Књига говори о догађајима у херцегновском
ају од 1941. г. до 1949. г. Описује априлски рат, капи-
лацију, долазак Италијана и касније устанак. Она по
ви пут говори о комунистичким злочинима почетком
42. г. и директивама које су довеле до њих. У другом
елу књиге се описује формирање четничке бригаде,
н ратни пут и масовне ликвидације комуниста по
ховом доласку на власт. Такође говори о покушајима
таша да преузму Боку и њиховом спречавању. На
ају доноси списак жртава комунистичког терора за
рцегновски и кривошијски крај.

У књизи се такође говори о најважнијим дога-
има у Кривошијама, Грбљу и Кртолији. Прије свега
ревирањима у Кривошијама 1941/42, нападу грбаљ-
их четника на Котор 14. септембра 1943. године, као
огибији Грбљана на Мајевцу 1945. г.

Небојша Рашо * РАТНА ЗБИВАЊА У ХЕРЦЕГ-НОВОМ 1941-1949

Небојша Рашо

Ратна збивања у Херцег-Новом (1941-1949)

Предговор

По први пут, између домицилних Новљана, у Новоме живућих, одважи се један млади истраживач на дјело дугачког домашаја. А дјело које се бави најзатамњенијим збивањима из јучерање прошлости његова краја. Иако је из ове књиге разговјетно да аутор налази легалност и потпуно традицијско наслањање и перспективу покрета генерала Драгољуба Михаиловића, он је имао снаге да овим дјелом подсјети на тешке и неопростиве гријехе неких припадника ове групације. У томе смјеру, ова књига пружа помирителни оквир и то је, несумњиво, њена главна жеља. Али, ова књига у њеном истраживачком приносу, по први пут, даје и детаље комунистичких недјела у Боки, откривајући, поред осталог, тешку истину да ни овај крај, који је у своме развоју досегао висине неупоредиве његовом континенталном полеђу, није био поштеђен беспоштедности цивилног рата. Ипак, још једном, желим снажно подвући, дужину домашаја овакве хронике. Она се мјери снагом најдубље потребе, која јесте услов физичког одржања српскога народа, за народним измирењем. Она, такође, отвара велико или чак кључно питање српске историографије, на којем се овдје, свакако, нећу задржавати. То је питање узрока јучерање ексклузивне потпоре динарског Српства покрету Јосипа Броза Тита, и, попут окренуте слике огледала, немогућности, до границе пуне безнадежности, отпочињања процеса националног измирења Срба.

Иако се у своме истраживачком напору нисам занимао овим периодом наше савремене историје, бићу слободан да дам неколика опажања о овоме дјелу.

Најприје, оно се показује као чврста грађа, као добра хронологија. Аутор ове књиге првијенца у нашој

домаћој историографији о Боки и, најприје, Новоме, истиче чињеницу, већ увелике подупирану и осталом, рекли би, комунистичком фактографијом, озбиљних асимилационих тежњи талијанске окупационе власти у провинцији. Само, ово дјело на тој чињеници не застаје из истога разлога. Оно ни у ком случају не дозвољава да се из снаге систематичне италијанизације Боке извуче закључак да је, због тога, било неопходно гурнути читави крај, у два, дакле не један, паралелна беспоштедна сударa. Са окупационим Италијанима и, свакако, отворити један дубоки унутрашњи расцијеп који је, то је свакоме морало бити видљиво, могао донијети несагледиве посљедице. Први сукоб бијаше тренутачан, са тренутачним посљедицама, а овај други, трајан, и могуће, бесконачан. Извјесно је, то више нико не може порећи, да су стратези Јосипа Броза познавали извјесни ток и исходишне тачке гурања у рат српскога народа. То је сазнање Боки донијела већ прва половица 1942. године. Но, жеља за извођењем државног превратa бијаше изнад потреба народа.

Један од квалитета овога дјела лежи и у правилном истицању традиционалне улоге и мјеста Боке Которске која се исцрпљивала у подршци ослободилачкој борби околних Срба. Бока је, сигурно, и у часу талијанске пријетње, у једној протективној перспективи и оквиру, могла чекати расплет у крупном, и данас је лако познати ваљаност смјера који су заговарали угледни Бокељи, који то платише главом.

Аутор пише, без непотребног исцрпљивања и задржавања на томе предмету, и о процесу конверзије присталица Велике Хрватске у побједничко партизанство и комунизам и њиховој солидној уградњи у нови, Титов режим.

За нас, бијаше један од најзанимљивијих одјељака ове књиге у опису боравка и улоге Јевреја Моше Пијаде у горњим дјеловима Боке у почетку рата. Овај опасни криминалац (по професионалном позвању историчар умјетности) својом је руком потцртавао лица која ваља умлатити. Међу Граховљанима, Бокељима, горштачким Србима! Но, то и јесте главна слика тешких сукобљавања у овоме крају и цјелини народа у другом свијетском рату. То болно и непреболно пристајање на диктат свјетских скитница и протува, на зачињање српскога затирања од непознатих, али никако и непозваних Брозових криминалаца. Ова књига, дакако, открива и ко их је у Боку призвао. Ко је зачео пријеке судове и ко је започео цивилни рат. Она говори и слика и паралелност устанка, али казује и његов изворни општенародни карактер.

Крупан сегмент лежи и у потцртавању залагања домаћих угледника за уздржаност од оружја и чекање да се ствари развиде. Ови су Бокељи само слиједили најраспознатљивију нит завичајне историје, која се, као и сусједни мали Дубровник, читавога свога записаногa вијека, бавила превасходно дипломацијом предупређивања. Овакво ће делање, кроз рат, донијети велике користи и спас Боки и првој тачки на удару: Херцег - Новом.

Сам народни устанак у Боки нису помогли и задужили само комунисти. Већ и други, одлучни и угледни мјештани. Ко може казати да је учитељ Никола Вукасовић из Жлијеба могао и издалека благонаклоно гледати на покрет Јосипа Броза Тита? А пуно је таквих у Боки. Све их је затрпала земља и у прекиду хода овог елитног слоја поморске Боке, инвентивне и развојне Боке, овај је крај морао доживјети пропадање какво је доживио у наше дане.

Дакле, у томе угаоном питању: провокација италијанских гарнизона у Боки, открива се прави превратнички карактер Брозовог покрета у овоме крају. Када је устанак, како је очекивано, скршен, тада је покрет ушао у другу фазу својега организовања, растерећен традицијских усмјерења, традицијског оквира, народног оквира у коначном, са приликом да задобије партијски карактер, и већ током 1942. године, још увијек уз наслањање његових агитатора на Милоша, на челу јединица ће се наћи партијски људи.

Утисак је да је убиством Јакова и Ђорђија Самарџића и касније суђењем у Грахову, између 31. децембра 1941. и 4. јануара, нешто тешко и непоправљиво зачето у овоме крају. Сава Ковачевић је у присуству, у својству члана суда, Ришњанина Николе Ђурковића, осудио на најстрожију казну велики број сународника, а осморицу стријељао. У Боки, послије тога, више ништа није било као раније.

И касније, приликом састанка на Радовчу, бијаше у главној улози Моша Пијаде. А на томе су састанку донијете важне одлуке о усмјеравњу и уоквиравању покрета у брзоток комунистичке револуције и одстрањивање свих неопредјељених елемената.

За нас је, такође, изненађујућа била истина да се и у Боки, мирноме крају, са нараслим ефективима одржања једног финог свагдањег поретка народног живота, пришло беспоштедним цивилним сукобима. Пале су невине жртве. Било је чак случајева да се руководство Орјенског партизанског батаљона из Црне Горе упозорава на застрањења.

За новски крај, свакако, најтежа бијаше 1942. година, и он се суочио са обећањима о брзоме крају рата. У потпуној немаштини и безизлазу. Вјероватно је да до-

ста тога, из те туробне свакодневнице, одсликава окрњени, цензурисани дневник Манојла Манојловића.

Но, ово дјело, иако првјеначко, носи потку поштеног прилаза, поштене руке. Ово дјело открива и подсјећа на тешке догађаје из новскога краја којему виновници бијаху чланови Југословенске војске у отаџбини. Поименице и детаљно, као што слика ужасе које су починили сљедбеници Моше Пијаде. И то по први пут. То је његов главни принос. Попис, онај недостајући попис, жртава другог свијетског рата, односно цивилног рата у Боки и новскоме крају превасходно, на које нико до данас није окретао главе.

Осим тога, ваља истаћи још нешто. У великим, синтетичким прегледима историје покрета генерала Драгољуба Михаиловића, који су се појавили недавно, Бока је, редовито изостављана. И поред недостатка грађе, коју ће, надамо се, аутор у будућности пронаћи, ова је књига попунила ту празнину у домаћој историографији о другом свијетском рату.

Горан Комар
28. октобар 2003

Ситуација у Боки Которској пред рат

Црни облаци су се надвили на цијели српски род 1941. године. Српски народ у Боки није ни слутио какво вријеме долази. Није ни могао очекивати шта му спремају комшије и "браћа". Хрвати су већ били бацили око на Боку. Познати непријатељ Срба Рок Мишетић у канадском листу "Хрватски глас" за 1965. годину говори о Стјепану Радићу и његовој борби за припајање Боке Хрватској: "Ово је истакнуто, да се види како је творац Хрватског сељачког покрета дубоко са својим братом Антуном продро у срж хрватске прошлости и славе и невоља. Тим духом идентичним био је задојен и наследник Стјепана Радића на водству хрватског народа, покојни, непрежаљени др. Владко Мачек, који ће, приликом споразума Цветковић-Мачек, писмено замолити мене, да кренем у Боку Которску, к нашим вриједним Хрватима Бокељима и утјешим их ријечима Мачековим, да заборављени нијесу, нити ће заборављени бити."

Усташки покрет је јачао и његове вође су обилазиле земљу и спремале погодан терен за подршку Хитлеровим снагама и остварење сна о великој Хрватској. У свом дневнику Иво Рojница описује како се са неким усташким првацима, између осталог и "особно" са Милом Будаком, враћао са Цетиња у Котор, негдје пред рат и том приликом је тобоже жупник Пераста изразио жељу да Загреб не заборави Хрвате Боке Которске, на што му је Будак одговорио да је Котор саставни дио Хрватске. Слобода хрватског народа не може бити дјелимична, већ за цјелокупно хрватско повјесно подручје, па према томе и за Боку Которску."

Усташки вођи су још 1940. године одредили границе којих се и до данашњег дана држе. Иво Рojница

пише за 1940. годину: "почетком липња добили смо тајним путем земљописну карту о опсегу будуће Хрватске. На карти је било обухваћено читаво повјесно подручје Хрватске, укључивши Котор, Земун, Међумурје, Босну до Дрине, а за дио Бачке са Суботицом да ће се извршити плебисцит."[1]

Ови догађаји, као и они који ће услиједити, указују на јаку усташку организацију у Боки, како међу цивилима тако и међу официрима који ће саботирати своје задатке. Усташе су се пред почетак рата надале припајању Боке новој хрватској држави, и спремале се за тај чин. Пјешадијом Боке је командовао Иван Томашевић, касније усташки генерал и помоћник Славка Кватерника.

У Котору је било сједиште клеронационалистичке организације "Домагој", у тијесној вези са католичком црквом, са којом је опет била у тијесној вези и Бокељска морнарица. Почетком фебруара 1941. године Котор је

[1] Лазо Костић, Још о српском карактеру Боке Которске...

посјетио надбискуп Степинац и одржао говор пред црквом Св. Трипуна. Истакао је "високи културни ниво хрватског живља", што је по њему "најбољи доказ тко је заправо аутохтони елеменат Боке Которске." Овим лажима изнесеним у свом говору Степинац је индиректно дао подршку усташким елементима за њихову тежњу да Боку присаједине Хрватској. Није случајно што је Степинац обилазио ове крајеве баш пред сам рат.

Тада је у Котору на бискупској столици сједио Павао Буторац, познат по проусташким стремљењима, а редовни декор у таквим приликама (Трипунданске свечаности) била је Бокељска морнарица. Павао Буторац је био упорни заговорник припајања Боке Хрватској. Од јануара 1938. године када је именован за бискупа Которске бискупије, букнуле су активности у Домагоју и Бокељској морнарици. Све те активности су дириговане из Загреба, из усташких кругова и ХСС-а, такође заговорника припајања Боке Хрватској. Остало је забиљежено да је Степинац у Котору побрао френетичне аплаузе. Говор Степинца, долазак Миле Будака и Ива Ројнице указују на припреме усташа за припајање Боке Хрватској милом или силом, као и на припреме за покољ српског становништва што ће скори догађаји и показати.

Центар усташке активности је био у релацијама Домагој – Бокељска морнарица. На све се мислило, а нарочито на државно злато и оружје: како га "рекуперати" и гдје склонити.[2]

Други центар усташке активности је био у Тивту, у тзв. "Зеленој кући" Поморског арсенала. На њеном челу је био капетан А. Симовић и, како сам изјављује у једном извјештају, на његовој страни је била већина особља Хрвата који су радили по његовим упутствима у корист

[2] Разговор са Васком Костићем, разговарао Бранко Чавор.

НДХ и сила осовине. Ти његови "сарадници" су за вријеме априлског рата заузели виталне дијелове Арсенала и са пушкама у рукама чували до доласка Италијана. Тако се капетан Симовић у поменутом извјештају (који је сачуван) могао похвалити Министарству хрватског домобранства колику је вриједност сачувао, у милионима лира, само у Хидрографском уреду у којем је радио.

Поратно објашњење тих догађаја је представљено у позитивном свјетлу. Наводно, Арсенал је чуван да би Тивћани имали гдје да раде и тако преживе за вријеме рата, надајући се да неће служити туђина, већ свог поглавника. Зато су неки од оних који су са пушкама чували Арсенал имали око руке хрватску тробојницу, истицане су хрватске заставе и Павелићеве слике, како је то саопштио јавно са трибине Скупштине СУБНОР-а Црне Горе партизански првоборац Тонко Штуран. Његов говор је ушао у Зборник реферата са Седме скупштине СУБНОР-а Црне Горе, али то новинари нису чули и ствар се морала заташкати. Разлог је био вјероватно у томе што су неки од тих стражара са пушком, постали поратни борци, руководиоци и миљеници републичких моћника, редовно снадбијеваних најбољом рибом из Боке.

Да би се појаснила ситуација и расположење народа у Боки пред рат, треба истаћи податак да су након убиства Краља Александра у Марсеју жене цијепале своје црне хаљине и црнином затварале прозоре.

О ситуацији у региону пред рат говори и једно писмо које сам нашао у документима пок. Сима Секуловића:

Поштовани Господине Бане,

Молим Вас да вјерујете како је ово писмо искључиво плод моје велике љубави према крају и општини, којој сам на челу, а једновремено и глас моје савјести, јер

несмијем а да Вам не кажем све оно због чега би пред Вама, а и пред мојим општинарима, једнога дана био одговоран, кад би то прећутао.

Код нас овдје дешавају се чудне ствари, по свему изгледа као да су нас издвојили из државних граница. Овај од давнина чисти и изразито национални крај мимо икога на Јадрану.

Имо сам намјеру да дођем к Вама и да Вам изнесем све што нас тишти. Обратио сам се Вашем господину Шефу кабинета и он ми је рекао да дођем јуче, у понеђеник, рано. Чим сам тамо стигао пријавио сам се, било је 9.30, чекао сам до 13.30, кад су били примљени и они који су дошли много послије мене. Тада сам отишао предајући поруку госп. Секретару да ћу Вам се писмено обратити, па сам слободан написати све оно што Вам усмено не могах рећи.

Кад прошле године надлежни недозволише упис у први разред наше учитељске школе послали смо једну депутацију господину Министру просвете. Он ми је од прилике одговорио: "Ја нијесам затворио Вашу учитељску школу, него само за ову годину први разред, ако Бог да догодине, те ја будем Министар, а ја се надам да ћу то бити, отворићу поново.".

Наша учитељска школа, ове године, потпуно је затворена, док су у исто вријеме, отворили у Дубровнику, бити ће као награду за полупаних 14 радња, које не извјесише заставе на рођендан господина Мачека.

Управо оних дана, кад су се погане руке у Дубровнику дигле да скрнаве лик Великог Краља Петра Ослободиоца Дубровник је проглашен I разредом скупоће, а нама се одбија и II разред, па смо још и данас у III разреду исто као н. пр. Шавник.

Најгори Државни пут у Југославији налази се у нашој Општини, просто је непроходан, док је, не само у Ду-

бровнику, него у Жупи дубровачкој и све до близу Ђилипа у Конављима асфалтиран.

Док се на читавој обали од Сушака до Дубровника троши на стотине милиона, за пристаништа и обале у нашој Општини не даје се ни динара.

У Плочама има се потрошити до сто милиона, док наше пристаниште Зеленика, које би се дало проширити, са самих пет до шест милиона, вапи и нада се.

Док из наше Општине бановина има милионске приходе, ми смо на папиру добили у задње 3-4 године биједу – највише 40-50 хиљада динара.

Још по буџету 1935 г. добили смо ријешење за 20.000 дин. За једну цистерну на Мокринама, али паре не добисмо ни до данас.

Бујице на Зеленици, сваке године, чине милионске штете, а опет се ништа не подузимље за регулацију.

За колски пут Поди – Сасовићи, сам народ и општина дају око 50.000 дин. а на нашу молбу за помоћ бановина и не одговара, док у једном оближњем срезу добијају помоћ чак и шпортски клубови.

Из наше општине и Боке дижу нам грађевинску управу Морнарице. Команду Обалске премјештају у Сплит, гдје их и Аустрија није никада држала. На десетине наших синова губе запослење, а долазе радници са стране на њихова мјеста.

Ниједан пут, ниједна цистерна, по нашим селима није изграђена.

Прошле зиме ниједно зрно кукуруза, за јавне радове није нам упућено и ако се то буде примјењивало и наступајуће зиме, нема тога коће моћи издржати навалу гладних на Општину.

Прошлог љета туча је уништила виноградe у Мојдежу и Мокринама, процјена је била за неколико стотина хиљада, Општина је прискочила у помоћ и

знатано допринијела, а од Бановине добила су ова села 5000.-Дин.

Око епидемије тифуса у Мокринама прошле године општина је потрошила 20.000 Дин.-, на молбу Бановини да помогне, примили смо материјала у вриједности 200-300 Дин..

Довољно је погледати у овогодишњи бановински буџет па да се види колико је у њему наша Општина пута поменута.

Имали смо бановинску помоћ за нашу продужну шегртску школу, за ову годину не добисмо ништа, јер речено нам је, Бановина нема буџетске могућности.

Господине Бане. Будите увјерени да је све ово што наведох мали дио невоља и нечувеног страдања Општине која је забатаљена и рекло би се проскрибована.

Није моје да улазим у анализу ових очитих неправда и да истражујем тајне изворе свих запостављања, то је у рукама витовитих вођа народних. Само Господине Бане, дозволите ми да Вам кажем како ми најосновнија осјећања дужности и правде, недопуштају да своју улогу овдје, сведем на јалово потписивање аката и да изгладњелог сељака ове Општине, који је дошао да проси, испраћам величајући благодети одговорних фактора, који се не осврћу на нас, као да смо ван граница Југославије. Могло би се помислити како испаштамо неке тешке грије хе, грије хе које нисмо починили.

Обзиром на све изложено, као и на моје јучерашње чекање у претсобљу Господина Бана, молим да будем разријешен в. д. Претсједника Градског поглаварства.

Част градског вијећника придржавам.

Херцегнови, 24 августа 1937 г. С поштовањем

Априлски рат

У Боки Которској је раније извршена мобилизација. Народ је одлазио у војску са одушевљењем, пјевајући српске родољубиве пјесме:

"Обасјала мајска зора српску Боку до Котора".

Војска је ишла на Скадарски фронт, а дио је остао у Боки гдје је била стационирана скоро цјела ратна морнарица.

Рано ујутро, 6. априла, неколико авиона је дошло из правца Дубровника, направило круг око Боке, вратило се до Дубровника и затим опет, и поновним курсом натраг над Боку. У повратку авиони су бомбардовали цијело подручје Боке. Формација се послије бомбардовања подјелила на два дијела. Један је отишао пут Италије, а други пут Дубровника гдје су такође бомбардовали. Бока је свакодневно бомбардована и по неколико пута дневно, закључно са 15. априлом, када је потписано примирје. Због јаке противавионске ватре са копна и са бродова италијански авиони су услијед претрпљених губитака морали бомбардовати са великих висина. Овакав начин бомбардовања је био сигурнији за њих, међутим није направио никакву штету. Већина бомби је промашила циљ.

Расуло војске је настало 16. и 17. априла са вјестима о капитулацији. Људи су се враћали кућама, неко са оружјем, неко без њега. На Дебелом Бријегу усташе су разоружавале војску која се враћала са Скадарског фронта. Предводник ових усташа је будући стожерник Дубровника Иво Рojница. Комунисти су искористили прилику да се дочепају оружја, али им није падало на памет да започињу борбу са окупатором. Тада је Њемачка још увијек била њихов савезник (пакт Стаљин – Хитлер). Кад је избио устанак у Херцеговини, изазван усташким

звијерствима, поједини будући првоборци су несрећним херцеговачким сељацима продавали оружје. Тада се за пушку и нешто метака могао добити и во.

Командант сектора Боке звао је попа Николу Мандића који је био војни свештеник. Он му је рекао да се требају сакрити неки сандуци, али му није рекао шта је у њима. У сандуцима је било злато Краљевине Југославије. Поп Никола је отишао до игумана манастира Савине да би се тамо сакрили сандуци, међутим он је одбио да то уради. Сандуци су послије били сакривени у бунар код католичке парохијалне цркве св. Јеронима, док га Италијани нису открили.

Коначно 17. априла 17. корпус је заузео Боку.

Краљевска ратна морнарица

У Боки су се 6. априла налазиле подморнице: "Небојша", "Смели", "Осветник" и "Храбри" крстарица "Далмација" и разарачи "Београд", "Загреб", "Дубровник" и "Љубљана".

Подморничка флотила је располагала са четири модерне подморнице и обученим кадром способним да се упусти у борбу. Група официра је планирала да у случају потписивања тројног пакта исплови за Грчку са три подморнице: "Храбри", "Небојша" и "Осветник". План су осмислили први официр подморнице "Небојша" Ђорђе Ђорђевић, и заповједници "Храброг" Божидар Анђелић и командант "Осветника" Иван Живковић. Ова група српских и словеначких официра је планирала да под маском артиљеријских вјежби напусте залив и упуте се на југ.

Рат је затекао флотилу у заливу, тако да су прва три дана провели у зарањавању и израњавању, те

подводном маневрисању и избјегавању судара са осталим бродовима и подморницама. Све је извођено веома вјешто и без панике. Тек послије подне, 9. априла, на "Небојши" је примљено телеграфско наређење од Команде подморничке флотиле, да се подморница припреми за важну и тајну акцију ван Боке. Претходно да се у 21:00 сат нађе пред Кр. Бродом "Далмација" ради примања писмених наређења и инструкција. Тачно у 21:00 сат уз подморницу је пристао чамцем капетан корвете Милан Божић и предао писмена наређења. Биле су одређене координате на рути Драч – Бари гдје је "Небојша" морала патролирати и уништавати транспортне бродове који су допремали трупе и материјал за Скадарски и Призренски фронт.[3]

Осим "Небојше" тада је испловила и подморница "Смели". "Смели" је упућен пред Валону. Међутим командант је одвео "Смелог" 16 миља ван рута, у мирне воде и ћутао под водом. Командант "Смелог" је био поручник бојног брода 1. класе Матео Палаврешић. Он се пред рат залагао за пакт са Италијанима. Доласком партизана на Брач прикључио им се, мада се ни тамо није ангажовао. Тек се послије рата оглашавао у Титовој морнарици чланцима о подморничарству. 1. официр је био Милован Моцнај про – Њемац, од усташа је постављен за конзула у Бугарској. Дочекао је 1944. совјетску војску са говором као спасиоце. Са таквом двојицом "Смели" је био отписан.[4]

"Небојша" је под командом Чеха Антона Јаворшека стигла на одредиште изјутра, 10. априла, и почела

[3] Васко Костић, Педесет година касније: Нови подаци о заповједнику подморнице "Небојша".

[4] Ђорђе Жив. Ђорђевић, Краљевска подморница "Небојша", Српски Погледи бр. 11-12.

са осматрањима у циљу извршавања задатка. Ту је подморница упала у ватру разарача, тако да се од експлозија противподморничких мина подморница тресла скоро да се распадне. Подморница је добила наређење да се врати у Боку. Стигла је пред Котор нешто прије 7 сати 12. априла, да би истог дана била упућена на вез и камуфлажу уз обалу Костањице.

Била су то једина испловљења у офанзивне акције наших поморских ратних пловила у априлском рату. Сви остали бродови Краљевске ратне морнарице, остали су заклоњени у лукама, и углавном се бранили од авијације. Тако су и дочекали вијест о капитулацији.

Први који је нарушио примирје био је капетан фрегате Зденко Хеленбах, заповједник брода "Галеб". Он је са својим истомишљеницима испловио са својим бродом и прикључио се усташама.

Након што је смјенила Јаворшека који се био тренутно искрцао, група официра и подофицира је рјешила да напусти земљу и прикључи се савезницима. Антон Јаворшек, касније убијен од усташа у Мирогоју, се искрцао да би ступио у контакт са било ким, пошто веза са вишим командама није функционисала. Команду брода је преузео поручник бојног брода Ђорђе Митровић који до тада није био члан "Небојше". Митровић се вратио у Кумбор да осигура пролаз подморници отварањем балванске барикаде и противподморничке мреже, а "Небојша" је отпловила за Котор да завара намјере. То је било 16. априла док су се заповједници бродова консултовали у штабу флоте, што да ураде. У сумрак је "Небојша" пристала у Кумбор да прихвати Митровића и дио посаде коју је он у међувремену прикупио за попуну ратног састава. Под окриљем мрака "Небојша" је око 20 часова испловила из Боке. Те вечери су испловиле ка савезницима и двије торпиљерке

"Кајмакчалан" и "Дурмитор", на иницијативу и под вођством капетана бојног брода Ивана Керна, Словенца са добровољцима који су пристали да се придруже савезницима. Сва три пловила су прије зоре срећно стигли у Грчке воде.

Генерал Симовић наредио је 15. априла да флота исплови и придружи се савезницима. То наређење је поновио и 16. априла из Атине шифрованом депешом. Међутим то наређење је негдје изгубљено, што није чудно са обзиром на издају официрског кадра наклоњеног усташама.

Започињањем рата са Совјетским Савезом НДХ већ 17. јула шаље први транспорт НДХ морнарице, тзв. Црноморски склоп (морнарица на Црном мору, под њемачком заставом и командом). Официри који су у априлском рату дезертирали и саботирали задатке сада се добровољно јављају и одлазе да се боре за Хитлерову Њемачку. Било је ту и доста Бокеља.

Ликвидирање Краљевске морнарице

Главне базе пребјеглог дијела наше флоте биле су "М" (Малта) и "А" (Александрија). Ови бродови и посада су се борили до марта 1945. године под заставом Краљевске морнарице, у склопу савезничких снага. Под утицајем партизана, Енглези организују ликвидирање Краљевске морнарице 1945. године. Почетком марта 1945. године, 89 официра и подофицира пребачено је из базе "М" у базу "А". Капетан Ђорђе Митровић о овом пребацивању пише: "Било ми је одмах јасно да је то, у ствари први корак Керн-Саксида, за лакше ликвидирање Краљевске морнарице... Точак ликвидације је, дакле, покренут. Извршиоци, чини се по овом, биће Енглези."

База "А" је у тим приликама значила искрцавање са флоте и привремени смјештај у логоре на Синају.

Друга мјера је била да се дио флоте са операција у Ливорну, врати у базу "М" с обзиром на дјеловање Равногорског одбора у Риму и повезивање са неким официрима морнарице. Средином марта је тај дио морнарице (II дивизија) враћен на Малту. Стигли су усред ноћи на свој вез поред I дивизије. Капетан корвете Михајло Лепетић је одмах похитао у штаб да се јави Саксиди гдје је добио обавјештења о разлозима повратка. Требало је замјенити моторе ради одласка на Јадранско море.

У бази "М" дошло је до подјеле на присталице нове енглеске политике у прилог партизана и противнике те политике. Једног јутра су око бродова Краљевске морнарице осванули енглески бродови са "Охајом" као командним бродом и упереним топовима и митраљезима наредили да се посаде са стварима искрцају. Под оваквим условима уследило је гласање у тврђави Св. Анђела пред енглеском војном мисијом за повратак у отаџбину или остајање у емиграцији.

Они који су гласали за повратак у отаџбину су враћени на бродове, а остали су послати у логоре у Италији. Тако је ликвидирана Краљевска морнарица на Малти, а на бродовима су истакнуте црвене заставе са југословенском тробојком у углу.

Иза гласања у бази "М" обављено је гласање у бази "А". У Александрији је био командант базе капетан корвете Зенон Адамич. Као представник партизана за гласање је стигао мајор Ђуро Деретић, бивши поручник бојног брода. По извршеном гласању они који нису хтјели да признају партизанску команду су имали да набаве логорску спрему, и да се упуте у логор Ел-Ариш у Синају. Тако су послије извјесног времена са Илијом

Илићем кренули на избјеглички пут.[5] Енглези желећи да искористе што више српске крви, иако су напустили Дражу још 1943. године, користили су бродове и посаду Краљевске морнарице скоро до самог краја рата, да би их на крају предали партизанима, без икаквог обзира и разговора.

Разарач "Загреб"

Најбољи бродови наше флоте су били разарачи "Дубровник", "Београд" и "Загреб". Последњег дана рата, 17. априла, стигло је наређење да посаде напусте бродове и да се ови, под пријетњом смртне казне, морају неоштећени предати у руке непријатељу. Командант брода Никола Кризомали је средином јутра отишао до "Белог орла" командног брода флоте. Кад се вратио саопштио је посади да може ићи кући јер су престала непријатељства. Никола Кризомали је касније био Артуковићев помоћник за концлогоре. Пошто нису могли скупити посаду да напусте залив и придруже се савезницима, Милан Спасић и Сергеј Машера су одлучили да потопе брод.

Када се удаљио последњи чамац Спасић и Машера су запалили штапине и изашли на палубу и упутила на крму, гдје су се налазила ПА оруђа. Заузели су бродски став гледајући према Ловћену. Један су другом скинули ознаке чинова са рамена. Послије неколико тренутака одјекнула је страховита експлозија. Људи са обале су видјели њихова тјела како лете у ваздух.

Море је избацило тјело Милана Спасића. Тјело је било сакривено док су вршени преговори са Италијанима. Поп Никола Мандић је отишао код италијанског

[5] Васко Костић, Реаговања на наш недавно завршени фељтон "Част и понос на јарболу", Политика експрес.

команданта да би измолио часну сахрану за овог јунака. Италијански командант је то дозволио јер је то "херојски чин и италијанска војска то мора поштовати". Поп Никола је замолио још, ако би један официр могао одржати говор у униформи војске Краљевине Југославије. Италијански командант је и то дозволио и сам се понудио да ће дати чету војника за почасни плотун. Говор је требало да одржи капетан Живковић. Неколико пута су он и поп Никола Мандић ишли у префектуру да би се говор цензурисао и коначно био одобрен. Договор је био да поп Никола Мандић може одржати опело али да ништа мимо тога не смије казати.

Милан Спасић је сахрањен на Савинској дубрави 5. маја. Опело је служио поп Никола Мандић. Послије опела, поп Никола, супротно договору, је рекао "Слава ти нови Синђелићу!". Послије су говор држали капетан Живковић и један италијански официр. За то вријеме су изнад Дубраве летјели италијански авиони у почаст храбром официру. Италијански официр је рекао да би Италија сигурно добила рат кад би имала овакве официре.

Анексија Боке Которске

Након окупације Италијанске снаге у Боки су чиниле: 94. пјешадијски пук дивизије "Месина", један батаљон финанса, једна сквадра фашиста, три ратна брода усидрена под Тивтом и један батаљон поморске пјешадије. Италијани су поставили своје посаде у артиљеријским утврђењима Аустроугарске: Платамон, Грабовац, Радишевић, Обостник, Кобила, Горажда, Мали Врмац, Средњи Врмац, Велики Врмац, Леденице, Горњи Гркавац, Средњи Гркавац, Мали Гркавац, Дврсник и Црквице. Бока Которска је од 17. априла до 23. јуна била

под јурисдикцијом Цивилног комесаријата Црне Горе. Краљевим декретом бр. 452 од 18. маја, Задарска, Сплитска и Бококоторска провинција стављене су под Гувернаторат Далмације. Бока је за разлику од других крајева Југославије била анектирана, а не окупирана.

Франко Скаселати, као префект, стиже 23. јуна у Котор. Одмах се почиње са оснивањем фашистичких организација. Оснивају се организације фашистичке омладине, студентске фашистичке организација, радничке фашистичке организације, за најмлађе... Исто као што су то радили комунисти послије рата само су то биле комунистичке организације. Циљ фашиста и комуниста је био исти: денационализација Срба. У свим установама дозвољен је био само италијански језик. Отпуштају се сви радници из администрације и школа који нису знали италијански језик. Доводе се масовно у Боку административни службеници и наставни кадар из Италије.

Било је појединачних покушаја организовања отпора. Пуковник Ивковић, командант фора Радишевић се са групом војника одмах по капитулацији одметнуо у Кривошије. Ту се крио по утврђењима Аустроугарске до јуна, када је заробљен. Милош Самарџић је такође радио на организацији устанка, али је ухваћен од Италијана. То су били људи који нису признали капитулацију. Међу њима није било комуниста.

Половином јула дошло је до помјерања границе од Дебелог бријега на Груду (линија Комај – Ћилипи). Ово је вјероватно везано за срећом неуспјелу Видовданску акцију Хрватске војске.

Бока Которска је са овим условима, уз једну паметну политику, била идеална логистичка база за подршку борби српског народа против усташа. То је уосталом и била њена улога вјековима. Српски народ се у овим крајевима сачувао новцем са мора и оружјем са

брда. Тако је требало бити и у овом рату. Такође, могао се припремати устанак, кад за то дође вријеме. Када окупационе силе ослабе, а не када су на врхунцу своје моћи.

Избјеглице у Херцег-Новом

Послије априлског рата у Херцег-Нови долази велики број избјеглица, углавном Срба и Јевреја. Сматра се да је било неколико стотина избјеглица који су боравили или пролазили кроз Херцег-Нови.

Сви су они били добро примљени и о њима је вођена брига. Али имали су они и своје непријатеље. Најгласнији међу њима је био адвокат Радомири. Отворено је радио у корист НДХ, и веома се мало трудио да сакрије своју мржњу према Србима и Јеврејима. Имао је неке везе са италијанским званичницима и користио је то да промовише своју ствар. Ширио је гласине да ће избјеглице из Београда, бројне као што и јесу биле, ускоро потрошити залихе хране у Херцег-Новом и Боки и инсистирао је да се пошаљу тамо одакле су и дошли, у од нациста окупирану Србију. Наравно, није показао обзира за опасност која им тамо пријети. Постојала је опасност од потрошње залиха хране, али било је ратно стање и нико није сматрао да је несташица разлог за слање ових људи у неизвјесност и можда смрт.

Радимири је успио да скупи тек неколико потписа на петицији за ову своју намјеру. Италијани нису ни обратили пажњу на ову петицију. Избјеглице из Београда су транспортоване за Албанију и одатле за Италију.

Након започињања усташких покоља у Херцеговини велики број Срба је избјегао у Боку из Херцеговине и Конавала. Талијани су војним камионима превели велики број људи у регион Боке гдје су нашли

уточиште. Генерал Enrico Barbacini из дивизије Таро, која је учествовала у спашавању избјеглица, је предложио да се обнове оронуле зграде у близини Превлаке и оспособе за смјештај избјеглица. То је и учињено.[6]

Избјеглице које нису имале пребивалиште на територији Боке, били су даље интернирани. Да би спасили те људе неки од богатијих Бокеља су потписивали куће разним избјеглицама како би остали овдје. Симо Секуловић је потписао кућу једној јеврејској породици, иначе избјеглицама из Дубровника. Послије рата они су вратили Симу ту кућу.

Доласком усташа на власт у Дубровнику, и њиховог стожерника Ива Ројнице, почиње прогон Срба и Јевреја. Срби католици у знак солидарности су напуштали град са њима. Марин Кобасица је напустио Дубровник у знак протеста због злочина усташке власти.

Видовданска акција

НДХ је од почетка била незадовољна што је Италија добила територије у Далмацији, а посебно што су Италијани узели Боку. Они се нису мирили са тим већ су радили све да Бока потпадне под њихову власт. Миле Будак је у Берлину притискао Њемце тражећи њихово директно ангажовање и подршку хрватској ствари. Хрвати су опањкавали Италијане и упозоравали Њемце да ће то њима директно нашкодити. За вријеме свог боравка у Београду 1941. године Милош Јанковић је од човјека који је био савјетник у Југословенској амбасади у Берлину, која је у међувремену претворена у амбасаду НДХ, добио писмо за италијански штаб. Писмо је садржало планове НДХ да уз помоћ Њемачке преузме контролу над градовима Далмације који су били под италијанском влашћу и Боком. Милош Јанковић је однио писмо капетану Морену у Херцег-Нови и тиме упозорио Италијане на опасност која прijети од Хрватске државе.[7]

Независна држава Хрватска, упркос томе што је Бока потпала директно под Италију, увидјела је прилику да и у Боки спроведе геноцид над српским народом. Као што ће догађаји који ће услиједити показати, екстремни хрватски елементи у Боки су били организовани и прије рата.

У свим мјестима гдје је било католика, организовани су усташки пунктови. Чак и у Кртолима гдје је било 80 одсто српског становништва нашла су се тројица који су по детаљним упутствима из Котора, сакупљали оружје, војну опрему, правили спискове Срба за ликвидацију и палили ватре у одређено вријеме на врховима брда да се тиме означи територија НДХ, односно гдје имају усташе своје присталице. Као што видимо, усташе су организовано купиле оружје, комунисти исто тако, само Срби националисти не. Једини који су се уздали у своју државу сада су остали сами препуштени на милост и немилост душманима. Они који су били против ње, комунисти и усташе, једва су дочекали њен распад, спремно и организовано. Усташе су у Котору сакупљали и крили оружје у градским бедемима, по црквеним објектима (бунарима, магазинима и гробљима). Усташе су избациле своју паролу "Бока Хрватској, милом или силом."[8]

Хтјели су да своју "тисућљећну културу" спроведу у Боки, као што су то радили по Херцеговини, Босни, Славонији, Лици... Уочи Видовдана 1941. године, спре-

[6] Miloš Janković, Adriatic man

[7] Исто

[8] Разговор с Васком Костићем о Бокељској морнарици и другим "незгодним" бокељским темама, разговарао Бранко Чавор.

мили су 2 батаљона и хтјели за почетак да узму територију Херцег-Новог до Зеленике, у исто вријеме кад су у Херцеговини спремали коначан обрачун са српском "рајом." Већ су најавили да ће њихово прво (не)дјело бити рушење споменика на Савини.

Њихов човјек Радомири, уочи Видовдана, је дан прије предвиђеног уласка хрватских трупа у Боку, отишао до Јова Секуловића, предсједника општине, и рекао му да ће хрватска држава преузети Херцег-Нови, а да ће он и даље остати градоначелник. Свјестан опасности која се надвила над овим народом, Јован Секуловић је интервенисао код италијанских власти. Одмах је отишао код команданта мјеста Ангела Лунарија и све му испричао. Он се страховито узрујао, рекао неколико пријетећих ријечи, и смјеста преузео потребите мјере. Послао је трупе на границу према Груди и овај њихов покушај је спријечен.[9]

У Тивту је већ почео свечани дочек Хрватске војске. Град је био окићен хрватским заставама, а музика је свирала. Када се појавила италијанска војска окупљени народ се разбјежао.

Већ су били готови спискови Срба за ликвидацију. Угледни људи, кнезови, бивши официри војске Југославије, свештеници, били су први на тим листама. На Каменарима у Херцег-Новом, и вјероватно у другим мјестима, што се не зна. На Каменарима Грација Вукасовић, Нико Андрић, са својим истомишљеницима, направили су списак од 81 Србина за ликвидацију. Жандарми су послије дошли до тог списка. Први на списковима су били њихове најближе комшије Томо Косовац, Раде Ђурановић и Мато Ђурановић. Посебно им је сметао Томо Косовац пошто је то била једина српска кућа у Ђурићима. Касније су га неки Ђурићи прогласили комунистом (иако је био антикомуниста) па је био интерниран у логор. Грација Вукасовић је отворено носио пиштољ и пријетио Србима, иако је за посједовање сваког оружја слиједила интернација. Партизани су покушали да га убију, али се он сакрио и избјегао им. Побјегао је у Загреб гдје је неометано живио послије рата. За вријеме Италије, Срби су били сигурни од усташа а њеном капитулацијом и стварањем жандармерије, велики број жандарма и наоружаних Срба се стационира на Каменарима тако да добијају назив Мала Србија.

[9] Јово Секуловић, Раде Радовић, Нови, приредио др Горан Комар, Херцег-Нови 2002.

У Херцег-Новом, Марић је спремао спискове. Први на листи Срба је био Веселин Ђуковић, а други Јово Ђуковић (послије рата робијао под комунистима). На списку је било 10 или 12 имена. Нико од ових људи није послије рата због тога одговарао.

У Кумбору су 1942. г. партизани убили Трипа Пушића под оптужбом да је усташа.

На Жвињама је народ већ отишао у збјег. У Конавлима је био направљен списак 120 Срба за ликвидацију својих комшија. Усташе из Витаљине су им поручиле да ће све поклати и да у селу ништа живо неће остати. Све живо је побјегло у брдо. Наоружани Срби су већ заузели положаје да чекају усташе.

По ријечима Јова Секуловића, сви Хрвати у Херцег-Новоме, скоро без изузетака, су очекивали сваког часа долазак Хрватске војске и све друге комбинације су им биле непожељне. Када су видјели да је долазак Хрвата пропао главешине се разилазе и просто бјеже. Франковић, Вулићевић, Божиновић, Видман, Радимири и други иду у нову Хрватску да тамо настављају да раде посао за свог поглавника и Хрватску. Ранко Буј, Мирко Ђорић,

Славко Мак и други, емигрирали су такође у Хрватску да тамо даље сањају снове о великој Хрватској. Усташка организација је била доста јака, поготово у Котору и Тивту. Которанин Антон Мошков је постао генералштабни пуковник и Павелићев савјетник за "јужне хрватске крајеве." (касније је стрељан)

Други који су спремали дочек усташама 1941 године, а остали су у Боки, видјевши да је пропало припајање Боке НДХ, касније су пришли партизанима и као провјерени првоборци су судили четницима послије рата.

Још је у сјећању старијих људи окупљање на мјесту данашњег Црвеног крста свих одраслих мушкараца са сјекирама и осталим приручним оружјем у циљу одбране од Хрватске војске.

Послије избијања устанка усташка делегација је долазила у италијанску команду у Кумбор и тражила дозволу да уђе у Херцег-Нови и изврши покољ "бунтовничког" становништва. Италијански одговор је био да је Бока италијанска територија вјековима и да немају овдје шта да траже. Италијани нису дозволили усташама да њихов аутомобил дође по њих већ су морали пјешке да иду до Груде. Овај други догађај је највјероватније везан за почетак устанка.

У свом дневнику Манојло Манојловић спомиње 10. јануара избјеглице пред усташком опасношћу на Мокринама.

Добровољци на источном фронту

Велики број Хрвата из Боке је отишао у добровољачку усташку бојну, која је отишла на источни фронт. Усташе су држале положаје недалеко од Италијана који су тамо отишли исто као добровољци.

Много их је погинуло у Русији, а они који су заробљени, постали су добровољци југословенске војске у руским униформама и били страх и трепет дојучерашњим савезницима, а тадашњим руским заробљеницима.

Комунистичка партија

Мјесни комитет КП за Боку је формиран 1937. године и обухватао је простор од Конавала до Светостефанске општине. Комунистичка партија је у Боки Которској (укључујући и Будву) у вријеме априлског рата имала 80 чланова. Њен утицај у народу је био занемарљив, поготово међу сеоским становништвом. По рјечима Глига Мандића: "Не могу се сложити са неким друговима, да је у овом крају пред рат пресудан утицај имала Партија у масама. Ми морамо да једном наше тврдње заснивамо на реалним основама. Партија је, бар овдје, у Боки Которској извјесну популарност стекла у 1940. и 1941. када су се вршиле припреме за одбрану земље и у току априлског рата, јер је народ увидио и схватио да су комунисти патриоти и најодлучнији борци за одбрану земље. Овим смо стекли популарност, а не великим партијским радом и ослонцем у масама."

Комунисти су имали своје присталице углавном у радничкој и студентској популацији. У селима око Новога, сем Крушевица, њихова популарност је била занемарљива. Тако у Суторинској чети јануара 1942. године немамо нити једног члана партије. Слично је било у већини села.

Интересантно је да је Бока до јуна имала јединствен мјесни комитет да би тада била подијељена на два МК. Један је био под ОК Никшић (Херцег-Нови, Рисан) а други под ОК Цетиње (Котор, Тиват). Будва је била под

ОК Бар. Одлука Покрајинског комитета спроведена је крајем јуна 1941. године, на састанку одржаном у цркви Св. Ђорђа у Доњем Ораховцу. МК Херцегнови сачињавали су Никола Ђурковић, политички секретар, Антун Лукатели, организациони секретар, Крсто Црногорчевић, Саво Илић, Стијепо Шаренац и Данило Павичић. МК Котор сачињавали су Вељко Мићуновић, политички секретар, Мато Петровић, организациони секретар, Саво Старовић, Машо Вргуљан, Пашко Чупић, Мило Врбица, Анто Вукашиновић и Крсто Гргуревић.

Одмах по капитулацији Југославије на Грахово долази Моша Пијаде. Већ тада комунисти спремају спискове за ликвидације. Док је Мошо боравио у Спили, свакога дана су долазили домаћи комунисти са територије Грахова, Бањана, Трепача, Кривошија, Цуца са списковима најугледнијих домаћина, да им заокружи кога да стријељају. Послије јулског устанка Мошо прелази у Пипере. Гдје је год боравио овај крвник српског рода оставио је за собом крваве трагове и братске подјеле које до данашњих дана нису превазиђене. Бјелосвјетска олош и дугогодишњи робијаш је кројио капу српском народу и спремао ликвидације учитеља, свештеника, солунских добровољаца, официра, угледних људи... Окупивши око себе разбојнике, нераднике и народ заслепљен празним обећањима, започиње свој крвави пир.

По капитулацији Југославије, комунисти несметано обављају своје послове. Пропаст државе њих не погађа. Многи комунисти добијају и функције. Неколико њих је било и кнез села, саро villa (кнез села). Након провјере од италијанских власти и полагања заклетве ступали су на ову дужност. Пред њиховим кућама се вио барјак фашистичке Италије. Тек нападом на Совјетски Савез они осјећају потребу за борбом против фашизма.

Јунски устанак у Херцеговини

Крајем маја и почетком јуна усташе су почеле са стравичним покољима Срба у Херцеговини. За мјесец и по дана у Херцеговини је убијено 40000 Срба.

Није требало дуго чекати на устаничке пушке. Херцеговина која се вјековима опирала свим освајачима и овај пут се дигла на оружје. Тих дана пушка је вриједила злата. Херцеговачки сељаци су долазили у Боку и куповали оружје да би се борили за голи живот. Ускоро је хрватска власт у Херцеговини бачена на колјена. Многи будући првоборци су добро зарађивали тих дана. За пушку се могао, тих дана, добити и во.

Усташе су планирале масован покољ српског становништва за Видовдан тзв. "видовданску акцију". Срби су сазнали за то. У то вријеме су у Рисну живјели професори Београдског универзитета Васа Чубриловић и Васиљ Поповић. Њих двојица и др Новица Краљевић су конципирали писмо а Јован Секуловић потписао, којим се тражи спречавање ове акције. Телеграм је упућен гувернеру Далмације Бастијанићу. Ово писмо и слична, као и одлучна акција устаника, натјерали су Италијане (који су ту имали и својих интереса) да се умјешају у сукоб и зауставе дивљања усташа. Ови интелектуалци нису се либили и печата срамоте и издаје само да би сачували свој народ.

Новица Краљевић је од самог почетка усташке владавине био мета усташа. Њима је успјешно избјегавао. Али, умало да настрада на Врбању од партизана новембра 1941. године. Новица Краљевић се 2. новембра враћао из Херцег-Новог у Зубце. На Врбању су га заробили партизани и одвели код Николе Ђурковића на Леденице. Тамо је испитиван и мучен одакле је у пратњи

Николе Ђурковића одведен на Зубце уз стално малтретирање. Ту је успио да побјегне и морао се склонити код Италијана тражећи њихову заштиту.[10]

Тринаестојулски устанак

Нападом Њемачке на Совјетски Савез 22. јуна, комунисти се повлаче у илегалу и почињу припреме за дизање устанка. Ни напад на државу ни усташки покољи над српским становништвом, нису били довољан разлог за почетак борбе. Иако је устанак у источној Херцеговини већ био започео, комунисти су знали да то није њихова борба. Али на позив свога команданта Стаљина сви су као један били спремни за акцију. То указује на праве разлоге и циљеве њихове борбе. Ови циљеви нису били ни заштита становништва ни ослобођење, већ само и једино власт. Да им је циљ био ослобођење, они би борбу почели још 17. априла као већина официра која се сакрила по шумама и брдима поробљене отаџбине, као пуковник Ивковић (краљ Петар II га је унаприједио у чин бригадног ђенерала) командант фора Радишевић који се одмах одметнуо у шуме, заробљен од Италијана, убијен од комуниста 1943. по изласку из логора Мамуле. Не би се њихов функционер Бакарић возио колима кроз Загреб са Милом Будаком и преговарао о стварању независне КП Хрватске и заједничком формирању владе. Не би се њихов командант Тито (ко год се крио иза тог имена) шетао кроз Загреб и Београд до септембра 1941. већ би као Дражa Михаиловић одмах продужио борбу против окупатора. Да им је циљ био заштита нејачи од усташког ножа они би се дигли много раније на оружје, бар онда

[10] Саво Скоко, Крваво коло херцеговачко 1941-1942.

кад су то учинили поп Ђујић, поп Радојица Перишић, капетан Милорад Поповић и други.

Искористивши незадовољство народа у Црној Гори проглашењем независне Црне Горе и масовни устанак Црногораца који су предводили већим дијелом официри Краљевине Југославије, а касније четничког покрета, комунисти се прикључују устанку да би данас сву заслугу себи приписали. Њихова заслуга за подизање устанка јесте велика, али није сва њихова.

У Боки Которској расположења за устанак није било. Иако су Италијани радили на денационализацији Срба и уништењу језика, народ се осјећао безбједно и заштићено. У Брезовом Долу је одржан састанак на коме је разговарано о ситуацији и могућностима за дизање устанка. Поред комуниста на састанку је учествовало неколико официра војске Краљевине Југославије који су избјегли заробљавање. Међу њима, поручник бојног брода Илија Илић и мајор Бошко Петричевић, касније официри четничке бригаде. Илија Илић је од стране вођства комунистичке партије постављен за рад у позадини, иако је од првих дана у планини.

Тек мјесеца јула, због страха од интернације, неколико касније водећих комуниста прелази у планину, међу њима Ерих и Марија Кош и Вељко Кораћ. Интернације југословенских патриота су почеле још јуна 1941. године. Комунисти нису били дирани до напада на Совјетски Савез.

Формиране су Кривошијска и Херцегновска чета. Њихов задатак је углавном био рушење комуникација. У чете се примају добровољци, али и присилно мобилисани. То видимо из свједочења Божа Милетића, датог италијанским властима, који је заробљен 20. јула 1941. године: "Онима који нису слиједили побуњенике уништаване су куће и одузимана имовина. Ја сам био

присиљен да се прикључим побуњеницима... Сваког дана групе устаника обилазе куће и захтијевају од свих да им се придруже, затим након одвођења стоке и осталог што би нашли, закључали би их кључем." Божо Милетић је стрељан. Била је то прва жртва са простора Боке.

Заузимањем Грахова, 24. јула, Кривошије се намеће као један од праваца којим би Италијани могли покушати повратити ово мјесто. Италијанске јединице на Кривошијама су биле малобројне и утврђене у Црквицама и једна мања јединица од 25 – 30 људи у школи у Драгаљу. Народ оправдано није подржавао ову авантуру страхујући од италијанских репресалија. На партизански положај су стално долазиле сеоске делегације које су обећавале да ће комунисте скривати и хранити само да не изазивају Италијане. Народ је једном приликом опколио штаб у Брезовом долу и захтјевао да се партизани повуку.

Пошто су Италијани напустили Драгаљ и Црквице, комунисти су ријешили да формирају још једну кривошијску чету. Зато су за 27. јул заказали конференцију у Драгаљу. Народ је тражио да командант буде Кривошијанин на што комунисти нису пристајали предлажући само за комесара Сава Илића. Изненада, дошла је вјест да Италијани долазе од Рисна. Конференција је прекинута. На састанку у Црквицама народ се, такође, противио дизању устанка. Ми смо на ждријелу топова, под ударом силне царевине, и сачекајмо да видимо шта ће се десити на другим фронтовима - јавио се на збору у Црквицама и сеоски старјешина Шпиро Одаловић. Узалудна су била настојања комуниста. Окупљени мјештани су тражили да наоружани комунисти напусте збор да би "народ сам одлучио шта да се ради". Нешто касније је међу наоружане комунисте који су се, очекујући напад петоколонаша, већ били распоредили за борбу, стигла једна делегација сељака и саопштила партијским руководиоцима да у њиховом крају не смију изводити акције, бар не за извјесно вријеме, док се не разбистре догађаји у Боки.

"Ми ћемо вас за то вријеме хранити и чувати, бићемо заједно" рекли су сељаци учесници у овој "побуни стараца" како су је назвали комунисти, махом домаћини већих породица. У ствари, то је била побуна скоро свих Кривошијана. Народ се бојао одмазде Италијана, до које је касније и дошло, па су хтјели да предложе партизанима да иду ка Грахову, на црногорску територију па да се тамо боре. Тражили су мир у Кривошијама.

Италијанска крстарица испред Рисна

Већ 16. јула допремљен је у Боку први батаљон дивизије Таро а до 20. јула стигла је цијела дивизија као и двије крстарице. Једна крстарица је била усидрена испред Котора а друга испред Рисна. Крајем јула услиједила је јака италијанска противофанзива праћена одмаздама над недужним становништвом. Италијани су од правца Никшића ушли у Грахово. Комунисти су добили наређење од Саве Ковачевића да се повуку што

даље од насеља,[11] као и наређење руководства НОП ЦГ да се не пружа отпор Италијанима који надиру. Ова наредба је послије два дана повучена. Дакле комунисти су оставили незаштићен народ Италијанима након што су их мјесец дана изазивали. То је била комунистичка тактика цијело вријеме рата. Нападали су мање јединице изазивајући одмазде према цивилном становништву. Кад су стизале веће јединице окупатора повлачили су се у планину остављајући незаштићен народ. Човјек коме запале кућу више није сељак и домаћин, него осветник и он се повлачи у шуму гдје се прикључује партизанима. Тактика ''што горе то боље'' се показала дјелотворном, и тако су средине које су у почетку пружале отпор устанку убрзо постајале устаничке базе. Тако у свом извјештају Окружном комитету Никшић од 10. априла 1942 МК Херцег-Нови пише "... напротив сматрамо да међу онима који се сад још не јављају у ударнике има много добрих бораца, који су како рекосмо везани сад за кућу и село, али сјутра ако им кућа и село изгори, а ми то село будемо бранили (безуспјешно наравно), биће велика већина њих добри ударници."

У шуми се вршила невиђена пропаганда како ће Совјетски Савез за најдаље два мјесеца доћи до Берлина, како у комунизму све цвјета, краве дају 1000 литара млијека дневно, кукурузи од 100 кила и слично.

Циљеви и карактер борбе комуниста

Након италијанске противофанзиве и сплашњавања јулског устанка у свим дијеловима Црне Горе, комунисти су наставили са припремама за борбу. Формирају чете и анализирају слабости. Овог пута командири чета и батаљона су постављени од стране комунистичке партије. Критеријум за постављање није била војна стручност већ политичка подобност. Након примљене критике за неуспио устанак у Боки, на овај терен долазе инструктори из Црне Горе да "среде" ситуацију. Рад инструктора карактерише овај период. Инструктори за простор Орјенског батаљона су Војо Николић, Миленко Ђуровић, Војо Ковачевић и Ико Мирковић.

Из тог времена су двије значајне наредбе. Прва је комунистичке партије о формирању Пријеких народних судова[12] од 27. јула, а друга од 11. августа 1941. г. Команде 164. јуришне легије црних кошуља која издаје заповјест да треба убијати на лицу мјеста устанике који се приликом претреса терена на сектору терена Херцег-Нови - Зеленика - Баошићи ухвате са оружјем а уништити сва она лица која у својим становима или у њиховој околини држе оружје и запалити им куће – уништити куће и имања устаничких вођа.[13] Такође Мусолини 3. октобра 1941. године доноси посебне кривичне одредбе за припојена подручја, која се темеље на италијанском ратном кривичном праву. Дакле, народ се налази између двије ватре. Под једну казнену експедицију ће сигурно потпасти. Ако се не одазове комунистима биће проглашен за петоколонаша и подпада под пријеки народни суд. Са друге стране ако прими партизане у кућу остаће и без главе и куће. Залуду су биле рјечи Протојереја Ђорђа Самарџића који је савјетовао народ да остане у миру. Италијани - говорио је - како су дошли

[11] Vojo Nikolić, Radnički pokret narodnooslobodilački rat i revolucija u Boki Kotorskoj.

[12] Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа.

[13] Душан Живковић, Прва Бокешка бригада.

тако ће и отићи, а ми морамо остати да живимо овдје у заједници.

Ноћу 22./23. октобра 1941. године у Мокром долу уз присуство Радоја Дакића и Воја Ковачевића изабран је нови МК Херцегнови. На састанку одржаном 7. и 8. новембра, донесена је одлука о формирању Орјенског батаљона и изабрано је вођство Орјенског батаљона. Одмах су почели са диверзантским акцијама које су изазивале одмазде Италијана, стрељања и паљења кућа.

Група партизана је 14. новембра порушила ТТ стубове на Каменом. Само због тих порушених стубова у дужини од 550 метара Италијани су стрељали три цивила и запалили 5 кућа. Стрељани су Данило Ајчевић, Тодор Мандић и Бранко Бронзић.

О карактеру и циљу борбе комунистичких устаника говоре два документа. Први је Упутство штаба народноослободилачких одреда за Црну Гору, Боку и Санџак од октобра 1941. за рад политичких комесара у коме се каже: "...Наша борба је **политичка,** наиме народ се бори за одређене политичке циљеве и он тражи унапријед обезбијеђење тих политичких циљева. Носилац тих циљева јесте и треба да буде наш комесар."[14]

Други важан документ је директива донесена за вријеме док се штаб Орјенског батаљона налазио на Дељевцу, крајем новембра, о односима компартије и партизанске војске.

[14] Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа.

НОВЕ ДИРЕКТИВЕ О ОДНОСУ КОМПАРТИЈЕ И ПАРТИЗАНСКЕ ВОЈСКЕ

Пред комунистима партизани су комунистичка војска (а пред осталим масама национално-ослободилачка)

У свакој чети постоји четна ћелија од свих партијаца у тој чети, а по водовима парт. групе од свих чланова у воду.

Секретар четне ћелије не може бити командир. Ово је ради двојне контроле.

Руководства чете и виша руководства се именују, а само се бирају водници (и замјеник) и десетари.

Полком. мора бити партијац и он је у вези са најближим М.К. на терену.

Међу партизанима партија је легални (ипак се не казује ко је члан)

Парт. материјал се обрађује прво у четној ћелији, а затим га полком разрађује пред четом (сем интерног). Ако су водови удаљени онда полком иде и разрађује материјал по водовима.

Полком. прима директиве преко четне ћелије. Он има право да учествује у раду теренског М.К. гдје се чета налази.

Секретар четне ћелије не може бити командир. Ово је ради двојне контроле.

Команданти, командири и полком-и не могу бити партијски функционери.

На састанку четне ћелије може присуствовати секретар теренске ћелије.

Све ово важи и за Ској.

Руководиоци у партизанским јединицама морају се вјежбати у руковању оружјем и војној тактици.

Дисциплина у партији и војсци мора се појачати. Више не може бити да се поједини партијци ликвидирају, већ такве треба физички уништити, јер се партија налази у ратном стању.

Треба водити борбу не само против шпијуна и петоколонаша већ и противу пасивиста (који су за неучествовање у борби).

До тридесетог /30/ овог мјесеца доставити спискове о бројном стању партизана, оружју са којим располажу и по прилици колико још тога оружја имају нареду.

Штаб Орјенског батаљона потписиваће "УРОШ".

Овај документ се налази у архиви ЦКСКЈ под бројем 19062. Уз њега се још налази касније додат коментар:

"Увјерен сам да је документ писао лично пол. Комесар Орјенског батаљона друг Никола Ђурковић крајем новембра 1941 на Дељевцу /између Јовичине воде и Грахова/ гдје је /у једној колиби/ био штаб батаљона. "УРОШ" је био мој надимак.

26.02 1957

Прим.
Мирко Матковић"[15]

Наредба вјероватно јесте дошла од Николе Ђурковића, али она је продукт наређења Јосипа Броза и Никшићког НОП одреда. Тито је имао само један циљ: освајање власти без обзира на цијену. Свако ко се томе противио био је његов непријатељ.

Из овога јасно видимо да њихова борба није имала за циљ ослобођење народа, већ првенствено долазак комуниста на власт. Само комунисти могу да бирају командни кадар. У свим јединицама се врши свакодневна

[15] Фотокопија у АЗМ ХН.

пропаганда. Комунистичка пропаганда је била равна Гебелсовој. Борцима је комесар држао говоре о будућем комунистичком рају на земљи, како су зато криви "попови, кулаци, Краљ, буржоазија и остала великосрпска клика."

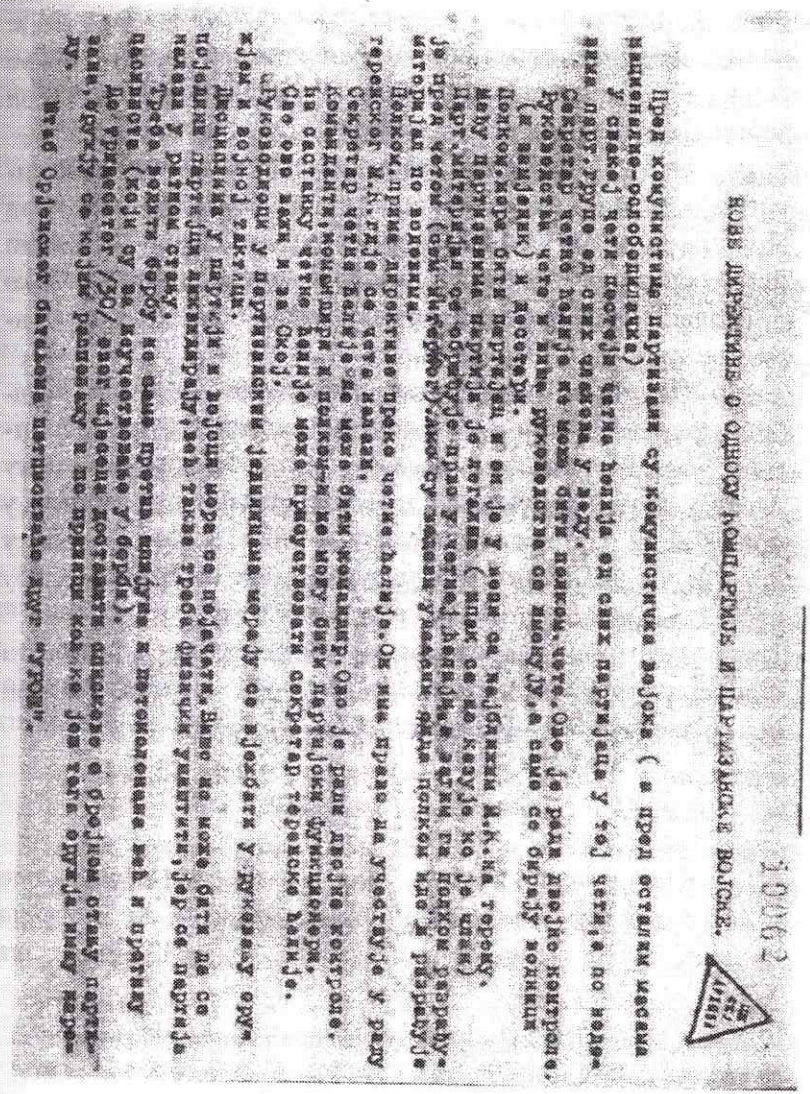

Они ће наравно, кад дођу на власт, довести све на своје мјесто. Комунисти су се, знајући да ће им то побољшати положај код народа, позивали на Милоша, Лазара, Косово и Русију иако су послије рата убијали због тога. У њиховој борби је све било дозвољено. Пропаганда против вјере и Цркве је била толико јака да је неким заробљеницима у италијанским логорима читање "Оче наш" падало толико тешко да су били спремни и на најтеже казне само да то не ураде.[16]

Овдје је важна ставка која се односи на "пасивисте". Значи свако ко неће да се бори потпада под Пријеке народне судове. Значи, смртна казна без много приче. Иако је етикета шпијуна и петоколонаша олако придавана, овај дио директиве довољно казује о стварним намјерама комуниста.

Почетком 1942. године, издата је брошура "Задатци политичких организација у партизанским јединицама" од ПК КПЈ. У њој се каже: "Отуда се пред нашу партију постављају задаће да у партизанске чете окупља у првом реду раднике и сиромашне сељаке који ће пушку држати чврсто и до краја у рукама, јер се боре за своју ствар, за ствар радног народа и његову бољу будућност. " Значи партизани нису војска ни професора ни доктора ни инжињера ни честитих домаћина већ су ови њихови непријатељи.

Борба на Церовику

Народ упркос пропаганди и даље није хтио да иде с комунистима. У Кривошијама комунисти не могу да прикупе људе ни за почетак борбе. Тако 30. новембра

[16] Zatvori i logori u Boki Kotorskoj i Bokelji u zatvorima i logorima van Boke 1941-1945.

Орјенски батаљон тражи помоћ за борбе у Кривошијама, од Цуца или Граховљана.[17] Почетком децембра, јединице Никшићког одреда и дјелови Катунског батаљона Ловћенског одреда долазе на терен Кривошија да би и овдје заметнули кавгу са Италијанима.

Сава Ковачевић долази 1. децембра из Ластве требињске на подручје Грахова и заказује састанак на коме би се утврдио план за напад на непријатељска упоришта на правцу Грахово – Црквице. Тога дана Италијани су покушали да заузму утврђење Дврсник које су држали дјелови Кривошијске чете и Граховске чете, али нису успјели у томе.

На састанку у Церовом пољу 1./2. децембра су присуствовали Сава Ковачевић, Димитрије Булајић, Никола Ђурковић, Саво Илић, Војо Ковачевић инструктор ОК Никшић и Мирко С. Булајић, члан МК Грахово. Састанак је прекинут јер је јављено да из правца Грахова наступају Италијани ка Јабуковцу. Сви су отишли на положај и Италијани су заустављени и присиљени на повлачење.

Савјетовање је настављено 2./3. децембра и договорено је да се заједничким снагама очисте Горње и Доње Кривошије и по могућности уништи италијански гарнизон у Грахову.

Комбинована засједа Орјенског и Граховског батаљона је 3. децембра сачекала у Лупоглаву једно италијанско одељење, убила 7 и заробила 10 Италијана. Устаници 5. децембра ослобађају Горње Кривошије гдје су Италијани имали у школи у Драгаљу посаду од 60 људи која је уништена при покушају повлачења. Истог дана су партизани водили борбе у Кнезлазу, на путу између

[17] Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа.

Рисна и Црквица, против једне јаче италијанске колоне. Том приликом, Италијани су опљачкали Кнезлаз и похапсили све одрасле мушкарце, спровели их у Которски затвор и предали Ванредном војном суду за Далмацију у Задру.

Штаб Оперативног сектора за Боку одржао је 5. децембра у селу Пљосковцу састанак са штабовима Орјенског, Граховског и Катунског батаљона на којем је договорено да се у Горњим и Доњим Кривошијама мобилише људство, а затим нападну упоришта Црквице и Гркавац. Ноћу 5/6. децембра у рејон Црквица стиже Комбинована чета Орјенског батаљона од 50 бораца и 6. децембра посједа Церовик. Видјећи да не могу узети Црквице партизани одлучују да их држе под опсадом. Италијани шаљу једну чету која у селу Кнезлаз наилази на засједу Кривошијске чете и бива заустављена.

Сутрадан, 7. децембра, са јачим снагама, Италијани поново иду у напад. Њих је на Церовику, по наређењу Саве Ковачевића, дочекала Комбинована чета (по бројном стању прије вод) Орјенског батаљона од 30 бораца. И овдје су партизани позвали становништво да им се придружи али безуспјешно. Интересантно да је у овој комбинованој чети био само један Кривошијанин. Тих дана Кривошијани су били 90 одсто против дизања устанка. Италијани су заустављени у великој борби, пале су прве жртве Орјенског батаљона. Партизани су имали 2 погинула и 4 рањена. Италијани су одмах запалили Кнежлаз и Церовик до последње куће, а народ стрељали и похапсили. У борбама за Црквице, Италијани су запалили и села Звечаву и Унијерину, а читаве породице су страдале. Италијани су на крају 27. децембра постигли свој циљ, деблокирали Црквице и Грахово.

И комунистичко вођство је постигло свој циљ. Народ коме су куће спаљене, жељан освете, одлази у партизане и тако се чете пуне бораца.

Партизани настављају да на терен Кривошија довлаче нове снаге, тако да до 13. децембра на овом терену нашло 9 чета Никшићког и 1 Ловћенског одреда јачине 550 – 600 бораца углавном ван Боке. На подручју Орјенског батаљона боравило је двоструко више бораца из Грахова, Бањана, Рудине и Никшића него што је Орјенски батаљон имао бораца.[18] Као што видимо овим борбама почеле су прве веће борбе на подручју Орјенског батаљона. Њих су великим дијелом водиле јединице из околине Никшића, без подршке локалног становништва које су партизани на састанку у Пљосковцу рјешили да мобилишу. Као и свуда по српским земљама партизани су нападали италијанске јединице у близини насељених мјеста или чак у њима изазивајући тако одмазде над цивилним становништвом, које нису били у стању да заштите. Послије тога оно је принуђено да се придружи партизанима (како сам већ навео).

У извјештају штаба Граховског батаљона од 12. децембра 1941. године, штабу Никшићког НОП одреда о борбама на сектору Грахово – Црквице – Рисан поред осталог се каже: "...Десетог овог мјесеца (децембра прим. аутора) увече наши партизани су ликвидирали италијанске шпијуне Јакова Ђ. Самарџића и Ђорђију М. Самарџића који су били аустријски и југословенски шпијуни оба из Кривошија. Друг Сава и командант батаљона (Димитрије Булајић) су стално на положају код Црквица и управљају свим операцијама на том

[18] Radnički pokret narodnooslobodilački rat i revolucija u Boki Kotorskoj, књига прва стр. 421.

сектору."[19] Јаков и Ђорђије Самарџић су били имућни и угледни људи.

Ево како ове догађаје описује Милош Ковач. Након што је Сава Ковачевић са граховским комунистима "заметнуо кавгу са Италијанима подвио реп подасе и утекао, а Италијани за одмазду, попалише скоро сва села у Доњим Кривошијама." На позив Милоша Ковача 80 Доњокривошијана састали су се у Драгошевом селу. Ту су изабрали своје вође Милоша Ковача, Ђорђа Самарџића, Јакова Самарџића и Вучуровића. Ријешено је да се у случају напада Италијана ступи у борбу са њима, али никако под командом Саве Ковачевића и комуниста. Јединица је пошла у Убајску планину и ту затворила пут Италијанима у случају њиховог напада на Кривошије. "Када је Сава сазнао за нашу одлуку, послао је Сава Илића мог школског друга и подпоручника Солдатовића, код мене на положај у Убајску планину са наређењем од Саве које је гласило: Ако се у току сутрашњег дана не прикључите мом одреду и мојој команди сматраћемо вас непријатељима и слугама окупатора."[20] Кривошијани су хтјели да њима командује Кривошијанин, кога би они бирали, а не човјек са стране, Сава Ковачевић. Збор је био одржан у шуми изнад цркве. Очигледно, партизани поштују споразуме које потпишу само онда када њима одговара. Партизани већ тада крше договор као и у случају организатора Народне војске у Грахову 29. децембра, када су ухапсили, а касније и убили Новицу Ковачевића и остале организаторе Народне војске који су дошли на преговоре.

[19] Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа.

[20] Животни пут Милоша Ковача.

Послије овог ултиматума Саве Ковачевића не желећи да се боре против своје браће јединица се разишла. Те ноћи Сава је осудио на смрт Јакова Самарџића, Ђорђа Самарџића и Милоша Ковача.

Ноћу 9. на 10. децембар комунистичке јединице долазе у Драгаљ да убију Јакова и Ђорђа Самарџића. Ноћ је била мрачна и кишовита. Изводе их из њихових кућа. Јаков је убијен у сред села, а Ђорђе код цркве Покрова Богородице. Ђорђе им је покушао побјећи. Успио би да није тих дана повриједио ногу.

Милош се спасио јер је од једног свог кума сазнао за пресуду. "Своју сестру Анђелију послао сам у Рисан да би од др Митра Ћатовића добила неку дозволу да бих могао проћи кроз италијанску стражу да се са првацима и националним људима Рисна договорим шта да се даље ради. Добио сам ту пропутницу и када сам ушао у зграду општине, италијански карабињери счепали су ме и са мном у марицу и право у затвор у Котор." Неко од комуниста је познао Милоша и пријавио га као опасног комунисту. То није био усамљени случај него уобичајена тактика комуниста који су имали своје људе инфилтриране у италијанским полицијским и другим установама. То се десило и Васу Мустуру који је као добар ученик послат у Италију на даље школовање. У Италију је стигао допис да је повезан са комунистима и он је завршио у затвору. Тако Милоша један дан комунисти осудише на смрт као слугу окупатора, а други га Италијани хапсе као комунисту. Ко зна како би завршио да је спроведен на Мамулу камо су га Италијани већ спремили. Срећом његов пријатељ Ђуро Драшковић, народни посланик, спасио га је од спровођења на Мамулу. Послије извјесног времена је пуштен на слободу.

Састанак у Подбожуру

За вријеме борби у Грахову и Кривошијама и евакуације италијанских јединица у Рисан, на подручју Граховског партизанског батаљона почело је формирање првих чета "Народне војске". Њихови организатори су били Новица и Блажо Ковачевић, Ђорђије Марковић, Никола Булајић и др. Новица Ковачевић је добио овлаштења од Драже Михаиловића да формира јединице ЈВУО (Југословенске војске у отаџбини). На састанку у Подбожуру, на коме је присуствовао један број партизана Граховског батаљона усвојена је резолуција о стварању чета Народне војске и националних одбора у рудинској, бањској и вучедолској општини. Усвојен је и статут Народне војске, који је имао 14 тачака. Овај статут је достављен овим општинама, штабу Никшићког НОП одреда (Сави Ковачевићу) и Оперативном штабу НОП одреда за Боку Которску.

Послије евакуације Италијана у Рисан (27. децембра) и поновног успостављања радничко-сељачког совјета, комунисти су рјешили да се обрачунају са организаторима Народне војске. Већ 29. децембра упућена је патрола у село Спилу да "позове на разговор" Новицу Ковачевића и брата Блажа. Друга патрола је упућена у село Јабуку ради "довођења на разговор" Ђорђија Марковића, и трећа у Присоје по Николу Булатовића. Ниједна патрола није извршила задатак јер су поменути Граховљани одбили да буду стражарно спроведени. Сви су поручили Сави Ковачевићу да ће доћи на преговоре у Грахово. Предложили су и дневни ред тих преговора:

- да се изради заједничка платформа будућег заједничког рада чета Народне војске и партизана, с тим да се привремено обуставе акције против италијанских окупатора;

- да се организује заједнички рад на пружању помоћи настрадалом становништву;

- да се заједнички утврди да ли су тачни гласови према којима је Никшићки НОП одред осудио на смрт 17 припадника Народне војске.[21]

На крају су поручили да су спремни, у циљу постизања споразума, из Статута избацити тачку којом се Народна војска везује за покрет Драже Михаиловића. Увјерени да ће се постићи споразум 73 припадника Народне војске прикупило се у селу Спиле, одакле су 30. децембра кренули за Грахово. Док су се они пробијали кроз снијег, Сава Ковачевић им је спремао засједу у Грахову од одабраних бораца. Засједа је добила задатак да пуца на све оне који на позив Саве Ковачевића не положе оружје.

Кад су стигли на Грахово представници Народне војске су разоружани и затворени. Истог дана у штабу Никшићког НОП одреда формиран је пријеки војни суд који су сачињавали: Сава Ковачевић, предсједник суда, Милинко Ђуровић, Никола Ђурковић, Димитрије Булајић, Мато Антуновић и Марија Кош, секретар суда. Суд је наводно саслушао од 31. децембра до 4. јануара све оптужене и њих 19 осудио на смрт стрељањем, од тога 11 условно на годину дана, док је остале пустио да иду својим кућама. Осморица Граховљана су стрељана 16. јануара кад је пресуду одобрио ГШ НОП одреда за Црну Гору и Боку. При том су добили критику од Ђиласа да су опортунисти зато што питају да ли треба пресуду извршити или не. Иако је прије рата као правник Новица Ковачевић по судовима бранио комунисте није му помогло.

---

[21] Саво Скоко, Крваво коло херцеговачко 1941-1942.

Као што видимо, чланови суда су били Никола Ђурковић и Марија Кош, чланови Орјенског батаљона. Марија Кош, Јеврејка из Шибеника је била секретар суда и имала главну ријеч на овом суђењу.[22] Она је послата на терен Боке да поспјеши обрачун са "петом колоном." На Кривошијама је јавно мокрила у кандило. Послије расформирања Орјенског батаљона је затворена од Италијана. Кад су Њемци дошли нису је убили иако је Јеврејка, већ је чак и пуштена из логора.

По једној причи послије стрељања ових људи, партизани су играли коло око лешева убијених. Ако је ова прича тачна, она објашњава учешће Граховљана у ликвидацији 21. јануара 1943. године, као и остале догађаје. Кад се вратио из Грахова, Никола Ђурковић је само рекао да више ништа није као што је било прије. Даље није хтио да прича. На жалост пута назад више није било.

У ово вријеме на Грахову су боравили још Ернест Фишер из Загреба (под лажним именом), Филип Махин, Петар Драпшин.

Друга фаза револуције

Крајем децембра 1941. године комунисти се спремају да отворе фронт и на другој страни Орјена, тј. на Крушевачко – Мокринском сектору. Иду по селима и агитују за дизање устанка. Обећавају брда и долине, брзу побједу, срећнију будућност. Свима је на устима ријеч због које ће хапсити и спроводити у логор 7 година касније, Русија.

Посебно су осокољени Стаљиновим говором одржаним у новембру 1941. године, у коме наглашава да ће се рат завршити за двије недјеље или најкасније за шест мјесеци; њемачка армија биће уништена. То је био пропагандни говор без реалистичке процјене тадашње ситуације. Према изјави Вукмановића-Темпа, када су комунисти чули Стаљинов говор, схватили су да је њихов задатак „првенствена ликвидација присталица капитализма прије завршетка рата. Тако ће бити лакше изградити социјализам". Стаљинов говор је био кључ догматских марксистичких идеолога да отворе врата кланица, почевши „другом фазом" револуције - „диктатуром пролетаријата". Као резултат тога, Црна Гора и Херцеговина биле су окупане крвљу угледних патриота, побијених „не зато што су били кривци, већ зато што су били угледни и утицајни".

Одлука о преласку на другу фазу револуције донесена је на сједници водеће групе Централног комитета КПЈ одржаној 7. децембра 1941. године у селу Дренови код Нове Вароши. На тој сједници је, судећи по директивним писмима која је ЦК КПЈ односно Тито упућивао, оцијењено да је наступио повољан тренутак за претварање империјалистичког рата у грађански класни рат ради обарања са власти "реакционарне буржоазије", као и за прерастање НОП у "другу етапу", која мора дати сву власт у земљи пролетеријату и сиромашном сељаштву.[23] На овој сједници је поред борбе против окупатора прокламована и борба против обнове Краљевине Југославије као "великосрпске творевине Версаја". Исту терминологију за Југославију су користили и усташе и Њемци и Италијани.

На састанку на Радовчу Пиперском, комунисти предвођени Мошом Пијаде су донијели историјске одлуке: "...да је наступио погодан моменат за успостављање

[22] Драго Филипов Кешељевић, Злочин и злочинци.

[23] Саво Скоко, Крваво коло херцеговачко 1941-1942.

комунистичке војске-партизанске; да се огласи за непријатељску и антинародну свака друга организација, чак иако би оперисала против окупатора упоредо са партизанском; да се преостале ројалистичке снаге безобзирно униште, уколико се не потчине и не прикључе комунистичко-партизанској команди; да сваки партизан мора носити петокраку звијезду на подлози своје националне заставе; да се образују мале, летеће чете: тројке, петорке и седморке, које ће ликвидирати разбијаче народне борбе ројалистички оријентисане и са тим изазивати крвну освету и разбити јединство црногорских племена како би се уклонила пажња народа са комунистичко-партизанског пословања; да се избегавају борбе са окупатором док се не спроведе пуна организација, а позадина не очисти од ројалистичких снага; да се за партизанску војску врбује и мобилише што већи број жена и девојака којих би било у свакој ма и најмањој јединици, како би се мушка омладина што лакше придобила за партизанске редове; да војничка застава буде црвена комунистичка застава са српом и чекићем; да се постепено и вешто минира верски и породични морал, јер само тако може се кидати са прошлошћу и створити нови човек...“[24]

У писму које је 22. децембра 1941. упућено ПК за Црну Гору и Боку, најприје се замјера том комитету што пада у нове ултралијеве грешке и истиче да су “партизански одреди оружана сила Партије”.[25]

У Црној Гори и Херцеговини екстремизми друге фазе били су одвратни чак и неким југословенским комунистима. Владо Шегрт и Петар Драпшин били су укорени

[24] Драган Барјактаревић, Злочин без казне.
[25] Саво Скоко, Крваво коло херцеговачко.

од Врховног партизанског штаба због примјене ужасних казнених експедиција противу народа Херцеговине.

Жељни борбе, комунисти ипак не желе да њихови чланови гину у борби. Тако ОК Никшић у свом писму МК Херцег-Нови негдје крајем 1941 каже: “Мора се водити рачуна о томе да се партија не изгуби у акцијама и да чланови Партије не постану обични војници, што се осјећа нарочито код Граховљана, зато што немају времена ни писмо за окружни да напишу.”

Комунисти у Боки не желе (и не смију) да заостају за својим партијским друговима са сјевера. Први на њиховим листама су руски емигранти. У саопштењу бр. 5 између осталих убијених по Црној Гори наведени су Јанко Бијелић из Мокрина и руски емигранти Коста и Јустина са Игала.[26]

Јанко Бијелић је заклан на Видовом врху. На његовом лешу је било више убода ножем. То је била вјероватно прва жртва комунистичког терора у Боки.

Устанак на Мокринском сектору

Као што смо рекли, комунисти су се спремали да дигну устанак и у овом дијелу земље. Иако је народ релативно мирно живио, а Италијанска војска била сигуран бедем против усташког терора, воља партије је била изнад интереса народа. Прво се требало обрачунати са унутрашњим непријатељем. И тамо гдје га нема, по стаљиновој логици, требало га је наћи. Заслепљени црвеном маглом, комунисти без много размишљања прихватају све директиве здраво за готово. Неки борци партизанских јединица су послије рата говорећи о овом периоду, причали да су тих дана били спремни и оца убити за партију.

[26] Пакао или комунизам у Црној Гори.

Први на удару су они који су се противили подизању устанка упозоравајући на сулудост те идеје. Бистром сељаку је било јасно, поготово поучени искуствима из Херцеговине и Црне Горе, да свака акција против Италијана може изазвати само одмазду над недужним становништвом. Ти људи су били главна препрека комунистима за њихове непромишљене акције. Зато су били прве жртве црвеног терора. Под окриљем ноћи из својих кућа су одведени 1. јануара Аћим Ротковић казанџија из Мојдежа и Милован Јачеглав учитељ са Мокрина. Послије мучења у коме су се истицале младе партизанке бачени су у јаму на Врбању.

Нападом на италијански одред 4. јануара, отвара се мокрински фронт. Након бомбардовања Крушевица 3. јануара у којем је погинула једна дјевојчица, Крушевачка чета сутрадан напада италијански одред од 58 војника и 2 официра. Напад је извршен јужно од Бјелића и послије краће борбе у којој је погинуло 7, а рањено 4 војника Италијани су се предали. Истог дана са Каменог је кренула патрола да извиди ситуацију, али је и она заробљена. Већ 5. јануара су Италијани са Каменог крећу са 250 војника пут Мокрина. Послије борбе која је трајала неколико сати Италијани су се повукли. У повлачењу су запалили 11 кућа на Мокринама.

Упоредо са борбама комунисти настављају са ликвидацијама Косто Лалић, Саво Јанчић, Урош Станишић, Мара Новаковић... На мети су угледни људи и национални прваци, учитељи, кметови, па и свако ко се замјерио неком члану партије. Исти метод су по западним српским земљама примењивале усташе.

На Убле су били чак дошли са списком 25 домаћина које треба убити. Предводио их је Ј. С. из Кривошија. Претходно је овај злочинац у крв окупао своје Кривошије и подијелио народ. Предао је списак одбо-

рнику Луки Вељковом Павловићу да их доведе. Хтјели су да их одведу у злогласни Брезов до гдје би их вјероватно све убили. Лука му је рекао да неће ниједног извести, него да се губи одакле је дошао, док још може главу извући. Такође му је рекао да није он дошао у Кривошије да убија, па да ни он нема што овдје тражити. Успио је да спаси ове домаћине и село од поманиталих зликоваца.

Комунистичка логика је јасна: "Ако ниси са нама онда си против нас." У сваком селу комунисти морају оставити свој печат, у сваком селу бар једну кућу оцрнити. Таква је била њихова политика како у Црној Гори и Херцеговини тако и у Боки. Чак и тамо гдје немају својих противника треба показати ко је газда.

Тако у саопштењу ПК КПЈ за Црну Гору, Санџак и Боку обласним, мјесним и окружним комитетима од 27. јануара (АЦКСКЈ 14674) гдје позивају на оштрију и чвршћу борбу против пете колоне каже се:

До скора петоколонашки елементи служили су се врло перфидним методама у циљу обмањивања народних маса и разбијања народне борбе као нпр. "ми смо за борбу противу окупатора, али противу К.П. као руководиоца", уствари онај који је данас противу руководиоца народне борбе наше партије тај жели да ту борбу обезглави, што није ништа друго него петоколонашка работа. Даље су иступали са овим: "Треба организовати јавне судове да суде шпијунима и петоколонашима" или "треба да се врше избори командног кадра."[27]

Дакле свако ко хоће да се бори против Италијана а неће комунистичку команду тај је петоколонаш, ко жели јавно суђење наводним петоколонашима и шпијунима сам је петоколонаш. За њих су ту Пријеки народни судови, без судије, доказа и одбране. Само оптужба. Народу

[27] Фотокопија у АЗМ ХН.

се читају оптужбе да су били шпијуни, петоколонаши, разбијачи народне борбе. Међутим, у људима се јавља сумња. Ко је знао Коста Лалића, честитог кнеза убањског, сигурно није могао повјеровати да је он "разбојник са Убала" како се наводи (АЦКСКЈ 14671) или за Петра Ћеловића градоначелника Рисна да је он издајник. Нема ништа ни о комунистичким паролама о једнакости. У болници на Врбању док рањеници леже по поду, кревете заузимају привилеговани борци. Незадовољни приливом бораца, комунисти прибјегавају мобилизацији.

Комунисти чисте и своје редове. Свако ко се противи њиховој политици и начину на који је они спроводе, долази на црну листу комуниста. Стрељају 19. јануара Васа Бјелића, предратног комунисту. Противио се ликвидацијама својих "другова" и зато је био сметња партији. У саопштењу поводом његовог стрељања се каже: "Непријатеља у војсци, непријатеља на фронту, непријатеља у народу ма у којем се облику појавио, партизанска војска ништи га темељито." Саопштење је више личило на пријетњу, упућену свима. У њему се још каже: "Ако је ко успио да се лажним држањем прикрије, борба ће га открити и биће уништен и уклоњен из редова живих." Тада су хтјели стрељати и Лукателија, а сам Манојло Манојловић у свом дневнику пише да и он умало није убијен због свог гласног размишљања.

Ликвидација овог члана партије изазива негодовање комунистичких структура ОК Никшић. Послије овога неподобни чланови партије су углавном ликвидирани метком у леђа, да би послије дошло саопштење да је погинуо од италијанске гранате или слично. Данас неке улице у Херцег-Новом носе имена партизана које су они сами побили.

Многи који су захваљујући срећи или сачуваној прибраности успјели да избјегну ликвидацију послије

скривања једини начин да спасу свој живот виде у заштити Италијана. Тако Милан Рашо избјегава захваљујући прибраности свога оца 7. јануара да буде убијен. Осуђен је само зато што је био ревносан у својој служби прије рата и предлаган за Краљеву гарду. Крсто Лаконић је већ био у рукама комуниста. Међутим уморни пратиоци су поспали и Крсто користи прилику и бјежи. Божа Ковачевића из Кута су три пута покушали убити, али судбина није дала. Још је много таквих случајева.

Упркос свему мора се рећи да црвени терор у Боки није имао такве размјере као у Црној Гори и Херцеговини. У тим крајевима комунисти су вршили масовне злочине и то је био главни узрок распада њихових јединица који је услиједио маја 1942. године.

Битка на Илиници

На фронту Орјенски батаљон има успјеха и држи своје линије. Константно се држи линија од Зубаца – Ситница – Бјелотина – Суторина – Мојдеж – Мокрине – Жлијеби – Бакочи – Репаји – Бјелске Крушевице – Моринь – Убле – Звечава – Дубоки До – Мачија стопа – Бојанићи – Лупоглав. Италијани не могу ништа борцима, међутим пале и бомбардују села, убијају интернирају народ што јача осветнички дух устаника.

Илиница, брдо између Мокрина и Мојдежа, на коме се налази црква Св. Илије, била је одлично осматрачко мјесто, одакле су се могли посматрати италијански покрети из правца Каменог, као и италијанске артиљерије са Игала. Када би се уочила припрема артиљерије или наилазак авиона, звоно са цркве Св. Илије би становницима Мокрина најављивало опасност. Мјештани и борци би на звук звона бјежали у какве такве заклоне.

Захваљујући томе број жртава за вријеме бомбардовања је био незнатан.

Италијани су уочили значај Илинице за сламање отпора на овом дијелу фронта. Зато су 20. јануара покренули велику офанзиву са циљем заузимања овог положаја. Стража са Илинице је уочила покрете Италијана према Мандићима и на Кулини. Убрзо су се Италијани појавили и на брду десно од Свињарине. Лагано су се примицали Илиници. Ускоро је дошло до сукоба партизана и Италијана. Положај Илинице засипа италијанска артиљерија са Игала и рафали тешких митраљеза. Борба траје од десет прије подне до два сата послије подне. У великој борби Италијани су одбијени. Орјенски батаљон је имао два погинула борца: Душана Миловића и Лазара Бачановића. Послије овог пораза Италијани су прешли на једномјесечну дефанзиву.

Свој бијес Италијани искаљују на незаштићеном становништву. Интернирају се комунисти, али и национално опредељени људи, бивши официри и обични грађани. Тако међу интернираним се налазе и многи будући припадници четничког покрета, чак и неки од њихових будућих првака (поп Никола Мандић, капетан Раде Дабетић). Овдје примјећујемо још једну сличност између фашизма и комунизма. Свако ко се пише Србином интернира се од стране Италијана. Међутим ако свој исказ промјени и напише Црногорац он се спашава. Преко ове нације Италијани, уз остале притиске, су хтјели превести Србе временом у Италијане. Исто што ће 3 године касније радити комунисти, само што су они имали више успјеха у свом послу.

Од брзе побједе нема ништа, то је свима јасно. Никола Ђурковић обилази положаје и говори како треба

издржати још шест мјесеци.[28] Већ на почетку устанка залихе хране су сведене на минимум. Устанак се почео, а није се мислило како и с чим. Хране нема, санитетског материјала нема, никаквог оружја за борбу против тенкова а хоће да се држи фронт. Почиње се са реквизицијама. Уводи се порез у житу, доноси се уредба о реквизицији. Од народа се узима оно мало што се има. Док народ и војска гладују неким функционерима не фали хране. Узимају од магационера што оће. Манојло Манојловић наводи примјер Крста Црногорчевића, али сигурно није био једини.

С друге стране стрељају и због најмањег прекршаја. Радник Тодор Матовић је стрељан само зато што је задржао комад сувог меса.[29] Својом га је руком убио Крсто Црногорчевић.

Народ све више губи повјерење у руководство Орјенског батаљона, па чак и неки комунисти. Тако Лука Матковић се жали свом пријатељу Манојлу Манојловићу: "Шаљу му, каже ми, неки дан... једног биједника са цедуљом: Ево ти овога да га стријељаш." Лука није ништа могао пронаћи због чега би тај човјек заслужио смрт и пустио га је на своју одговорност, нагласивши ипак да га он сматра једним обичним нитковом. Ето како се лако губила глава. Лука је чак послије похваљен што није стрељао овог борца, али колико је тако убијено људи.

Острошка скупштина

За конференцију родољуба под Острогом (Острошка скупштина) упућени су: Марко Косић, пре-

[28] Мензур Сеферовић, Ратни дани Манојла Манојловића.
[29] Исто.

дсједник НОО Мокрине (стрељан од комуниста 13. новембра 1944), Душан Косић предсједник НОО Сврчуге, Вукасовић Драго члан НОО Жлијеби (убијен у комунистичкој засједи 21. јула 1945) и Дашо Павичић. На скупштини су учествовали људи различитих политичких увјерења. По повратку са скупштине у свом дневнику Манојло Манојловић је записао: "Марко Косић се намучио на путу, али не жали што је ишао. Третирана су многа питања, а и добићемо штампане уредбе којих ћемо се придржавати."[30] Скупштина је остала мртво слово на папиру. Комунисти нису хтјели да дају власт никоме ко није био из њихове партије, а штампане уредбе никад нису угледале свјетло дана.

По повратку са Острошке скупштине Драго и Никола Вукасовић почели су са припремама за формирање повјереништава на неослобођеној територији (Поди, Сушћепан, Требесин, Херцег-Нови). Због овога долазе у сукоб са комунистичким вођством.

ЗЛОЧИНИ ШТАБА ОРЈЕНСКОГ БАТАЉОНА

Штаб Орјенског батаљона, руководећи се по директивама добијеним од свог политичког вођства почиње са убиствима виђенијих и угледнијих Срба који нису подржавали њихову авантуру. Пошто су увидјели да су овим злочинима отјерали народ од себе, КП их осуђује, истина више формално и благо и проглашава "лијевим грешкама". Нико од убијених није послије рата помилован иако су у питању биле "грешке." Нећељко Зорић у својој књизи[31] наводи да "није увијек било

[30] Мензур Сеферовић, Ратни дани Манојла Манојловића.
[31] Нећељко Зорић, Робље, не хвала. Стр.174.

валидних доказа да су непријатељи". Међутим ни он не наводи бар једног невино убијеног Бокеља.

Било је то вријеме када је господар живота и смрти у Западној Боки био један обућарски радник, Крсто Црногорчевић. Представљао се као човјек који има директне везе са Мошом Пијаде, Милованом Ђиласом, Радојем Дакићем и другим.

У Источној Боки такође један обућар, Мато Петровић, спроводи исту политику. Они су одлучивали о животима угледних Бокеља, учених и вићенијих људи.

Као примјер поштовања ратног права наводимо један детаљ из извјештаја Орјенског батаљона (АЦКСКЈ 14697) од 10. априла, гдје се каже: "Стрељали смо 81 талијанског заробљеника па ћемо чим стигнемо да напишемо њиховим командама и један летак талијанској војсци поводом тога." Као да није довољно кршење ратног права, него још обавјештавају италијанску војску да их још више разбјесне у њиховим злочинима против цивила и заробљених. Умјесто да за ове заробљенике у замјену добију храну и лијекове, они се стрељају.

Убиство студента званог "Грк"

"Грк" је био студент из Београда, иначе борац Орјенског батаљона. Нажалост нико није упамтио његово име. Није био из ових крајева, већ вјероватно добровољац. Приликом борбе на Међушдрељу, командир чете је примјетио да овај момак заклоњен у шкрипу пуца у ваздух.

-Зашто пуцаш у вис – упита командир.

-Бојим се да неког не убијем – одговори борац.

Послије овог одговора спроведен је у штаб гдје је одлучено да се стрељa. То је и учињено а тијело је бачено

у јаму. Објашњење је било кукавичлук и узалудно трошење муниције коју у оскудици треба чувати.

Убиство Милована Јачеглава

Милован Јачеглав, учитељ и резервни поручник, рођен је 1908. године у селу Мокрине, општина Херцегнови. Одгојен је у патријархалној породици, васпитан у националном духу. Гимназију и учитељску школу завршио је 1929. године, као први у рангу и одмах постављен за учитеља основне школе у Босанској Градишки. Иза тога службовао је у селу Ошље код Стона, а од 1935. године у селу Граб, срез требињски. Последње учитељовање му је било у родним Мокринама. Био је активни радник на националном, културном и просвјетном пољу, те је као такав радио у присној заједници са поч. Чедом Милићем и протојерејом Савом Даниловићем.[32]

Као познати национални радник, вјеран својој идеји, он је морао бити убијен по комунистичком програму. Милован Јачеглав је говорио да није још вријеме за дизање устанка против оволике војне силе, и то је било довољно да га комунисти осуде на смрт.

На дан 1. јануара 1942. у 8 сати навечер, по највећој хладноћи у његову кућу су дошли до зуба наоружани партизани. Позвали су га да изађе. Милован је изашао у чарапама не слутећи што му спремају. Повели су га на Крушевице. Успут су га пребијали и мучили и на крају живог бацили у јаму дубоку 36 метара.

У свом извјештају Окружном комитету Никшић наводе да је убијен Јачеглав Милован, југословенски

[32] Пакао или комунизам у Црној Гори

шпијун а сада петоколонаш и разбијач народне борбе (АЦКСКЈ 14666).

Посмртне остатке младог Милована пронашла су његова браћа послије пуних 7 мјесеци трагања и пренијели у своје село Мокрине 9. августа 1942 године. Леш Милована Јачеглава је из јаме изнио Лазар Мандић.

Убиство Аћима Ротковића

Аћим Ротковић је био казанџија и као добар занатлија се био прочуо у Боки и Конавлима. Крајем 1941 године комунисти су заказали састанак у шуми Вала Гојковића. На састанак је дошло 5-6 активиста, а међу њима Стијепо Шаренац. Они су позвали народ да се дигне на устанак. При том су обећавали да ће ослободити Боку за 8 дана. Народ је углавном ћутао сем неколико скојеваца које су одобравали говорника. Тада је Аћим Ротковић рекао да је рано за дизање устанка, да се не може против оволике силе, како то мисле ослободити Боку. Рекао им је да погледају силне вапоре у заливу, који су тада довозили храну и муницију за Италијанску војску у Зеленику. Већина народа је одобрила говор Аћима Ротковића и сложила се да још не треба дизати устанак.

То је било довољно да се Аћим Ротковић осуди на смрт. Увече 1. јануара 1942 дошла су два човјека и питала за пут за Конавле, да треба тамо нешто да тргују. Били су понуђени кафом и ракијом што су одбили јер су наводно журили. Аћим је отишао да им покаже пут али се није вратио. Сутрадан су га тражили, али није било никаквог трага. Тражили су га и до Конавала, али без резултата. У Конавле то вече није нико долазио. Највјероватније је бачен у јаму Подуге на Врбању.

У свом извјештају Окружном комитету Никшић наводи се да је 2. јануара убијен Аћим Ротковић, сељак из Мојдежа, петоколонаш који је радио на евакуисању села у руке окупатора и разбијао народну борбу (АЦКСКЈ 14666).

Убиство Коста Лалића

Косто Лалић, кнез убаљски, стар 35 година био је познат у цијелој Боки као представник убаљског сељака. Као мјесни старјешина пок. Крсто је много радио на унапређењу свога села. Тако је његовим заузимањем у Ублима сграђена велика цистерна, са чијом је изградњом рјешено питање пијаће воде у овом безводном крају. Затим је његовим заузимањем оправљен пут за Убле. Узимао је видног учешћа у изградњи звоника на мјесној цркви и био је члан Црквеног општинског одбора у Ублима. Као дугогодишњи старјешина сокола радио је на националном подизању села.[33] Као такав сметао је партизанима.

У смутним временима покушао је да сачува село од Италијана и од партизана. Кад су Италијани наредили да се евакуишу Убле, Косто Лалић је под заставом одвео групу Убљана у Рисан. Одмах је осуђен на смрт од комуниста. Међутим 3. јануара Косто Лалић је са још 4 младића и већом количином хране која је по њему послата карабињерима дошао у штаб Орјенског батаљона и изјавио да се ставља на расположење партизанима. Предао је храну, 4 пушке и пиштољ и 600 метака и 4 бомбе. Дан иза тога су карабињери напустили Убле. Превозећи храну за партизане изгледа да је исценирао сукоб и партизанима рекао да је храна украдена, а њу

[33] Пакао или комунизам у Црној Гори

подјелио сељанима јер је владала велика глад. Међутим партизани су сазнали за то и осуђен је на смрт.

Иако је дочекан са добродошлицом, долази наређење да се убије. Оптужба гласи да се вратио међу партизане да би шпијунирао за Италијане. Сакрио се код своје тетке на Грахово (мајчине сестре). Она га је издала партизанима. Покојни Косто је свирепо мучен. Тукли су га тупим предметима, држали сатима у леденој води и полумртва бацили у Јакшину јаму дубоку 50 метара. Приликом вођења на губилиште 9. јануара 1942, успио је да отме пушку једном партизану и да с њом убије једног од џелата.

На Видов-дан пронађен је његов леш и свечано пренешен у родно мјесто Убле. Мора се истаћи да у овом нису учествовали Убљани, као и да су били можда једино село које се није убијало између себе.

Убиство Уроша Станишића

Урош Станишић је био је био економ у хотелу Бока. Једног дана јануара 1942. године отишао је аутомобилом на Поде по неко теле. Већину меса је желио да да мајору Фалкеу од кога је очекивао неке услуге. Међутим прича о телету је била само намјештаљка.[34] Када је дошао на Поде сачекали су га и заробили. Одвели су га прво на Сушћепан. Везали су га у улици Грбића за једну мурву. Ту су га мучили, тукли, понижавали. Послије су га скинули голог и натоварили њиховом опремом и одвели на Крушевице. Успут су га јахали уз разна малтретирања. На Крушевицама су наставили са мучењем и понижавањем. На крају су га убили.

[34] Miloš Janković, Adriatic man.

Што им је сметао тешко је знати. Да ли је у питању завист или нешто друго. У извјештају пише: "Урош Станишић најзлогласнији шпијун и вјерни отворени помагач окупатора – окупатор га стално тражи, хотелијер родом из Херцег-Новог. Ухапшен је непосредно пред Херцег-Новим када се возио аутомобилом. Исти је на саслушању признао своја прљава дјела и открио извјестан број шпијуна са овог подручја о којима ћемо повести рачуна." (АЦКСКЈ 14671). Интересантно је да су многи комунисти за вријеме и послије рата упорно тврдили да немају ништа са овим убиством. Ваљда је и њима постала јасна бесмисленост ових оптужби.

Због овог убиства пало је неколико глава у новском крају, што партизанских што четничких. Освета једних се ослањала на освету других, што само указује на бесмисленост грађанског рата.

Убиство Васа Бјелића

Васо М. Бијелић стар 40 година, предратни комуниста и замјеник политичког комесара Суторинске чете. Учесник је конференције у Мокром Долу 22/23 октобра 1941. године на којој је одлучено да се формира Орјенски батаљон. Видјевши што комунисти раде разочарао се у оно за шта се цјели живот борио. Осуђен је на смрт због догађаја за вријеме борбе против Италијана 5. јануара 1942 на Мокринама. "...Исти је побјегао са положаја, напустио своју јединицу као војни старјешина и тиме је извршио издају према народноослободилачкој борби и партизанској војсци. Суд није имао обзира на то што су се чула и супротна мишљења да је напросто немогуће прихватити оптужбу да је за вријеме борбе спавао под каменом плочом, код неке жене. Ово је била чиста измишљотина. Васо је отишао код своје жене да види

свог тек рођеног сина. Он није напуштио јединицу за вријеме борбе, већ је до борбе дошло након његовог одласка. Васо за то није могао знати. Васо се бранио да није у питању кукавичлук код њега, већ непредвиђење последица. У извјештају који се чува у архиви ЦК СКЈ поред ове Васове одбране стоји коментар Ј.Б. (Јанко Беко?) "То је можда и цјела истина". Чак су и у суду била тројица који су били против ове смртне пресуде. Међутим комунистички врх је зацртао смртну пресуду и другачије није смјело бити.

Пресуда је извршена одмах у Милошевом Долу плотуном из пушака од вода партизана, у 4 сата послије подне, гдје је исти и закопан" Суђење и стрељање је извршено 17. јануара 1942. Бијелић је из Сврчуга гдје је осуђен, одведен до Милошевог дола, до јаме коју је сам проширио.

У извјештају ОК Никшић од 19. јануара које је потписао инструктор МК каже се: "Саслушање је обухватило његов нездрав рад, опортунистичко држање и ликвидаторске поступке уназад 2-3 мјесеца." Послије ћемо видјети на шта се то односи. У истом извјештају је крајње бесмислена изјава осуђеног на губилишту да он поздравља правилну пресуду суда и да поздравља војску која "несавјесне старјешине уклања из редова живих." У извјештају се каже да је одјек ове казне најповољније дјеловао у војсци и народу што је обична лаж. То видимо из дневника Манојла Манојловића. Вијест о стрељању Васа Бијелића је оставила најмучнији утисак чак и на комунисте и њихове предратне симпатизере.

Међутим Радоје Дакић Жарко се није сложио са стрељањем члана партије, без њиховог знања. Захваљујући томе, вођена је преписка која открива највјероватније праве разлоге стрељања.

У извјештају ОК Никшић од 27. 01 Окружни комитет образлаже разлоге ликвидације Васа Бијелића. Прво приликом убиства Јанка Бијелића (Васовог рођака и комшије), да је разбијао акцију ријечима "Ништа се не зна конкретно за његова недјела". Друго, да је на конференцију на Крушевицама довео свог рођака Марка Бијелића који је разбио конференцију говорећи о превременом устанку. Треће да је саботирао акцију чишћења шпијуна и петоколонаша у Конавлима. Тек под четвртом тачком наводи се овај случај од 5. јануара. У извјештају од 31.01 наводе да су требали стрељати и Тонћија Лукателија.

Иако су комунисти за све што се десило, послије рата оптуживали Крста Црногорчевића из ових извјештаја које је потписао инструктор МК види се да сигурно није био сам у својим злочинима.

Убиство Сава Јанчића

Саво Јанчић је завршио учитељску школу у Задру на италијанском језику. Био је учитељ у Муо. Тамошње је становништво углавном досељено из Црне Горе, те су због разних привилегија од Млечана примили католичку вјеру. Саво Јанчић им је говорио да су Срби и зато су се мјештани жалили на њега. Премјештен је на Бијелске Крушевице. Почетком рата био је учитељ и управник школе у Кутима. Често је говорио против комуниста и упозоравао на опасност која од њих долази. Кад је капитулирала Југославија плакао је као мало дијете. Иако му је двоје дјеце било у партизанима пронио се глас да је италијански шпијун. Кад су Италијани навраћали у село свраћали су код њега јер су знали да прича италијански. Он је причао с њима из страха, због дјеце која су у партизанима. Као велики Србин био је сметња комунистима и њиховом плану комунизирања и расрбљавања Боке.

На Богојављање 1942 дошла су двојица партизана да га воде на испитивање. Био је у дворишту, цјепао дрва. Одбио је да иде са њима и дошло је до кошкања и ови су га ту убили бајонетима. Његова жена је све то посматрала са прозора. Његове убице су биле комшије, људи који су му на славу долазили.

У извјештају од 27. јануара комунисти наводе да је убијен Саво Јанчић родом са Убала, омрзнути шпијун свих режима бивше Југославије и вјерни слуга окупатора. Да је био шпијун свих режима бивше Југославије сигурно не би био послат на Бијелске Крушевице због својих убјеђења. Оптужба је измишљена као и углавном све комунистичке да би се прикрили прави разлози убистава.

Убиство Вукице и Љуба Кнежевића

Брачни пар Кнежевић је имао кућу у Бијелској Вали изнад цркве на једном брежуљку. Партизанима је кућа била идеална за одржавање састанака и везу. Међутим брачни пар је одбио да им уступи кућу.

Крајем јануара разљућени партизани упадају у њихову кућу, убијају Љуба сјекиром у дворишту а Вукицу ножем. Послије убијају и њиховог кучка.

Да би прикрили своју срамоту и показали се својим наредбодавцима, у извјештају од 27. јануара 1942. године, друг "Рашо" јавља о ликвидираним шпијунима: "1. Љубо Кнежевић, шпијун и пијаница. 2. Вукица Кнежевић, шпијунка, блудница и пијаница."

Убиство Катице Јанковић

Катица Јанковић, начелница сокола у Ђеновићу, рођена је у Осијеку 1913 године. По свршетку гимназије доселила се у Боку и ту као национална и просвјетна радница активно учествовала у раду мјесног Сокола.

Као поборница правог национализма није одобравала разбојнички рад комуниста, већ их је почела осуђивати и народ одвраћати од комунизма.

Дана 13. фебруара 1942 године одведена је од мјесних џелата и код села Репаја убијена на свиреп начин и бачена у један поток.

Њен леш је пронађен тек 20. августа 1942 године. Убице су са њеног леша опљачкали накит, капут и горњу робу, што посвједочава да су у њеном убиству имале удјела и "другарице."

Покојна Катица је служила као примјер у мјесту, својим несебичним радом на националном и просвјетном пољу. Била је римокатоличке вјере велика поборница братске слоге православних и римокатолика.[35]

У свом извјештају од 20. фебруара 1942 године МК обавјештава о ликвидираним шпијунима: "Катица Јанковић из Баошића, потказивала комунисте, правила услуге Гестапо-у." (АЦКСКЈ 14683) Потписани на овом извјештају су Крсто, Дашо и Рашо.

Убиство породице Гргурина

Фрањо Гргурина је био подофицир, војни мајстор. Доселио се из Далмације и у Ђеновићима направио кућу. Његова кћерка Златка је била удата за подофицира Марка Ковачевића из села Дуб, Грбаљ. У истој кући су живјели

[35] Пакао или комунизам у Црној Гори.

Марко и Златка са своје двије кћерке, и Фрањо са супругом Антонијом.

Избијањем устанка Марко као подофицир војске Краљевине Југославије бива интерниран у концентрациони логор. Те зиме је владала велика глад. Поред њихове куће стотињак метара удаљена била је италијанска јединица. Фрањо је имао велики плац на којем је држао живо, а пошто је говорио италијански језик (научио га је у Далмацији) трговао је са њима. За млијеко и јаја Фрањо је добијао крув.

Једне ноћи на врата су закуцали партизани. Одвели су комплетну породицу на Репаје. Ту су убили највјероватније све троје Фрања, његову жену Антонију и кћерку Златку. Дјецу од Марка и Златке која су имала једно 2 а друго 3 године, и која су вјероватно гледала ова убиства, су одвели у Орјенски батаљон. Предали су их партизанкама да воде бригу о њима. Распадом Орјенског батаљона дјеца доспјевају на Превлаку, јер се није знало чија су. Касније Марко бива пуштен и са својом дјецом одлази у Грбаљ код родитеља. Запошљава се у Арсеналу и не ступајући у ниједну војску ради до доласка "ослободилаца" 44-те године. Бива мобилисан у Бокешку бригаду гдје гине.

У свом извјештају од 20. фебруара 1942 године МК обавјештава о ликвидираним "шпијунима": 4. Гргурина Фрањо из Ђеновића, шпијун окупатора 5. Златка Гргурина Ковачевић из Ђеновића, курвала се са карабињерима и шпијавала." (АЦКСКЈ 14683)

Убиство Петра – Пеша Ђеловића

Пешо Ђеловић рођен је у Рисну 1885 године. Био је дугогодишњи претсједник Рисанске општине, претсједеник црквене општине у Рисну, члан епархијског

савјета митрополије црногорско приморске, као и члан управа у многим другим установама и организацијама широм Боке, велики и лични пријатељ патријарха Гаврила Дожића, као и ватрени бранитељ и присталица династије Карађорђевић. Био је народни човјек, никао из народа, живио са народом и за народ. То бјеше човјек који је заборављао своје послове пред општим и народним, Његова кућа бјеше широм отворена за сиротињу српску. Нема бокешког сељака ни грађанина, ни старца, ни дјетета а да није знао или чуо за име Пеша Ћеловића.[36]

Многи наши људи који су били поштени, искрени и увјек добронамјерни, а нису познавали у детаљима комунисте, варали су се и нису могли замислити да ће без икаквог разлога и суда убијати људе. Један од таквих био је и покојни Пешо Ћеловић. Милош Ковач га је упозорио на опрезност и казао му да је од комуниста осуђен на смрт заједно с њим и многим другим. Он је на то одговорио: "Не вјерујем у то, јер нисам никад ником, у знању нешто слабо учинио и не мислим да има таквих људи, па ако су и комунисти, који могу без разлога и пресуде људе убијати."[37] Залуд је био даљи разговор.

Дне 7.марта 1942 пође пок. Пешо да обиђе своје пријатеље дуж обале, од Рисна до Новога, да се са њима види и поразговара о ондашњој тешкој ситуацији. Кренуо је бродом из Рисна и стигао је у Баошиће. Изгледа да су Пеша присилили да ли преваром или силом да изађе у Баошиће. Пешо је сачекан у Баошићу, на Кривини граница заведен више цесте неколико метара и ту неким тупим предметом страховито измрцварен, послије тога револверским мецима изрешетан и остављен полумртав

[36] Пакао или комунизам у црној Гори.
[37] Животни пут Милоша Ковача.

на исто мјесто. Убице су му опљачкали златни сат, новчаник и прстење. Послије тродневних страховитих мука пок. Пешо је преминуо.

Убиство Шпира Таузовића

Шпиро Таузовић из Репаја је био солунски добровољац. Након спаљивања села био је избјегао са својом породицом према Херцеговини. Послије неког времена ријешио је да оде до села и види какво је стање. Село је било попаљено и опљачкано. Ту је зађавола нашао демижану ракије и пошто му је била мила задржао се. Наишла је италијанска патрола. Срећом знао је италијански и успио је да их превари да му је баба била Талијанка и да тако зна италијански. Одвели су га на Каменаре у касарну која је била у кући Балабушића. Послије испитивања пуштен је јер је било очигледно да је невин. Није знао куда ће у то доба па је отишао код свог блиског рођака у Бијелу.

Ту се задржао неко вријеме. Сваки дан је долазио један комуниста и питао за Шпира. Наврх мјесец дана пошто је сваки дан се распитивао за Шпира опет је дошао и рекао: "Шпиро мораш вечерас у штаб на Убле." Добио је писмо и врећу соли да понесе. То писмо је било његова смртна пресуда. Одведен је на Крушевице и убијен. Тада је био заробљен и један Конављанин који је тврдио да је изгубио коња и наишао на партизане. Осуђен је за шпијунажу и заједно су убијени. Никола Ђурковић кад је чуо за ово оштро се побунио што је убијен један солунски добровољац. Сви солунски добровољци су били сметња комунистичкој партији, ваљда као "великосрпска клика."

Послије рата Конављани тражећи кости свог сељанина изгледа грешком пренесоше Шпирове кости и сахранише у Конављима.

У свом извјештају (АЦКСКЈ 14697) од 10. априла партизани јављају да је убијен Шпиро Таузовић из Репаја, шпијун окупатора који је послије евакуације тих села од наше стране побегао био на Зеленику окупатору. По датуму овог извјештаја може се закључити да је Шпиро убијен крајем марта или почетком априла.

Убиство Душана Самарџића

Душан Самарџић је био дијете. За вријеме капитулације Краљевине Југославије дошао је до једног официрског коња. Дошла је вијест да од Рисна долазе Италијани. Послали су њега да на коњу оде да види уз рисанске стране колико Италијана долази. Видио је масу италијанских камиона и као дијете се препао. Отишао је назад и рекао да их немају што чекат да иде велика сила да бјеже. Оптужен је међу комунистима за ширење панике.

Априла 1942. г. речено му је да оде у штаб чете. Он је отишао и успут срео једног Кривошијанина. Овај га упита гдје иде. Кад је чуо гдје иде рече му да не иде, да се неће вратити отамо. Душан је ипак отишао. Кад је дошао у штаб питаше шта да раде с њим. Скочи један од комунистичких челника и повиче: "да се стреља шпијун и петоколонаш."

Одредише двојицу Крушевчана да га убију. Ова двојица видјевши да је дијете не могаше то учинити, но му рекоше да он бјежи а да ће они пуцати повише њега. Побјеже дијете и крену пут Новога. Међутим на Дугуњи га ухватише и вратише. Убише га по наредби комунистичких зликоваца.

Битка за Жлијебе

Послије неуспјелог покушаја батаљона алпинаца да заузму Јеремијино брдо 28. фебруара Италијани спремају нову офанзиву, овог пута ширих размјера. Њихов циљ је да потисну јединице Орјенског батаљона у дубину територије и тиме омогуће несметано коришћење главне комуникације Херцег-Нови – Рисан. Такође тиме би спријечили нападе на њихове јединице у приморју као и транспорте на овој комуникацији.

Почетком марта учестала су бомбардовања са копна, бродова и из ваздуха. Италијани такође у мјестима под својом контролом дјеле апровизацију и покушавају да придобију становништво на своју страну. У ноћи 12. на 13. март стижу нова појачања из Италије. Одмах по њиховом доласку 13. марта слиједи офанзива италијанских снага. Италијани почињу напад правцима Доњи Мориљ - Горњи Мориљ – Буновићи – Жлијеби; Бијела – Бијелске Крушевице – Репаје – Бакочи – Жлијеби и Камено – Диздарица – Жлијеби. Истовремено нападају Кулину са циљем да осигурају лијеву колону. Водиле су се жестоке борбе. Жлијебљани, под командом Николе Вукасовића, су успјели први дан да натјерају 12 тенкова, који су се кретали од Каменог ка Диздарици, на повлачење. Међутим борци Орјенског батаљона на Јеремијином брду нису успјели да зауставе Италијане.

Послијеподне 16. марта, велика војска се кретала ка Жлијебима са свих страна. Било је немогуће одупријет се толикој сили тако да су послије четвородневних борби Италијани успјели да овладају селима Репаји, Буновићи, Бакочи и Жлијеби (подручје Девесиљске чете). Борци се повлаче сјеверно од пута Камено – Убли. Италијани су запалили села Бакоче, Бијелске Крушевице, Репаје, Буновиће и Жлијебе а у повратку Куте и зграде у непосредној

близини Зеленике. Велики дио становништва који није избјегао са борцима је интерниран међу њима жене, дјеца и старци. Већ тада народноослободилачки одбори добијају наређење да се евакуише храна да не падне Италијанима у руке. Такође Никола Ђурковић и Војо Ковачевић су, с обзиром да је постојала могућност да Мокрине пређу у руке Италијана, рекли да о "евакуацији неборачког становништва не може бити ни говора."[38] Сада се показало да је тактика чекања ипак била правилна. Испоставило се да су сви који су говорили да је рано, да се не може против оволике силе, били у праву. Комунистичка партија је ушла неприпремљена у ову авантуру, без икакве реалне процјене обећавајући брзи крај рата.

Глад, реквизиција, убиства и погоршана војна ситуација су довела у другој половини марта до већих дезертерстава из партизанских јединица. Они су одмах осуђени на смрт. Међу народом је завладао страх од свега што се дешава и што се може догодити. Што се тиче "пете колоне" комунисти настављају са својим ликвидацијама. Не мисле да одустану од својих метода. Умјесто да престану са убиствима они наређују скраћење поступка за убиства шпијуна: "Иако пета колона до сада није имала терена и успјеха, ипак смо увјерени да ће она покушати да развије активност. У ту сврху смо појачали будност и наредили свим друговима да од сада праве мало истраге а више уништавање свих ових елемената који се буду опредељивали и у најмањој мјери као наши непријатељи." (АЦКСКЈ 14694 Извјештај МК Херцег-Нови од 27. марта 1942. године) Комунисти не увиђају да народ напушта партизанске редове и тражи италијанску заштиту због њиховог терора а не због некакве пете

[38] Менсур Сеферовић, Ратни дани Манојла Манојловића.

колоне. Они појачавају терор умјесто да зауставе убиства и реквизицију.

Битка за Убле

Док се партизани баве петом колоном Италијани довлаче нова појачања. На овај терен 25. марта долази дивизија "Емилија" која ће овдје остати до капитулације Италије. Њихов следећи циљ су Убли јер су главна сметња за овладавање комуникацијом Херцег-Нови – Црквице. Италијани 30. марта оснивају логоре на Мамули (у надлежности дивизије "Емилија") и Превлаци (у надлежности дивизије "Месина").

Двоје убијених стараца на Ублима

Овдје Италијани прибјегавају новој тактици. Повећа група Италијана обувена у гумене ципеле и уз помоћ водича из ових крајева, неопажено ноћу 30./31. марта напада партизане у Звечави. Италијански водич је био Гојко Јанчић, бивши жандарм. Партизани су се повукли у нереду тако да су Италијани несметано продужили за Убле и рано ујутро стигли у Убле. Друга колона је кренула од правца Мориња и Буновића. Упућена је и трећа колона из Црквица али је заустављена. Никола Вукасовић са групом бораца успјева у Снијежници зауставити и задржати италијанску колону и тиме омогућава евакуацију и спашавање Мориньског вода. Партизани су се успјели евакуисати. Овдје први пут мјештани учествују у борби против партизана. Значи комунисти још јануара мјесеца почињу са убиствима људи под оптужбом сарадње са Италијанима, а тек 31. марта, и по њиховом признању, долази до првог отвореног учествовања локалног становништва на страни Италијана. Већина тих људи је била приморана усред репресалија комуниста да побјегне у "жицу" (овај израз је кориштен јер су Италијани по избијању устанка све градове опасали бодљикавом жицом).

Формирање прве ударне чета

Након наредбе Никшићког НОП одреда од 31. марта да Орјенски батаљон приступи реорганизовању војске (претварање у ударне јединице) одржано је савјетовање Мјесног комитета, батаљонског бироа и још неких војних старјешина. Савјетовање је одржано 8-ог и 9-ог априла. Главне тачке су биле реорганизовање војске, измјена ратне тактике (прелазак на партизански начин ратовања), организовање позадине, борба против пете колоне (неизоставно) итд. На савјетовању је одлучено да

се формира прва ударна чета која је требала да броји 80 бораца. Командант је био Југослав Гракалић, замјеник Владо Педишић, политички комесар Јово Дабовић, замјеник политичког комесара Пеко Милановић.

Комунисти су користили формирање ударних јединица за борбу на цјелој територији гдје се укаже потреба. Те јединице су биле најбоље наоружане и састављене од најпоузданијег кадра. На жалост користиле су се на првом мјесту за борбу против Срба. У Херцеговини ударни батаљон је завео стравични терор. Кроз свако мјесто и село кроз које је прошао морао се наћи "петоколонаш" и "шпијун окупатора." Иза њих је остајао само плач и туга.

Њихови злочини су били са јасном сатанистичком симболиком, као што је био и знак који су носили на капи (петокрака – сатанистички пентаграм). Комунисти уводе ословљавање са "друже". Из библије видимо да је Исус Христос све своје апостоле звао браћом, сем Јуде којега је ословио са друже. Познато је такође да су у напаћеној Русији комунисти подигли споменик Јуди. То не чуди с обзиром да су и Стаљин и Маркс били у младости отворени сатанисти. Често су комунисти тјерали родбину да сами убијају осуђене Србе. Такође су их тјерали да пјевају и играју коло око убијених рођака.

Потврду да је циљ и ове чете био исти налазимо у извјештају од 10. априла (АЦКСКЈ 14697) у којем МК Херцег-Нови обавјештава Окружни комитет о формирању ударне чете гдје се каже и следеће: "Пошто ради предострожности хоћемо да очистимо неке "утицајне" главешине које истина сад се не истичу петоколонашењем, али их знамо у души, (подвлачење моје) држаћемо на нашој територији један дио ударника од ново формиране чете."

Парастос жртвама комунистичког терора

Размјере комунистичког терора на подручју Црне Горе и Боке су биле огромне. Митрополит црногорско - приморски Јоаникије је 27/14 априла упутио писмо свим архијерејским намјесницима и управама манастира у епархији у којем им ставља до знања да се на Спасовдан 14/1. маја иза литургије одржи парастос жртвама комунистичког терора. Ово писмо је упућено и манастиру Савини.[39]

Кривошијска буна

Црвени терор је поготово у Црној Гори и Херцеговини достигао стравичне размјере. Толике да је чак и Извршни комитет Коминтерне у својој депеши од 5. марта 1942. године подвргао озбиљној критици курс којим се усмјерава партизански покрет у Југославији. Међутим Тито не одустаје од свог плана, уништења својих политичких противника. Тако у свом писму ПК за Црну Гору каже: "Једно остаје јасно а то је: немилосрдна борба против окупатора – то је непромјењиво, и немилосрдна борба против издајника народа који пактирају с окупатором. У ове последње спадају како они који се већ с оружјем у руци боре против нас, тако и разне групе присталица тзв. Лондонске владе, итд., који су за 'пасивност' за 'чекање' итд., и тако у ствари помажу окупатора."

Немогавши више трпјети комунистички терор народ се почео окупљати и договарати како да збаце комунистички режим. Код Италијана се није смјело ићи јер су сви били устаници против италијанске власти. Нејач је била у збјеговима по Цуцама и околини.

[39] АМС.

Национални борци су се припремали за обрачун са комунистима. Тајно се радило и хватала се веза са црногорским националистима и мотрио се рад комуниста. На челу овог покрета је стајао Симо Шпира Самарџић. Пошто је у Црној Гори ојачао антикомунистички покрет Павла Ђуришића, Баја Станишића и других четничких команданата оцјењено је да је дошао час за побуну. Њихово договарање је чула Љубица Ковач. Она је одмах отишла у партизански штаб и све испричала Вукадину Самарџићу.

Троје Кривошијана је отишло код Крста Поповића у Цуце по савјет шта да се ради. Кад су га нашли Крсто их упита одакле су и којим добром долазе. Одговорише да су Кривошијани и да није никакво добро. Ту му објаснише о чему се ради. Крсто је рекао да су Кривошије далеко и да он тамо не може ићи са својом војском. Посебно им је нагласио да се не смије пролити братска крв. Кривошијани рекоше да су је комунисти већ пролили. "Нека, нисмо ђеца" одговорио им је Крсто. Тројка је кренула назад носећи Крстову поруку.

Група партизана на челу са Вукадином Самарџићем је након добијене информације кренула пут Пољковца да похапси побуњенике. Спремили су списак 16 Кривошијана да ухапсе (и вјероватно убију). Био је 28. април 1942. г.

Кад су комунисти стигли дошло је до сукоба. У борби су убијени Томо Илић, Милан Самарџић, Блажо Радојичић и Петар Бојанић. Остали партизани су се предали. Делегација која је била код Крста Поповића кад је дошла изнад Пољковца чула је пуцњаву. Није се могао искористити савјет Крста Поповића.

Од свих заробљених убијен је једино Вукадин Самарџић. Заробљени партизани су одведени у кућу Марка Самарџића (који је стрељан у Суторини 1944).

Сваки је предат своме братству да одлучује о њиховој судбини. Понуђено им је да се придруже побуњеницима, а ако су одбили били су пуштени. Пуштени су и неки политички комесари.

Симо Самарџић је преузео команду и наредио да се посебно пази на Николу Ђурковића и Јова Самарџића. Јово Самарџић не знајући за овај удар у Горњим Кривошијама, у пролазу из главног штаба у Брезовом Долу, наиђе на кућу Мирка и Тодора Самарџића који је био Мирков вјенчани кум и два пута крштени. Од националних бораца он буде ту ухапшен, али не буде убијен интервенцијом својих кумова Мирка и Тодора, већ буде спроведен у Драгаљ, предат Симу Самарџићу и остављен да му се касније суди.

Сава Ковачевић 4. маја комбинује напад и издаје наређење да се овај устанак угуши, а национални побуњеници поубијају. Партизани крећу са великом војском и послије крвавих окршаја, а под притиском партизана, Симо Самарџић нареди одступање на нове положаје. Нареди и да се Јово Самарџић поведе. Јово Самарџић је оклијевао са изговором да не може. Комунисти видјевши свог друга жива, навале и ране Сима а свог друга ослободе. Сима су на мјесту убили и искасапили. У знак захвалности својим кумовима на Бадњи дан 44-те Јово Самарџић је из засједе убио Мирка Самарџића.

Разлози избијања побуне су више него јасни и самим комунистима. Тако се у писму МК од 9. маја каже (АЦКСКЈ 14702) "Ликвидација разних разбијача, сталне борбе, реквизиција и сл. створили су и код вас као на Грахову, доста погодан терен за појаву пете колоне, која ће можда повести са собом за једно краће вријеме и један број средњег сељаштва, ако ви на вријеме политички не учините све оно што вам је указано и путем Отвореног

писма и нашто су вам указали другови који су вас посјетили."

Трагедија породице Илић

Приликом једне рације у Кривошијама, 20. августа 1941. године, Италијани у кући Петра Радова Илића нађу оружје и старога и угледног домаћина и трговца стрељају. Била је то прва жртва у Доњим Кривошијама.

Избијањем устанка тројица његових синова, у цвијету младости од 23 до 28 година, приступају Орјенском батаљону у децембру 1941. године као и већина Кривошијана. Треба знати да је Марко тада радио и живио у Ђеновићима као трговац, па је у одред дошао крајем децембра скупа са својим пријатељем Новом Илићем. Одмах у почетку Вуко Илић као резервни поднаредник био је командир вода у засеоку Шћепов До у Звечави. Затим је почетком марта 1942. године са Новом Илићем прекомандован у Крушевице гдје учествује у борбама.

Стево Илић је приликом познате борбе на Гољевинама 9. јануара 1942. године, извео прави подвиг са Љубом Радуловићем када је ускачући у бункер заробио италијанског официра и за то је био похваљен и опјеван у пјесми. Од Николе Ђурковића је за овај подвиг добио на поклон пиштољ берету.

Марко Илић је био један од 30 одабраних бораца који су марта мјесеца упућени у Васојевиће као помоћ тамошњим партизанима. Тамо је рањен и вратио се крајем априла 1942. године, па је био на поштеди при штабу сектора у Брезовом долу.

Напуштање партизанских одреда као и буна у Драгаљу, када је скоро читав вод постао четнички, дало је повода комунистима да без размишљања убијају све сумњиве из било којих разлога. Један од познатих крво-

шијских комунистичких зликоваца одавно је чекао повод да направи овај злочин. Сада му се указала прилика.

Након буне у Драгаљу штаб у Брезовом долу у току ноћи 30. априла у саставу од три члана партијца, без команданта који је био одсутан, доносе невјероватну сатанску одлуку да се убију браћа Илићи, као и Ново Илић, њихов кум и пријатељ истакнути борац са Кулине и Васојевића. Смишљени злочиначки план је спроведен на следећи начин. Марко Илић је спавао при штабској згради-кућици са још неким борцима. Одмах изјутра првог маја ударни вод под командом Злодре Маријана-бившег подофицира, Хрвата опколио је просторију гдје је спавао Марко и покушао да га ухапси. Марко није дозволио да га ухапсе, већ је потегао пиштољ и био на мјесту убијен. Одмах након тога ови "хероји" одлазе по наређењу на положај Разврше гдје се налазио Марков брат Стево, кога такође налазе на спавању јер је преко ноћи био на стражи. Позивају га да дође међу другове. Он долази не слутећи ништа, али одмах бива ухапшен и везан. Комунисти му говоре да га спроводе у штаб. Међутим Стево када увиди да га не воде у штаб није хтио даље да иде. Ту су га зликовци мучили и убили. Тијела ове двојице браће су бачена у јаму. Маријан Злодра је послије овога злочина, ваљда за награду, примљен у партију.

Након овог разбојничког пира штаб сектора шаље писмо по добровољном куриру на Врбањ гдје је био штаб Орјенског батаљона на челу са Николом Ђурковићем. У писму извјештавају шта је урађено и траже да се одмах стрељају Вуко и Ново Илић који су се тада налазили у Крушевицама. Другог маја изненада хапсе Вука и Нова и стрељају код цркве у Крушевицама. Вуко и Ново бивају закопани у већ ископани гроб.

Комунисти у свом извјештају од 4. маја јављају "У Доње Кривошије у последњем часу спречена је катастрофа гдје је приликом хапшења у бјекству убијен Марко П. Илић који је по свој прилици са још неким (подвлачење моје) имао да изврши убијства наших другова." То је значи оптужба и довољно доказа за убити три брата - "по свој прилици и са још неким." У истом извјештају се похваљује и Вељко Кораћ који је "нањушио завјеру у Доњим Кривошијама". Професор Вељко Кораћ је био тек примљен у партију. Међутим било је доста негодовања око његовог примања од стране комитета у Никшићу, пошто је прије рата нанио доста невоља комунистима. Зато се морао показати. Ако је Турчин крвав до лаката мора потурица до рамена.

Оптужба да су спремали побуну у Доњим Кривошијама је без доказа, а и да су то мислили чинити не би чекали него би то радили у исто вријеме кад је била буна у Драгаљу. Прави разлози ликвидације су други а то су завист, злоба, лаж, цинкарење бољих од себе како прије рата тако и у борби.

Кад је убијен њихов отац Петар, Италијани су прво осудили таоце а затим довели попа да их исповједи. Након стрељања закопани су на Стражнику. Вриједно је напоменути како су се понашали туђини, окупатори а како наши људи, комшије који су убили четворицу Илића без суда.

Ништа није помогло као ни то да су браћа Вуко и Марко у јесен 1941. године хапшени и злостављани од Италијана због примања у кућу и пријатељства са познатим комунистом и шпанским борцем Шпиром Видовићем. Такође треба знати да је Марко Илић као борац у извиђању јануара 1942. године спасио вод бораца са Убала који су носили радио станицу за штаб па су због великог снијега залутали. Он их је довео у штаб и сам

носећи материјал преузет од свог пријатеља Душана Ђуковића.

Чињеница је да су браћа Илићи сметали комунистима од самог почетка што се види из њихових свједочанстава. Довољан разлог је био што су били из имућније трговачке куће. Пошто су им оца стрељали Италијани нису их могли прогласити шпијунима и петоколонашима тако лако па су морали да сачекају другу прилику.

Послије овога злочина неколико Доњокривошијана је напустило јединице и придружило се побуњеницима из Горњих Кривошија. И они који су остали у партизанским редовима нису више имали борбеног елана ни мотивације.

Милош Ковач у својој књизи наводи да је побуна у Горњим Кривошијама изведена тек након што су убијена браћа Илић, као и да су они требали бити организатори побуне у Доњим Кривошијама за што нисам нашао податке.

Последњи дани Орјенског батаљона

Послије побуне у Кривошијама која је пријетила да се прошири на друге крајеве под контролом Орјенског батаљона, и осталих проблема који од почетка борбе нагризају ову јединицу (глад, убиства, реквизиције) јединица је преживљавала тешке тренутке. Овдје још није дошло до подјеле на четнике и партизане. Народ и борци још нису били обавјештени о правом стању у Црној Гори и Херцеговини и формирању одреда легалне Југословенске војске. Комунисти су се вјешто прикривали иза плашта националослободилачке борбе. Ипак број дезертерстава се повећавао. Незадовољни борци су напуштали јединице. Међутим за комунисте то су били "кулачки елементи које је била обухватила наша општа мобилизација." Такође и комунисти све више одбијају послушност.

У Крушевицама је читав вод одбио послушност. Вође побуне су били Петар Радовић и Петар Вавић. Иза Радовића су стали сви Радовићи којих је било скоро цијела чета, па је помилован. Водник Петар Вавић је стрељан, а остали војници су враћени у јединице. Петар Вавић је био највиђенији Крушевчанин.

Такође бивши партијац Никола Ћировић је одложио оружје. Његови бивши партијски другови су му као отежавајућу околност одмах навели његово противљење убиству Васа Бијелића и Петра Вавића.

На савјетовању у Осјеченици 10. маја рјешено је да се формирају 2 ударна батаљона. За команданта Првог батаљона (крушевачко – мокрински сектор) је изабран Стојан Солдатовић, а за команданта Другог батаљона (кривошијско – убаљски сектор) поручник Никола Вукасовић. Тада су ова два батаљона имала укупно 400 бораца. По комунистичким подацима Орјенски батаљон је почетком марта имао 600 – 650 бораца. Дакле расуло је већ захватило редове партизанске војске.

У Црној Гори је почела велика офанзива четника против комуниста. Офанзиву је од Пријепоља преко Лисе и Јабуке , ка Пљевљима предводио српски мајор Глишић, који је требало да наступи од Јабуке у правцу Маоча и даље ка Љубишњи. Глишић је командовао снагама које су надирале десном обалом Таре у правцу Љубишње и Шћепан Поља, а Павле Ђуришић онима које су оперисале од Берана и Андријевице лијевом обалом Таре, па преко Дурмитора, док су пуковник Бајо Станишић и ђенерал Блажо Ђукановић, са својим снагама, кренули из јужне Црне Горе њима у сусрет ка Шавнику и Жабљаку, мимо поменутих градова које су држали

Италијани. Ситуација у Катунској нахији се такође одвијала неповољно по комунисте. У Херцеговини дошло је до расула партизанских јединица. Услијед масовних убистава које су починили комунисти Херцеговци су једва дочекали прилику да побјегну од њиховог зулума. За свега неколико дана највећи дио бораца херцеговачких батаљона је прешао у четничке јединице.

Орјенски батаљон се овдје налази одсјечен и од својих другова из Никшића. Њих нико није обавјештавао о развоју ситуације на другим фронтовима. И раније су се на то жалили Орјенци. У свом извјештају од 23. маја они кажу: "На савјетовању у Осјеченици на којој је био и друг Вељко, са наше стране су изношени недостаци веза као и обавјештења наше организације са ваше стране о ситуацији и догађајима у Црној Гори да смо били прилично изненађени ситуацијом каква нам је на савјетовању ... (нечитко). Усљед тога нисмо ни народ могли правилно обавјештавати па се прилично чудио и примјећивао да се од њега крије, што је наравно имало штетних посљедица. Савјетовање је такође закључило да је то био велики пропуст и грешка те да убудуће не би смјело да се понови. Међутим од тада па до сада било је разних догађаја у Црној Гори, посебно на фронту према Катунској нахији, нама свакодневно се причају разне ствари, некад истините, чешће лажне и ријетко смо кад у могућности да провјеримо." У истом извјештају констатују како из Херцеговине са којом немају званичних додира, скоро свакодневно добијају обавјештења о свим догађајима. Партизански врх је до краја мислио да ће успјети одржати своје положаје, а када су увидјели да је то неостваривo ухватила их је таква паника и страх да су бјежали главом без обзира и не мислећи ни на какво организовање повлачења.

Расформирање Орјенског батаљона

Не постоји ниједан документ којим се Орјенски батаљон упозорава на правце повлачења. Иако ОК Цетиње још 15. маја говори о повлачењу и раду у позадини Орјенски батаљон нико не информише. Ово наводи на закључак да је Орјенски батаљон намјерно остављен на цједилу.

Тек 24. маја одређен је правац Ластва – Љубомир – Шума – Илија. Тада је јављено Орјенском батаљону да је под њиховом (партизанском) контролом само Шавнички срез и дио Никшићког. Следећег дана 25. маја комунисти су напустили Вилусе и положаје око Зубаца, тако да су се Орјенци нашли опкољени. У својој наредби за повлачење од 25. маја Сава Ковачевић не спомиње никакав правац повлачења Орјенског батаљона. Снаге четника и националиста Крста Поповића ослобађају Драгаљ 25. маја. У овим борбама разбијени су остаци чете 1869.

Тек 26. маја око подне стигло је наређење за повлачење правцем Врбањ – Граб – Зубци. Одмах увече Први батаљон је из Крушевица одступио. На изласку из Ситнице сачекали су борце из Другог батаљона. Убаљска чета и дио Кривошијана није стигао да се повуче и остао је на терену гдје су се углавном сви предали. Повлачило се око 120 бораца. Преко Требињске шуме Орјенци стижу у село Слано 28. маја. Ту налазе дјелове штаба 7. ударног херцеговачког одреда и Шумског батаљона. Политичко вођство доноси одлуку да се људство распусти, и враћа у мањим групама на свој терен. Никола Ђурковић је позвао и да се прикључе четницима и спашавају главе.

Креће се натраг за Боку, али Никола Ђурковић саопштава да он и политичко вођство имају друге пла-

нове и раздвајају се. Формирају своју групу и не желе да приме више никога у њу, страхујући за своју безбједност.[40] Они су успјели да се повуку у Боку. Оставили су своје борце саме, на цједилу као што су увијек остављали народ на милост и немилост непријатељу, мислећи само на своју главу и своју идеологију.

То је био крај Орјенског батаљона. Борци су се у више група враћали под Орјен. Група Херцеговаца коју је предводио Спасоје Спаић је заробљена већ сутрадан. Пошто нико из ове групе није познавао терен, они су се држали групе предвођене Јованом Ратковићем. Међутим сматрајући да ће већу групу четници лакше открити група Јована Ратковића се вјешто одлијепила од Спаићеве групе, остављајући их да лутају по херцеговачком кршу. То само говори о паници и страху који је захватио комунисте. Огорчена Спаићева група је била лак плијен четника. Непосредно након њиховог хватања и одвођења у касарну на Грабу доведен је и већи дио групе Јована Ратковића.

Њих су углавном заробили Зубачки четници. Командант зубачких четника је био Душан Вучковић, потпоручник Краљеве гарде. Душан Вучковић је био командант Зубачког партизанског одреда док и он није стављен на црну листу комуниста. Бјежећи од својих џелата сакрио се у Требиње. Комунистички џелати не нашавши Душана Вучковића су убили његову мајку. Јунаци првог ударног батаљона су стрељали ову старицу на кућном прагу.[41] Послије овога Душан Вучковић је постао најогорченији борац против комунизма. Погинуо је у одбрани Грачаца од комуниста на Српску Нову годину 14. јануара 1943. године борећи се раме уз раме са

[40] Нећељко Зорић, Робље, не хвала. Стр. 95.
[41] Саво Скоко, Крваво коло херцеговачко.

најбољим борцима Источне Босне и Херцеговине и Динарске дивизије.

Душан Вучковић

Истог дана представници орјенских села, њих 18 долазе да преговарају о престанку непријатељстава. Италијани постављају један услов. Да се предају сви способни за ношење оружја, као и наоружања и муниције уз гаранцију живота мање осумњиченим. Послије овога предало се 842 лица. Један дио је интерниран, други пуштен кућама, а трећи мобилисан у МВАЦ. Једна група се придружила четницима. Никола Вукасовић се придружио послије преговора са Душаном Вучковићем. Отишао је у Босну гдје се борио против усташа до љета 1943. године када се вратио у херцегновски крај. Славо Ђурковић се исто придружио четницима Источне Босне гдје је остао до краја рата на високом командном положају. Успио је да се пребаци у иностранство послије рата. Бошко Мустур се придружио Душану Вучковићу.

Када су били заробљени од четника Душана Вучковића, Бошко је носио са собом трубу. Душан Вучковић је затражио да му нешто одсвира. Када је засвирао "Спремте се, спремте" Душан Вучковић га је оставио у својој јединици. Капетан Слободан Нешић је био инструктор у Орјенском батаљону и заједно са Орјенцима је одступао до Сланог. Придружио се четницима и био командант Калиновачког четничког одреда. Погинуо је на Зеленгори 1945. године.

Стање послије сламања устанка

Ситуација послије расформирања Орјенског батаљона у Херцегновском крају се смирила. Италијани су формирали свој одред МВАЦ (милиција волунтаре антикомуниста) "Орјен" (националисти). Они су носили италијанске униформе и нису били омиљени у народу. Већина људи је ушла у овај одред због помоћи коју су добијали. У Херцег-Новом због протеклих ратних дејстава била је веома тешка економска ситуација, па су неки од њих дословце преживјели захваљујући овој помоћи. Италијани су чак и борцима Орјенског батаљона који су пристали да уђу у овај одред помогли да поправе запаљене куће. И сами партизани, будући високи официри ЈНА, су провели овај период рата у италијанским униформама.

Градоначелник општине Херцег-Нови Родолфо Ромеи обавјештава префекта Скаселатија о ангажованим људима за јединицу МВАЦ. Ту он истиче Обрада Новаковића, Илију Вавића и Марка Лазаревића (из Мокрина)[42]. Важно је напоменути да нико од ових људи није имао учешћа у четничком покрету по његовом оснивању.

[42] Нељељко Зорић, Робље, не хвала.

Командант одреда је био Обрад Новаковић, син попа Новаковића. Био је судија среског суда у Требињу, гдје је ступио у сарадњу са Италијанима. Кроз град је увијек ишао у пратњи двојице карабињера, што довољно говори колико је значио Италијанима. Због своје привржености Италијанима и отвореног залагања за фашистичку странку, као и прогона национално опредељених Новљана од стране четничке команде Источне Босне и Херцеговине је стављен под слово "З".[43] Послије капитулације Италије своје услуге је понудио Њемцима и постао члан Народне управе.

Дио бораца Орјенског батаљона је био послат у логоре, дио пуштен кућама а дио мобилисан у МВАЦ. Осим њих неки комунистички руководиоци су остали сакривени у херцегновском крају. Одред "Орјен" је био послат у Шибеник под командом Сима Новака.

Стање у Новској општини је било тешко. Многа су села била попаљена, многе куће у црно завијене. Проливена братска крв створила је подјеле које још нису превазиђене. Терор који су спроводили фашисти и комунисти довео је народ на ивицу егзистенције.

Многи комунисти и њихови симпатизери су интернирани у италијанске логоре, а неки осуђени на смрт. Многи су се, истина прилагодили новим војним формацијама. Познато је да су многа села новске општине која су у периоду Орјенског батаљона била устаничка партизанска, по његовом расформирању имали најбројније јединице МВАЦ. Исто тако крај рата су у највећем броју дочекали опет у побједничкој војсци.

[43] Саво Скоко, Крваво коло херцеговачко.

Комунисти који су убили велики број националних првака Боке и Италијани који су интернирали у концентрационе логоре све угледне Бокеље који нису хтјели ступити у њихове редове су фактички обезглавили српски народ у Боки. Ово је био велики проблем за оснивање Равногорског покрета.

Ипак група официра и националних првака је ступила у контакт са Дражом Михаиловићем и формирала обавјештајну службу. Њихов циљ је био скупљање података о италијанским јединицама и стању у Боки. За цијело вријеме Италијанске окупације радили су илегално, јер Италијани нису дозвољавали никакве формације осим својих и МВАЦ. Бока Которска је потпала под Команду Источне Босне и Херцеговине, која је била под командом мајора Петра Бањевића. Први људи у Боки који су почели са организовањем Равногорског покрета су били: Протојерej Ђорђе Самарџић, Мирко Балабушић, Милош Ковач, капетан Бранко Ђекић и свештеник Ристо Кривокапић. По налогу Драже Михаиловића на подручје Боке Которске и Дубровника долази ваздухопловни капетан Ђорђе Радмиловић. Његов задатак је оснивање обавјештајне службе и по могућности јединица ЈВУО. Командант обавјештајне службе за Боку Которску је био Милош Ковач. Радило се тајно преко својих повереника и тајним каналима подносили извештаји о раду организације и раду и кретању непријатеља. За ово време Милош Ковач се састао са Војводом Бањовићном два пута у Херцеговини. На овој дужности остао је до капитулације Италије када га је војвода Бањовић поставио за команданта Кривошијског батаљона.

Капетан Ђорђе Радмиловић је развио јаку обавјештајну службу, посебно у Дубровнику. Тако Михаиловић

јавља Бањевићу 4. октобра 1942. године да "Добросав (Јевђевић) све што има у Дубровнику, ради преко капетана Радмиловића". На суђењу Тодор Перовић је рекао о Добросаву Јевђевићу: "Све је послове сам свршавао... Кад је отишао Митровић у Врховну команду, с њим је одржавао везу директно авијатичарски капетан Ђоко Радмиловић, орган Врховне команде за Боку и Дубровник. Имао је читаву своју војну обавјештајну службу у Дубровнику... Никога с ким је радио није на улици хтио да позна, и морао је да пролази поред Јевђевића као да га никад није видио. У највећој тајности и по ноћи Радмиловић би остајао са Јевђевићем дуго у разговору... А Радмиловић је знао шта ко руча у Дубровнику."[44] Четничка организација у Дубровнику је била веома јака. Формирана је била и Дубровачка бригада. Командант бригаде је био резервни капетан Иван Нино Свилокос. Велики број Срба католика је био у редовима бригаде.

Ђорђе Радмиловић настоји да окупи што више угледних и богатих људи који би организовали и финансирали Равногорски покрет. У својим првим контактима повезује се са Милошем Јанковићем, инжињером Александром Вучковићем, власником Ривијере, капетаном корвете Бранком Милиновићем, мајором Чедомилом Палавршићем, Хрватом Југословеном, Ђуром Иветићем, Драгом Вукасовићем и артиљеријским капетаном I класе Бранком Ђекићем. Делегат Драже Михаиловића код Милана Недића је био бродовласник Лале Зубер.[45]

По свом доласку у Боку састаје се са пуковником Миром Божовићем, који је такође имао овлашћења за

[44] Nikola Milovanović, Pukotine kraljevstva.
[45] Nikola Milovanović, Pukotine kraljevstva.

команданта Боке Которске потписана од Чиче. Такође његов први претпостављени је био ђенерал Блажо Ђукановић (командант националних снага Црне Горе). Ђорђе Радмиловић је саопштио пуковнику Божовићу да је он (Радмиловић) постављен за команданта Дубровачког корпуса, Ђуро Иветић за команданта Бококоторске бригаде а Бранко Ђекић и Драго Вукасовић за команданте батаљона. Ђуро Иветић је такође био и командант Грбаљског батаљона.

Бранко Ђекић (1907) је службовао у Боки. Након избијања устанка креће у брда да се прикључи устаницима. На том путу среће групу високих официра који се враћају од партизана. Они му кажу да не иде јер комунисти који су приграбили власт међу устаницима све више официре распоређују у позадину и кухињу. Одустао је од пута и приласка партизанима.

Драго Вукасовић, инжињеријски капетан, службовао је у Словенији и након априлског рата се вратио у Боку. Учествовао је у устанку са својим братом Николом, а послије капитулације Орјенског батаљона остао је у Жлијебима не прикључујући се националистима.

По Ђорђу Радмиловићу пуковник Божовић је био постављен само за команданта Ратне луке. Такође за пуковника Божовића је рекао да је стар и болестан и потпуно под утицајем Александра Вучковића.

У једном извјештају говори се о покушају формирања четничких јединица у Боки и проблемима у вези са тим: "... Поред овог одреда постоји и у херцегновској општини легализовани одред који носи униформе и потпуно је под командом и контролом Италијана. Организатор овог одреда је судија Обрад Новаковић из Зубаца и предсједник општине Ромео. Овај је одред састављен од бараба и кукавица, а сам Новаковић италијански је човјек. Стварање одреда Боке Которске биће

врло тешко због рада Новаковића који је врло непопуларан, што је и оправдано. Замолио сам Лазаревића да разговара са угледним људима из остале Боке, а Ђекићу и Вукасовићу (Драгу примједба моја) сам наредио да предају Иветићу списак људи с којима би и Лазаревић требао разговарати. Припрему организације легализованог одреда Боке Которске може да изврши једино Марко Лазаревић (ријеч је о Марку Лазаревићу, предсједнику Грбаљске општине моја примједба). Да ли ће успети, нисам уверен. Ђуро Иветић у припреми уопште не може да учествује. Моћи ће само ако успе Лазаревић у припремама, да изврши организацију ч то не знам да ли ће моћи јавно тј. не знам да ли ће се он моћи легализовати, јер су Италијани врло опрезни и врло предострожни. По последњим обавештењима из Боке Которске италијанске војне власти добиле су наређење да појачају надзор над радом и кретањем југословенских официра."

Ипак успјева се оформити организација Југословенске војске у отаџбини. У почетку не формирају се јединице, већ само обавјештајна служба. У истом извјештају пише: "У Боки сам био до сада два пута и то: од 22. септембра до 2. октобра и од 22.-31. октобра 1942. године. По мом првом доласку у Боку поделио сам Боку у три одсека: Херцегновску и Суторинску општину капетану Вукасовић Драгу; Рисанску општину, Кривошије и Тиват кап. Ђекић Бранку; Которску и Грбаљску општину кап. Ђури Иветићу. Дао сам им задатак, до мог поновног доласка, да организују политичку обавјештајну службу и војну обавјештајну службу. Рад политичке обавјештајне службе: прикупљање података о поузданим људима, о комунистима, о усташама и Хрватима противницима, о талијанашима, о талијанским агентима и осталим непоузданим људима. За овај рад у сваком селу имати по

једног повереника изабраног међу најпоузданијим и најбољим људима. Рад војне обавјештајне службе: прикупљање података о јачини, распореду, премештају и кретању италијанске војске, ваздухопловства и морнарице. Нарочиту пажњу обратити на обалску одбрану, против авионску одбрану и минска поља. За овај користити официре Југословене – Хрвате. Напомена: Лица која раде на војној обавештајној служби не смеју бити упозната са радом политичке обавештајне службе и обратно. Ово је мера опрезности."[46]

Ђорђе Радмиловић је покушао основати преко Милоша Јанковића Фонд за зимску потпору али су Марко Лазаревић и пуковник Божовић били против тога. Циљ је био да се од богатих Бокеља обезбједе средства и да пропаганду врше изабрани људи, а не сеоски повјереници. Такође покушавао је створити један легализовани одред на територији Боке, али Италијани нису то допуштали.

Извјештај Гојка Милиновића

О почецима рада и неким проблемима говори у свом извјештају потпоручник – пилот Гојко Милиновић у свом извјештају господину Министру војске, морнарице и ваздухопловства (Чичи) од 13. децембра 1942. године:

"Према наређењу капетана бојног брода г. Дабовић Мирка дошао сам да предам рапорт именованога и поднесем усмени реферат Врховној команди, односећи се на рад око организовања Боке.

Пошто сам рођени Бокељ и сам радим на општој ствари, то засебно од предатог реферата подносим своје сугестије, како би требало решити питање Боке Которске.

[46] Архив ХН.

Бока Которска је важан срез, зато што представља ратну и трговачку луку, те за разлику од других покрајина обухвата разнородна питања, која би се састојала углавном у следећем:

1) Обалска артиљерија
2) Противавионска артиљерија и одбрана
3) Поморски арсенал и Окружни завод Морнарице
4) Подводно оружје уопште
5) Хидропланска команда
6) Слагалиште убојне и друге опреме
7) Организација народне војске и пропаганда
8) Антикомунистичко дјеловање и
9) Обавјештајна служба у погледу минских поља ради дејства наших подморница или евентуалног десанта, јачине снага италијанских трупа и њихово кретање, долазак веће групе трговачких бродова, који превозе људство и материјал ради евентуалног бомбардовања.

За последњу тачку потребна је брза веза, а та је могућа ради зеленашког обруча једино преко Зубаца. Најидеалнија веза би била преко Грахова, али ту је зеленашка команда, и ако није већина народа.

До данас поред мене, раде неповезано следећи: кап. бојног брода г. Дабовић Мирко, арт. потпуковник г. Ивковић са станом у Кртолима, капетан корвете г. Милиновић Бранко са станом у Котору, капетан корвете г. Вилфан Борис са станом у Новоме, вазд. капетан I кл. Радмиловић Ђорђе са станом у Дубровнику, али често на путу, као што је то познато Врховној команди." Гојко Милиновић упозорава на неповезаност и разлоге неповезаности који леже у личним амбицијама многих од наведених лица.[47]

[47] Архив ХН.

И Италијани примјећују нове покрете у Боки. Тако у свом извјештају од 30. децембра 1942. године которски квестор обавјештава о негативним утицајима са стране. Он наводи покрет ђенерала Ђукановића, покрет Крста Поповића, пропаганду из Хрватске за прикључење Боке НДХ као и покрет Мачековаца.

Омладинска конференција четничких одреда ЈВУО

Омладинска конференција четничких одреда ЈВУО на територији Црне Горе, Боке и Санџака одржана је у Шаховићима 30. новембра 1942. године. На овој конференцији као овјеривач записника и представник Боке Которске је био Ристо (Адама) Пестерић.

Друга омладинска конференција четничких одреда ЈВУО на територији Црне Горе, Боке и Санџака одржана је у Колашину 4. децембра 1942. године. Представници Бококоторског среза су били Ристо Пестерић, Миле Пилетић и Максим Злоковић. Овјеривач записника је био Ристо Пестерић.

Максим Злоковић (1910-1996) је завршио учитељску школу у Дубровнику и Херцег-Новом. Као наставник српског језика и историје је службовао у Дубровнику и Боки. Средином јула Италијани га спроводе у затвор у Котору и логор Преза у Албанији. Распуштањем логора крајем 1941. године условно га пуштају кући. По неким подацима био је шеф четничке омладинске организације у Боки Которској. Под њемачком окупацијом радио је у среском начелству. Послије рата је осуђен на 4 године робије. Након што се жалио добио је шест година робије.

Послије изласка са робије објавио је преко 270 радова из поморства, историје, просвјете и туризма у 30 различитих публикација.

Ликвидација на Подима

Италијани су са националистима и граховским четницима успјели да 21. јануара 1943. убију четворицу комунистичких руководилаца, Николу Ђурковића, Стјепа Шаренца, Сава Илића и Даша Павичића. У овој акцији нису учествовали бокељски четници с обзиром да су у то вријеме радили у тајности и углавном само на обавјештајном раду. У ликвидацији ових комунистичких функционера је учествовало 50 Граховљана, вјероватно из освете због суђења Николе Ђурковића организаторима Народне војске на Грахову.

Међутим није остало до данашњег дана разјашњено ко је издао ову партизанску групу. Велики број чињеница указује да нешто није у реду у званичној верзији о овом догађају. Милош Јанковић у својој књизи описујући овај догађај каже: "Сакрили су се у штали локалног учитеља Тушупа чија је кћерка била заљубљена у Ђурковића, она је дала уточиште њима без знања свога оца. Италијани који су видјели шансу да потпуно униште покрет отпора у области, и који су били ојачани са јединицом са Грахова опколили су село и отпочели претрагу кућу по кућу. Изгледало је да су били информисани о склоништу групе јер су оставили кућу Тушупа за крај. Такође је интересантно да је штала била игнорисана и потјера се спремала да оде, када је Ђурковић бацио ручне бомбе, заједно са осталима који су отворили ватру."

Послије рата, у штабу ОЗНЕ на Цетињу, у згради Француског конзулата Милош Јанковић је испитиван о случају Ђурковић. Мајор Ракочевић и још један капетан ОЗНЕ су хтјели сазнати што Милош Јанковић зна о овом случају. Ево како он описује овај разговор: "...У

међувремену сам сазнао за доста података који указују да су партизани играли велику улогу у овом догађају. Италијанска јединица која је дошла као појачање са Грахова у потјери за Ђурковићем изгледа да је имала у својим редовима неколико партизана. Као што смо видјели прије, било је других примјера такве инфилтрације, које су комунисти покушали да сакрију послије рата. Ђурковићу који је био бивши адвокат и градоначелник свог родног Рисна, је очигледно постављена клопка од својих другова." Милош Јанковић је схватајући каквој опасности се излаже прећутао што зна о овом догађају и упутио је официре ОЗНЕ на Милана Чера, "познатог комунистичког шпијуна из Котора, који о том зна више."[48]

Васко Костић говори о сумњама и гласинама да је у ову ликвидацију умјешана Шкаљарска група (МК КПЈ Котор). О томе се и раније шушкало, али ко је писнуо са животом се опростио, каквих је било седам случајева, наводи Васко Костић.

Догађаји до капитулације Италије

Почетак 1943. године донио је низ догађаја који су кључни за расплет рата на простору Југославије. Партизани на челу са Титом су кренули из Западне Босне пут Србије. Њихов циљ је био стварање слободне територије у Санџаку и уништење четничког покрета, њиховог главног непријатеља. То су и тражили у мартовским преговорима са Њемцима. Њемци схватају реалну опасност од могућег савезничког искрцавања на Јадранској обали и Хитлер захтјева да се четници и партизани војнички униште. У свом писму Мусолинију из априла

[48] Miloš Janković, Adriatic man.

1943. године Хитлер каже: "Највећа опасност нам прijети од покрета отпора ђенерала Драже Михаиловића, одреда који се налазе у околини Колашина." Партизани прелазе Неретву по рјечима војводе Николе Бојовића уз помоћ њемачке артиљерије. Четнички извјештаји говоре да су партизани углавном наоружани аутоматским оружјем. Такође партизани су дошли на Неретву у много већем броју него се то очекивало, поготово послије првих борби у којима су доживјели поразе. Објашњење можемо наћи у рјечима партизанског генерала Јакшића који је рекао да су "домобрани били резерва НОВЈ." Такође у то вријеме су партизани већ увелико преговарали (мартовски преговори) са Њемцима о примирју. У борбама на Бјелашници учествује и поручник Никола Вукасовић, тада командант 2. сарајевске бригаде. Послије ових борби он се повлачи у Бијело Поље код Мостара, а одатле долази у Жлијебе са Николом Шарабом и Јешом Лалићем са задатком да формира четничку јединицу. Италијани организују потјере за њим, и он се повлачи у Зубачки крај гдје остаје до капитулације Италије.

Четници се групишу око Колашина и Бијелог Поља и спремају да протјерају партизане из Црне Горе. Међутим од 11. до 29. маја Њемци и Италијани почињу операцију "Шварц" са циљем уништења четничких снага у Црној Гори и хватања Драже Михаиловића, који се са својим штабом налазио у селу Горње Липово код Колашина. У овим операцијама су учествовале 7. СС дивизија, 118. ловачка дивизија, 369. дивизија, 104. дивизија, дивизија "Таурinензе", 1. планинска дивизија и још 4 италијанске дивизије. У овој операцији заробљен је Павле Ђуришић и у зависности од извора од 2000 до 4000 четника.

С обзиром на ове догађаје и опасност која им прijети од комуниста и четника, Италијани су поново, љета 1943. године, спровели у логоре комунисте, офи-

цире Југословенске војске, које су раније пустили из логора и националне прваке. Сви официри са подручја Боке су интернирани у логоре Превлаку и Мамулу. У оваквој новонасталој ситуацији четничке јединице се нису могле формирати, и морало се чекати на повољнију прилику. У логорима Срби су се одмах подијелили на присталице партизана и четника.

Капитулација Италије

Италија је капитулирала 8. септембра 1943. године и пришла савезницима. Овај догађај који је могао бити прекретница за четнички покрет био је само један у низу догађаја судбоносне 1943. године који су довели до пропасти четничког покрета и страдања српског народа. Послије битке на Неретви те операције "Шварц" када су у операцији њемачких и италијанских снага заробљени команданти четничких снага са сјевера Црне Горе као и велики број бораца, те почетка савезничког напуштања четника и њиховог приласка партизанима ово је био још један догађај који је задао тежак ударац Југословенској војсци у отаџбини. Јадранска обала је била идеална област за успостављање мостобрана и искрцавање савезника. Њемци су након капитулације Италије били развучени на великој линији фронта, па нису могли сконцентрисати велике снаге на овом дјелу фронта. Географија терена није дозвољавала Њемцима да употребе једини род војске у којем су били у предности у односу на савезнике, оклопне јединице. Користећи предности терена тих дана, мајор Ђорђије Лашић је успио да заустави њемачке јединице које су са сјевера покушале да уђу у Црну Гору. Његово одсуство су искористили партизани да заузму Колашин. Њемци видјевши да са сјевера не могу ући у Црну Гору учинили

су то преко Никшића, преко територије коју су контролисали партизани не наилазећи на значајнији отпор. То је још један доказ да партизанима није био циљ да се боре против Њемаца. Међутим Југославија је већ била продата комунистима и без обзира што ће рат дуже трајати, савезници су одлучили да се други фронт отвори у Западној Европи.

Савезници међутим нису хтјели ништа да препусте случају. Снаге ЈВУО су кренуле према Црној Гори са циљем да се разоружају Италијани и да се то оружје подјели њеним припадницима. Са овим јединицама је био и Дража Михаиловић, али и пуковник Бејли, члан британске мисије, човјек који је дотада већ нанио довољно зла Србима. На њиховом путу се налазио њемачки гарнизон у Пријепољу који су Њемци заузели 9. септембра. Око поноћи 11. септембра након неутралисања страже употребом ножева четници су ушли у Пријепоље и том приликом убили око 200 њемачких војника. Циљ пуковника Бејлија је био да четници не добију италијанско оружје. Са таквом наредбом он је хитао команданту дивизије "Венеција" генералу Антонију Оксили у Беране. Успио је да спријечи четнике да разоружају ову италијанску дивизију, објашњавајући да ће се Италијани борити заједно са четницима. При првом сусрету са партизанима Италијани су предали оружје.

Италијани су добили наређење да се оружје не преда четницима већ партизанима, па макар морало да се преда и Њемцима. Италијански радио је преносио наређење Италијанској војсци да оружје преда партизанима. Оружје су Италијани послије кратких преговора предавали партизанима или Њемцима. Пошто су Италијани проглашени савезницима Команда Источне Босне и Херцеговине је наредила својим припадницима да се тако и према њима понашају.

Италијанске снаге у региону Боке

У Дубровнику је био VI армијски корпус, на челу са командантом генералом Пијацонијем, као и дивизија "Марке" са командантом генералом Амиком.

У Метковићу штаб дивизије "Месина", са својим дијеловима у области Метковића.

У Боки Которској штаб дивизије "Емилија", са дијеловима мањих јединица из других јединица. Поред ових у зони Боке се налазио један батаљон алпинаца из дивизије "Тауринезе".

Расуло Италијана у Боки

Ка Боки Њемци су упутили из правца истока 118. ловачку дивизију а од правца Дубровника 7. СС дивизију. 7. СС дивизија "Принц Еуген" је након учешћа у операцији "Шварц" на овим просторима, августа 1943. године запосјела Брач, Хвар и Корчулу.[49]

У Рисну већ првог дана у италијанску команду упада Милош Ковач и наређује Италијанима да се предају, објашњавајући им да је Италија капитулирала. Ту им заробљава 2 камиона који ће користити Кривошијском батаљону у предстојећим борбама.

Командно мјесто дивизије "Емилија" је било у Херцег-Новом. Једини значајнији отпор Италијани су пружили у Дубровнику, гдје је СС дивизија "Принц Еуген" и имала тешке губитке. Њемцима су помагале усташке јединице из Дубровника и Конавала. Међутим Екс. Роси је већ у подне издао наређење италијанским командантима јединица у Црној Гори да не наступају

[49] Carl Savich, Guerilla warfare in Balkans 1941-1945.

против њемачких јединица на сектору Дубровник.[50] Италијане је издао њихов командант генерал Пијацони који је побјегао у Мостар, Њемцима.

Већ 9. септембра Њемци стижу на Превлаку са малим снагама. Њемачка јединица од 80 војника под командом Ивана Граница из Њивица, усташког официра, добровољца са Источног фронта, а сад њемачког официра, заузима Кобилу.

Италијани су на подручју Боке Которске, као и свугдје друго били збуњени новонасталом ситуацијом и нису знали шта да раде. Ујутро 9. септембра батаљон Пинероло који је био стациониран на Вилусима, одваја се од регименте како би се пребацио у Херцеговину као појачање дивизији Марке. Чим су заузели одбрамбене положаје код Требиња остављени су сами на том мјесту јер су одреди дивизије Марке кренули према Дубровнику. Ипак је успио да се одвоји од Њемаца који су ту стигли и 11. навече да се споји са њиховом регименто којa је у међувремену силазила према Боки Которској као појачање дивизији Емилија.

Ова регимента укључујући батаљон Пинероло је напала Њемце у Груди, гдје је имала велике губитке. Сам батаљон Пинероло је имао 100 погинулих. Кад су дошли Њемци, због своје бројчане инфериорности, нису хтјели нападати под изговором да чекају преговоре. Командант дивизије "Емилија" увидјевши да ће до борбе доћи и да Њемци само чекају појачање, наређује напад на Њемце у Боки и на Груди. Напад је почео 14. септембра у 7 часова. Ево шта о тим догађајима стоји у извјештају шефа обавјештајне службе команде 200[51]: "...Са стране села

[50] Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа.

[51] Архив ХН.

Мрцина према Груди оперисали су алпинци дивизије "Тауринезе". Али око 15 часова, када се мислило да ће Груда пасти, напале су њемачке Штуке са јаком митраљеском ватром и бомбардовањем, тако да су се италијанске јединице уз веће губитке морале повући у правцу Котора и другим путем према Црквицама."

Трећи пук алпинаца је 15. и 16. септембра водио борбе у зони Мрцине – Груда – Ђуринићи гдје је изгубио батаљоне Фенестреле и Ексилес.[52]

Ексилес је 15. септембра напала рт Кобила омогућавајући на тај начин дивизији Емилија евакуацију из Боке бродовима. Њемци су имали наређење да по сваку цијену задрже овај стратешк важан положај гдје су већ дотјерали два топа да чувају улаз у Боку. Преко Жвиња Италијани су кренули у напад са огромном војском. Пуни себе нису обраћали пажњу на оно што су им обични сељаци говорили: "Њемци су укопани у бункерима и на јуриш их неће заузети". Услиједио је прави масакр. Италијани су били потучени и искасапљени, али ни Њемци нису боље прошли. Била је то Пирова побједа. Италијански свештеник који је обављао опело за погинуле био је видно потрешен овим апсурдним губицима на обадвије стране.

Дивизија Емилија је покушавала свим силама да се евакуише бродовима из Боке Которске, преко Дубровника. Увече 15. септембра дивизија Емилија се укрцала на бродове у Боки Которској који су ишли према Италији. Са друге стране батаљон Пинероло, команда 3. алпинске, група Суса, батаљон Аоста и инжињеријски батаљон са дивизијским службама су стигли до Црквица 16. септембра увече.

[52] Stefano Gestro, L' armata stracciona L' epopea della Divisione Garibaldi in Montenegro (1943-1945).

У Даниловграду су биле сконцентрисане јединице дивизије Тауринензе, изгледа уз одобрење XIV армијског корпуса, са циљем да обезбиједи дивизији комуникацијске везе према Боки Которској гдје се спојила са алпинцима. Уосталом када је дошло до ових покрета, још је постојала нада за уједињењем са Емилијом у зони Леденице-Гркавац како би се спријечио долазак Њемаца у Боку. Ове јединице су се пребациле према Боки. Једна група официра из ове групе је на Чеву, 14. септембра, ступила у контакт са партизанима под командом Николе Поповића. Послије преговора италијански официри су примјетили да су опљачкани. Иако је на интервенцију партизанског команданта све што је одузето и враћено, Италијани су отишли са мучним утиском и одустали су од повлачења према Чеву и Котору. Овај покрет није промакао њемачким извиђачким авионима који су непрестано бомбардовали италијанске колоне. Официрска патрола на специјалној мисији је стигла до Црквица гдје се налазила 3. алпинска дивизија.

Њемци који су дошли до Превлаке, послали су ултиматум да се на тврђаву Форте Маре истакне бијела застава у знак предаје града. Како у насталом метежу нико то није учинио 16. септембра око 9 сати прије подне двије њемачке штуке су се појавиле изнад града и устремиле на тврђаву Форте Маре и оближњу касарну (данас Дом Војске СЦГ). Од двије бомбе из прве штуке прва је погодила касарну, а друга је промашила и погодила кућу Душана Коњевића. Други авион је промашио и тврђаву и касарну. Једна бомба је погодила зграду са гвожђарском радњом Васа Ђурића, а друга је срушила кућу Сава Терзовића. Од овог бомбардовања теже је рањен Владимир Мирков Лазовић који је подлегао ранама на путу до војне болнице у Мељинама.

Распуштање логора на Превлаци и Мамули

Затвореници на Превлаци одбијају оружје од Италијана у циљу заједничке борбе са Њемцима. Захваљујући овом поступку Њемци су затворенике пустили на слободу 1. октобра. Капетан бојног брода Мирослав Штурмбергер је био интерни старјешина официрског и подофицирског дијела логора Превлака. Он је у времену од 4. августа 1943. године до 2. октобра 1943. године водио дневник, из којег можемо доста сазнати о распуштању логора Превлаке.

Њемачки потпуковник Трибнкајт је одржао састанак са капетанима бојног брода Штурмбергером и Дабовићем. Он их је упознао са новонасталом ситуацијом и питао их да ли Бока треба да припадне Хрватској или Црној Гори. Они су одговорили да она припада Црној Гори. Питао их је такође какво ће бити њихово држање према Крсту Поповићу кога Њемци сматрају за лојалног савезника. Потпуковник је тражио од интернираних официра и подофицира ријеч да неће нападати Њемце, ако буду пуштени. Официри и подофицири су дали ријеч. Тада је њемачки официр питао да ли се то односи и на случај да их на оружје позове Дража Михаиловић. Официри и подофицири су морали да избјегну одговор на ово питање.

У дневнику пише: "Према захтјевима њемачког п.пуковника Tribnkait-a група виших официра у којој су били: Дабовић, Штурмбергер, Петрарка, Ивковић и Томовић, оцијенили да отпуштање официра из логора може услиједити само давањем њемачкој команди писмене обавезе у којој би био наглашен њихов став да ће остати неутрални по питању сарадње са Дражом

Михаиловићем или искрцавања Енглеза и Американаца."[53]

Четри војске се бију

Италијанске јединице су у рејону Рисна, Леденица и Гркавца водиле борбу против њемачких оклопних јединица од 25. до 30. септембра. У рејон Црквица се вратио и Милош Ковач са својим четницим послије осмодневних борби са комунистима у заузимању Грахова, Вилуса, Велмера и Бањана заједно са борцима Вучедолске бригаде и Зубачког батаљона. Партизани који су били поражени код Билеће повукли су се били на територију Вучедолске бригаде. Успјели су да заузму Грахово, Вилусе и Бањане. У тим борбама у којима је учествовао и Кривошијски батаљон ова мјеста су повраћена.

Њемци су 5. октобра покренули своје мање снаге из правца Рисна и Херцег-Новог према Црквицама. Истовремено комунисти обилазећи положаје уморне Вучедолске бригаде кренули су према Црквицама да би разоружали Италијане и домогли се њиховог оружја. Четници су се одмарали на Црквицама када су их комунисти напали. Прва чета Кривошијског батаљона под командом Милоша Самарџића је примила борбу. Заузели су положај у близини и у самој порти цркве Св. Покрова. Четници се помолише Богу и Св. Покрову Богородичином и отворише ватру на комунисте који су већ почели да пљачкају прве куће. Борба је отпочела на живот и смрт јер је сваки борац био свјестан да брани своје огњиште, своје родитеље и своју нејач. Њемци, не знајући шта се дешава, отворише ватру из топова са

[53] Нељелько Зорић, Робље, не хвала.

Гркавца и Леденица. Италијани који су се налазили на сјеверозападној страни Дврсанског поља такође отворе ватру из топова и бацача на Њемце, али и на четнике и комунисте. У борбу су се укључиле и њемачке штуке бацајући разорне и запаљиве бомбе. Борба је трајала до саме ноћи. Резултати су били следећи: комунисти, разбијени и тучени су се повукли назад остављајући мртве за собом. Многе су и у јаму побацали да се не би сазнало колико су погинулих имали. То се у пролеће сазнало када је снијег окопнио и из јама почео да излази смрад лешева. Користећи ноћ четници су се повукли према Црквицама остављајући Њемце и Италијане да сами рјеше своју судбину. У повлачењу наишли су на Италијане, који су били изгубљени и деморалисани и од њих заробили неколико моторних возила и оружја и муниције, иако је то било противно наређењу Команде Источне Босне и Херцеговине.[54]

Италијанске јединице су се повукле према Јовичиној води. У 16 часова истог дана бомбардовани су Италијани са 24 штуке које су направиле прави хаос. У 17 часова Њемци су заузели тачке које су држали Интра и Пинероло. Италијани су у овим борбама десетковани. Сутрадан 6. октобра Њемци су предузели свеопшти напад са запада преко падина Орјена. У првим јутарњим часовима 6. октобра наступио је општи покрет остатка италијанских јединица према Горњем пољу, Никшић према положајима партизанске војске. Ово је била страшна касапница италијанске војске. У борбама у Кривошијама Италијани су имали неколико хиљада погинулих и рањених и велики број заробљених.

[54] Животни пут Милоша ковача.

Покушај формирања слободне територије за "савезничко" искрцавање

Команда ЈВУО је схватила стратегијски значај Боке Которске за евентуално савезничко искрцавање. Врховна команда наређује октобра 1943. године 2. сарајевској бригади, под командом поручника Стева Воиновића да одмах крене на Зубце, гдје се већ налазио штаб КОЛИБиХ (команде оперативних јединица Источне Босне и Херцеговине), правцем Добро Поље-Калиновик-Обаљ-прелаз преко Неретве на газном месту, Сливља-Дубљевици-Домрке-Автовац-Гат-Ластва-Зубци. У наређењу је стајало да ће лијево од 2. сарајевске бригаде маршовати Калиновачка бригада под командом капетана Спасоја Мазића. И у висини Автовца да се састану, а онда заједно наставе пут за Зубце.

У поменутом наређењу је стајало да је тај покрет потребан да би, у заједници са Требињским и Невесињским корпусом, очистили терен за савезничко искрцавање у Боки. О комунистима, који су се били прибрали и ојачали, помоћу енглеске помоћи, а послије њиховог пораза и велике катастрофе на Зеленгори и Сутјесци, ниједном ријечју није било спомена. Поручник Воиновић анализирајући ситуацију на овом терену, дошао је на помисао, мало невојничку, да наређење за покрет не потиче из Врховне команде. Догађаји који су услиједили показаће да је било основа за ову сумњу. Исто је одлучио да војнички поступи, и изврши наређење. Приликом маршевања од Трнова до Гата четници наилазе на трагове носиоца "тисућљетне" културе: погорјела српска села, јаме и урвине у које су хрватске власти наређивале да се бацају Срби.

Борци 2. сарајевске бригаде долазе у срез Гацко, село Гарево. У Гареви је одмор, припрема се вечера.

Међутим већ послије пола сата одмора патроле наилазе на комунисте и настаје борба са сјеверне стране каменитих стјена кршевитог Гата. Комунисти се налазе на добро утврђеним положајима које су заузели претходног дана. У неравноправној борби четницима је једини излаз повлачење. Калиновачка бригада задржала се у висини Фојнице тако да није могла доћи у помоћ ради удаљености и непогодног терена за прилаз. Под окриљем ноћи и уз велике губитке четници се повлаче према Автовцу. Овај догађај се збио у првој половини октобра.[55]

Други покушај усташа да заузму Боку Которску

Послије борби са Италијанима, партизанима у Лепетанима и четницима у Котору средином септембра, Њемци увиђају да неће моћи сами сачувати Боку Которску. Хитлер доноси одлуку да попусти притиску Хрвата и испуњава Павелићу жељу да ову област прикључи НДХ. Њихове делегације су већ почеле да долазе у Херцег-Нови. Возили су се аутомобилима све до Каменара. Усташе у црним униформама су већ најављивали Србима да долазе да их "ослободе". Главни циљ хрватске власти је био масован погром српског становништва.

Након капитулације Италије Павелић издаје прокламацију о припајању НДХ "оних хрватских земаља које су биле отцјепљене од Хрватске." Овдје су посебно истакнута подручја Сплит и Котор. Проусташки елементи шаљу делегацију у Загреб да се поклони Павелићу, тражећи слање усташа у Боку, и увјеравајући га да усташе треба да "среде" само херцегновски и рисански крај, а остало ће бити рјешено унутрашњим пучем

[55] Поручник Стево Воиновић, На служби код Дангића

Хрвата из Боке, чим усташе прећу Дебели бријег. Сва три делегата су била из општине Тиват: дон Грација Сабљић (иза рата убијен у наводном покушају бјекства), адвокат Трипо Петковић (иза рата због овога издржао двије године робије) и поморски капетан Илко Перушина (побјегао у Јужну Америку са највишим усташким главешинама).

Конференција у Требињу

Вјероватно по налогу Павелића у Требињу се одржава велика политичко-војна конференција. Ова конференција је организована од стране дубровачких усташа на челу са Ивом Ројницом (оним који је са Будаком посјетио Цетиње и Котор пред рат). Иво Ројница спомиње ову конференцију и догађаје у својој књизи Сусрети и доживљаји 1938-1945, Књижица хрватске ревије, Књига 4, Минхен 1969. Том приликом је основана нова усташка бојна састављена од Конављана доведених на ову конференцију и од добровољаца који нису били поданици НДХ, па ни њени војни обвезници. Оснивачки говор је одржао усташки генерал разбојник Фране Шимић кога су послије сами Хрвати ликвидирали. Он је послије "присеге" утврдио да хрватске оружане снаге јачају из дана у дан, да је важност бојне што је састављена искључиво од Конављана, а Конавље су предстража Боке Которске која чим прије мора ући у састав Хрватске. На његов говор окупљени су одушевљено клицали: "Котор, Котор". Шимић је на то одговорио да, иза ових војника, који се данас заклеше да ће Котор бити хрватски, стоје све оружане снаге, стоји цијели хрватски народ." Говор је био испуњен пријетњама камом и клањем сваког ако није Хрват у великој "повјесној" Хрватској, уз завршни поклич: "Поход на

Боку". Иако Рojница за годину наводи 1944-ту ријеч је вјероватно о овим догађајима.

Настало је урликање, весеље као да је пала Москва, а не само – једна празна парола. Камиони су се споро кретали лошом калдрмом преко Мрцина, уз окрепљење у Конавлима, па до Дебелог брijега. Уновачене усташе, подгријане конавоском "шишом" (ракијом) из свег гласа пјевале су усташке пјесме и клицале хрватској Боки. Највише је било усташа из Дубровника, а мање из Конавала, бар су тако послије рата причали Конављани. Конављани, вјероватно више због страха од освете поготово Херцеговаца, него што то нису жељели, нису хтјели да иду са њима. Исто да се не би замјерили усташама давали су им по боцу лозе да боље кољу.

Заустављање усташа

У међувремену, из једног четничког обавјештајног пункта код Требиња грозничаво су јављали четницима у Боки. Мјештани Суторине такође примјећују окупљање усташа у Конавлима. У Дубровнику их окупља генерал Бегић, а у Конавлима професор Каштелан, још један хрватски интелектуалац и стожерник. Народ Суторине, мјештани неколико села која формирају границу између Конавала и Боке, је знао да њихове комшије неће имати милости. Знајући да им је Милош Јанковић помагао и раније, Суторани упућују групу људи ка њему предвођену браћом Срдан. Они га извјештавају шта су видјели на Груди и моле за рјешење које их неће присилити да њихове породице напусте своје домове и наставе живот по околним брдима и шумама. Доносе и петицију потписану са неколико стотина сељака из суторинског региона којим га овлаштују да буде њихов политички

представник. Времена није било за чекање. Како сам Милош Јанковић наводи једина шанса за Бокеље су били Њемци. Група се упућује у хотел Боку гдје су затражили пријем код главнокомандујућег официра њемачких снага, генерала Кајпера.

У Херцег-Новом од страха од усташа народ бјежи у горње крајеве. Склањају се у Савинску дубраву. Они ближе граници спавају по шумама.

Четнички одред у околини Херцег-Новог је примио поруку из Требиња. Свјесни опасности која прijети Србима у Боки сви кренуше да бране Боку, четници, партизани, сеоске страже, народ. Постављене су јаке засједе на свим прелазима, а најјаче на Дебелом брijегу. Ту је и Никола Вукасовић са својом јединицом са Жлијеба.

Генерал Кајпер прима делегацију састављену од 6 Бокеља у којој је био Милош Јанковић, Симо Секуловић, брат Јова Секуловића и Симо Аврамовић (?). Кајпер је био висок, углађен господин, без иједног набора на својој униформи. У његовом штабу су били пуковник Мал, мајор Хенке и неколико нижих официра. Захваљујући искуству из туристичке бранше, Милош Јанковић се обратио генералу на његовом матичном језику дајући тиме пријатељски тон овом састанку. "Дозвољавајући усташама да уђу у Боку да масакрирају цивилно становништво, нећете учинити никакво добро никоме, па ни Њемцима" објаснио је Милош Јанковић. Наставио је предлажући да се питање политичке јурисдикције Боке остави за касније, кад се ствари слегну, можда за послије рата. Он је указао да је локално становништво у ствари једина поуздана група вољна да помогне Њемцима да сачувају ред, јер би то значило и одвраћање од усташке прijетње. Кајпер је слушао пажљиво и сложио се са Милошем Јанковићем, али му је требало неколико сати

да размисли о овом предлогу прије него што је обећао да ће држати Хрвате даље од Боке у замјену за ред у Боки.[56] Овај састанак је одржан 21. септембра 1943. године.

Њемци су зауставили усташе. Лазо Костић наводи како се усташки генерал Фрања Шимић жалио на генерала Најтхолда који је прво одобрио ову акцију, а затим је забранио.[57]

Овај догађај је требао да буде примјер како се брани народ и отаџбина. Овај примјер српске слоге, гдје су заједно четници и партизани, заједно на положају били спремни да бране Боку од усташа. Гдје се дипломатском акцијом спријечио продор усташа и започињање међунационалних сукоба. Камо среће да је тако било за цијело вријеме рата. Комунисти су покушали да избришу овај догађај из наше историје, биће зарад браства и јединства. О свему се могао наћи понеки документ, али о овоме догађају баш ништа.

По свједочењима партизана и четника, који су заједно били на граници, са којима сам разговарао до борбе није дошло. Ипак навешћу опис догађаја како га је описао Васко Костић:

"Браниоци се договоре да се на појаву усташа запуца из свих оруђа, али само у ваздух, да се не би за сва времена закрвили Бокељи и Конављани, традиционално добри пријатељи. Усташе су кренуле и покушале да мобилишу народ кроз Конавле.

Усташе долазе на Дебели бријег у отвореним камионима, весељачки расположени, не надајући се да би могли наићи на неки организованији отпор, па су лако могли бити побијени првим рафалима и плотунима.

[56] Miloš Janković, Adriatic man.

[57] Лазо Костић, Још о српском карактеру Боке Которске, Додаци и Допуне.

Браниоци отварају ватру по договору. Настало је панично скакање из камиона, неки су се завукли у заклоне, а они који су покушали побјећи назад, враћени су од својих командира под пријетњом стрељања. Ватра је узвраћена и потрајала прилично дуго, али углавном у празно, а онда се десило нешто неочекивано. За усташама је стигао тзв. "летећи одред", мала али брза и до зуба наоружана њемачка јединица, упућена од генерала Најтхолда, коме је прије свега било стало да се у Боки сачува мир и не окрену прочетнички елементи против Њемаца. Њемци су са собом донијели бијелу заставу, дали је усташама и наредили да је носе пред њима на преговоре и да дају ријеч Бокељима да ће поштовати привремене границе, с тим да то поштују и Бокељи. Бокељи су прихватили под условом да се усташе, сем граничне страже удаље далеко од границе. По једним подацима ова новоформирана бојна одмах је расформирана, по другима преформирана је у сеоске страже."

Остали догађаји на граници

Четници су по другој причи (можда и другом приликом) сачекали усташе на Дебелом Бријегу у засједи и отворили ватру на њих. Послије борбе усташе су се повукле остављајући своје мртве. У борби су биле двије чете четника које су сачекале усташе у једном кланцу, у засједи, и отворили ватру на њих. По сјећању старијих људи негдје на Дебелом бријегу се налази њихова костурница.

У Малти, у засеоку Радановићи, још памте улазак усташа у њихово село и бјежање народа. Одступницу збјегу је чувао сам Бранко Лучин Лучић (Бановић) из Малте са пушкомитраљезом сакривен у једној рупи, да не би дошло до клања. Усташка патрола је наставила изви-

ћање према Видовом врху, узевши са собом присилно једног мјештанина као водича. Крећући се Алибеговом цестом преко Ситнице су се спустили у Мрцине. Овај догађај се десио 13. априла 1944. године.

Иако се ситуација смирила послије овога догађаја у свим пограничним селима су још дуго остале страже према Конавлима. Страже су сачињавали мјештани без обзира да ли су били наклоњени четницима или партизанима. Два пута су усташе из правца Витаљине кретали према Жвињама али кад су страже припуцале повукли су се.

Њемачки захтјеви за одвраћање усташа

Усташки нож је још увјек пријетио Боки и зато је требало испунити њемачке услове. Први услов је био стварање локалне милиције. Пуковник Мал је информисао Милоша Јанковића да је постављен за шефа полиције у Боки, и да од тог тренутка он сноси одговорност за мир и ред у Боки Которској. Дозвола, у ствари наређење је издато Милошу Јанковићу да формира жандармерију.

Без икаквог одлагања он ступа у контакт са капетаном Штурмбергером, који је био аустријски морнарички официр, као и командант фрегате у југословенској морнарици и који је наравно говорио перфектно Њемачки. Он је успио да наговори Њемце да ослободе групу артиљеријских официра бивше Југословенске војске који су били затворени од Италијана на Превлаци, који су сви били професионални војници и чија је помоћ била неопходна да би се Хрвати држали ван Боке. Штурмбергер је храбро прихватио личну одговорност за понашање ослобођених официра који су били више него

срећни да учествују у овом важном подухвату. Ствари су почеле да се покрећу.

Усташе не одустају

Ускоро Никола Кризомали, усташа из команде у Дубровнику, доводи у Боку њемачког конзула, генерала из Берлина по имену Ердберг, који је био искусни дипломата са одличним познавањем Балкана и јужнословенске политике.

Циљ његове посјете је био да испита град Тиват и његово бродоградилиште, и што је много важније, дио града у којем је требало да се смјести војска НДХ. Ова лукава и опасна тактика је требало да обезбједи Хрватима улазак у Боку и омогући им да полако шире своју контролу над цијелим регионом. Ердберг је извјештен од генерала Кајпера о комплексности ситуације и забрани уласка усташа у Боку. Прије него се Кризомали вратио да одведе Ердберга у Дубровник, Милош Јанковић је искористио прилику да проведе неко вријеме у разговору са дипломатом, искористивши за ову прилику једну боцу шампањца. Био је пријатно причљив човјек, који је очигледно уживао причати своје дипломатске авантуре и који није могао престати хвалити љековиту климу Кеније, гдје је провео своје најбоље године. На крају овог разговора дипломата је дефинитивно био на нашој страни.

Ко је Иво Рojница

Иво Рojница је рођен 1915. године у Имотском. Био је међу првих 14 стожерника које је именовала НДХ у мају, јуну и јулу 41, а дужност је обављао у Дубровнику. За вријеме подизања мусолинијеве заставе на Страдуну

један момак је узвикнуо: "Доље Италија." Наредио је да га убију. Усташки пуковник Данијел Црљен је записао да се не може утврдити тачан број жидовских и српских живота који су зависили о Ројници те да се зна да је у Дубровнику постојало велико складиште гдје су се спремали предмети одузети затвореницима према налогу тог дужносника, који је послије њиме располагао.

Постоји сачувано његово наређење Но. 188:44 од 25. јуна 1941. године, које је нажалост једини писани доказ против овог зликовца.

Послије рата успио је да побјегне у иностранство. Ушао је у Аргентину 1947. године под именом Иван Рајчиновић, а 1951. је добио аргентинска документа. Три и по године послије тога је покренуо поступак како би себи вратио своје презиме.

Иво Ројница је одликован високим орденом и именован шефом хрватског уреда у Буенос Аиресу 1991. 1993. именован за амбасадора али се побунио центар Симон Визентал протествујући Карлосу Менему. Туђман је повукао ту одлуку. У септембру 1993. године је изјавио "Све што сам направио 1941. направио бих опет."

Павелић га је одликовао Орденом заслуга "за фанатичну службу усташком покрету." Туђман га је одликовао орденом кнеза Трпимира. И Курт Валдхајм је добио орден од Павелића, а касније и од Тита. По повратку јавно заговара прогон из Хрватске свих Срба досељених од 1918-1990.

Центар Симон Визентал је тражио од Мате Граница за вријеме његове посјете Израелу да испита Ројницу. Директор центра у Јерусалиму Efraim Zuroff је рекао да је Ројница одиграо активну улогу у прогону Јевреја, Срба и Рома у подручју Дубровника. Центар Симон Визентал је изјавио да постоје свједочанства која оптужују Ројницу за депортовање Јевреја у логоре смрти,

али немају писаних доказа који би поткријепили ову тужбу. "Писали смо Менему и упозорили га на негативне консеквенце које би ово могло донијети Аргебтини." Рекао је Sergio Widder, представник Центра Симон Визентал за Латинску Америку. Као резултат протеста Хрватска је повукла кандидатуру, Ројница је наравно окривио Србе за ово. "Двије трећине Европе су биле под нацистима у то вријеме, и морали смо радити што они траже. Двапут сам одбијао, али су они одбили моју оставку."

Усташка команда – Дубровник

Но. 188:44

Дубровник 25. јуна 1941.

Наређује се

1) Свим власницима радио апарата се наређује да предају своју опрему канцеларији Усташке команде у Догани до 12:00 26. овог мјесеца. Особље и институције домаће и савезничке војске су изузете од овога.

2) Свим Србима и Јеврејима се забрањује да буду на улицама или да држе своје радње отворене од 7 ујутро до 7 поподне свим данима.

3) Све жалбе против овог Наређења (адресиране или донесене) Усташке команде су забрањене.

Сви они који се не слажу са овим наређењем ће бити најстроже кажњени у сагласности са усташким правилима и процедуром.

Ово наређење ступа на снагу одмах и остаје на снази до опозива.

За Дом спремни

Градски војни командант
Иво Рojница
(преведено са енглеског)

Коментар Ива Рojнице на наредбу из 1941. године: "Почетком су рата радио апарати били једини промицбени материјал, осим тиска који је био стриктно надзиран. Како још велики жупан и равнатељ усташког редарства нису преузели дужност, главни усташки стан дао је налог свим стожерницима с истим текстом. Како штампарија није имала налог полиције, јер је новоименовани равнатељ редарства Мирко Живковић требао преузети своју дужност 1. јула 1941., тако је изашао оглас с мојим именом који није имао никакву егзекутивну форму, јер је била ријеч о формално ограничењу кретања. О томе постоје аутентична свједочанства која ће скинути љагу с мога часног имена. (Види стр. 516 и 517 књиге "Свједок истине и правде")

Ликвидација Влаха Сепера

Један Конављанин Сепер Влахо из Витаљине је обилазио Жвиње и пописивао мушке главе. Са пушком о рамену је ишао од куће до куће и записивао колико има мушких глава и годиште. Ђуро Стеванов Чепрњић кад се вратио из рата 41 носио је шајкачу. Срео га је Сепер Влахо бацио му шајкачу и опсовао мајку српску. Влахо Сепер је био шпијун аустријски, усташки за вријеме Краљевине Југославије, талијански и њемачки. Знајући за-

што он то ради рјешено је да се он убије. Убијен је крајем 43 или почетком 1944. Витаљани су имали своју пијацу у Новоме на тргу испред књижаре Секуловића. Колона њих око 20 је ишла на пијацу преко Кобиле. Искочила су два партизана и питала "Ко је Влахо Сепер." Ту су га и убили.

Њемачка команда је на увиђај звала кнеза Душана Матковића и тражила таоце да се стрељају у одмазду за њиховог шпијуна. На увиђају су били један официр и један есесовац са пратњом. Кнез кад је дошао видио је да је Влахо убијен на самој граници Витаљине и добро осмотрио мргине. Рекао је Њемцима "Људи ја не знам што сте ме звали." Њемачки официр је побијеснио како то што су га звали, убијен човјек (још и њихов шпијун) а кнез пита што су га звали. Кнез је рекао код нас се каже пала глава. Официр још бијеснији рече пала је глава него што. Тада кнез показа мргине и рече да је глава и торзо Сепера пала на Витаљанску страну а ноге на нашу. Њемачки официр збуњено погледа и на крају то потврди и честита кнезу на његовој сналажљивости.

Њемачка окупација

Послије доласка Њемаца Бока Которска је потпала под административну управу Црне Горе. Бока ипак није била под надлежности Народне управе. Бока је била аутономна јединица која је била подлежна једино контроли надлежних њемачких власти. Њемци су у Боку имали само војну управу због њеног војног значаја, док нису жељели да прејудицирају њену државну припадност (Црној Гори или Хрватској). Њемачка војска је смјестила своју команду у хотелу "Бока."

Милош Јанковић у склопу свог договора са Њемцима издаје 9. октобра објаву становништву:

Објава

Обавјештава се цјелокупно становништво садање општине херцегновске да је између осталих општина среза Боко Которског (бивша провинција Cattaro) и наша општина ушла у састав територије Црне Горе.

По жељи надлежних виших власти а са одобрењем њемачких војних власти данашњим даном преузимам дужност Пресједника градског поглаварства у Херцег-Новоме.

Примио сам се ове дужности у врло тешком времену мислећи једино на добро народа а уједно рачунам на потпуну подршку цјелокупног народа овог поглаварства, на искрену сарадњу и свјест у извршењу мога задатка.

Позива се цјелокупно становништво да најсавјесније извршује сва наређења како њемачких војних власти тако и остала да би се избјегле санкције које би имале врло тешких последица по народ.

Поред реда и мира који су изнад свега учинићу све са своје стране да са мјеродавним факторима осигурам исхрану становништва и изградњу као и поправак ратом оштећених зграда.

Објаву су потписали један њемачки оберлојтнант и пресједник градског поглаварства Милош Јанковић.

Проглас њемачког генерал мајора Кајпера од 1. новембра 1943. године је само један доказ да сарадње између њемачких снага и четника није било (на овом подручју). Генерал Кајпер јасно у овом прогласу каже да свако ко буде слушао наређења издата од стране Михаиловићеваца (или комуниста) ће бити најстрожије кажњен.

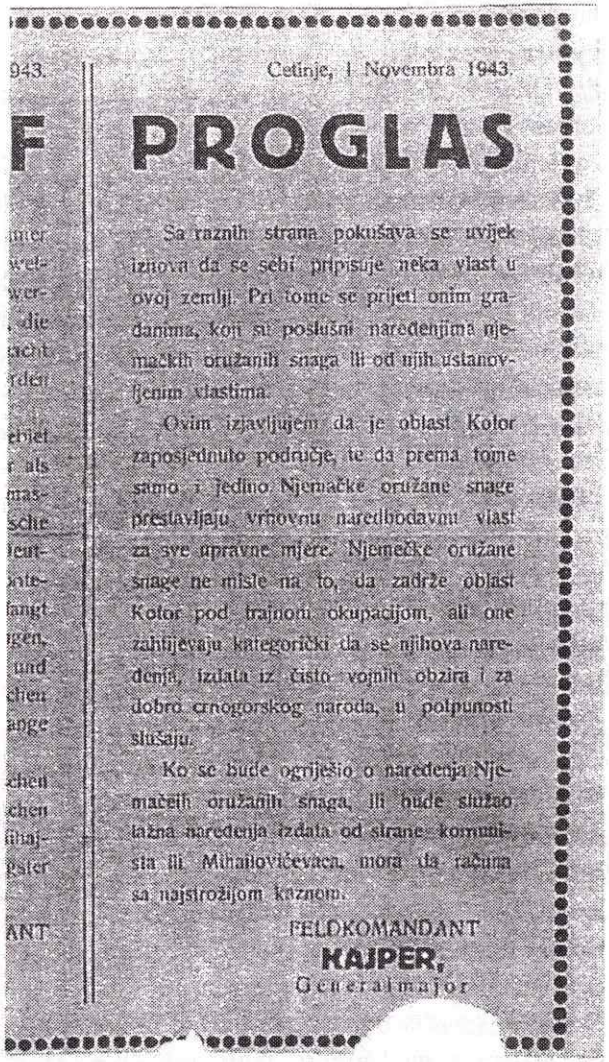

943.

Cetinje, 1 Novembra 1943.

F PROGLAS

Sa raznih strana pokušava se uvijek iznova da se sebi pripisuje neka vlast u ovoj zemlji. Pri tome se prijeti onim građanima, koji su poslušni naredenjima njemačkih oružanih snaga ili od njih ustanovljenim vlastima.

Ovim izjavljujem da je oblast Kotor zaposjednuto područje, te da prema tome samo i jedino Njemačke oružane snage predstavljaju vrhovnu naredbodavnu vlast za sve upravne mjere. Njemačke oružane snage ne misle na to, da zadrže oblast Kotor pod trajnom okupacijom, ali one zahtijevaju kategorički da se njihova naredenja, izdata iz čisto vojnih obzira i za dobro crnogorskog naroda, u potpunosti slušaju.

Ko se bude ogriješio o naredenja Njemačkih oružanih snaga, ili bude služio lažna naredenja izdata od strane komunista ili Mihailovićevaca, mora da računa sa najstrožijom kaznom.

FELDKOMANDANT
KAJPER,
Generalmajor

Други њемачки проглас од 12. новембра о одмазди је засигурно одредио даљни ток рата на овом подручју. У њему се каже да ће се за једног убијеног војника вермахта стрељати 20 талаца, а за рањеног 10 талаца, док за

члана народне управе 10, а за рањеног 5 талаца. Ова мјера је сигурно утицала на четничке команданте да не нападају Њемце. Њемци су уцјењивали националне снаге овом одмаздом и опасношћу од усташа. Четници су у свим крајевима за првенствени задатак своје борбе имали заштиту цивилног становништва, а опасност од усташа се од 1941. године била надвила над Боком. У овом случају гдје су Њемци били далеко бројнији (2000 војника крајем 1943. године и током 1944. године) и неупоредиво боље наоружани, шансе за заустављање њемачких казнених експедиција су биле равне нули. Нажалост четници су и до краја рата узалудно очекивали искрцавање "савезника".

Ова луда вјера у Енглезе и западну демократију их је коштала можда и побједе у рату. Борбена дејства четника су се ограничила на неколико диверзантских акција, као што су диверзије грбаљских четника у Котору и ликвидација министра Кривокапића у влади Секуле Дрљевића, као и одбрану Боке од комуниста и усташа.

Први задатак Њемаца послије њиховог доласка је био формирање органа власти који би радили за њих. Сазнавши за то четничка команда је успјела да на кључна мјеста убаци своје људе. По наређењу команде Бококоторске бригаде угледни људи се прихватају тих дужности. Ово је било неопходно ради заштите становништва од њемачке одмазде, као и ради заустављања усташких дивљих хорди на Дебелом бријегу.

Среско начелништво за Боку почиње са радом 16. новембра. Тога дана Милош Јанковић објављује како је по наређењу Команде мјеста Котор преузео дужност комесара среза бококоторског. На овом положају Милош Јанковић је спасио многе симпатизере партизанског покрета (постоје свједочанства у архиви аутора). На жалост кад се њему судило нико није имао храбрости да то исто

учини за њега. Милош Јанковић је послије рата осуђен на робију.

КОМАНДА
ЈУГОСЛОВ.ВОЈСКЕ У ОТАЏБИНИ
БОКОКОТОРСКА БРИГАДА
Стр.Пов.Бр.38
30 септембра 1943 год.
Слободне Југословенске планине

Господину

Николи Јањетковићу

полицијско управном чиновнику

У циљу да би Бокоторска бригада Југословенске Војске Отаџбини испунила своју дужност у датом моменту, а у духу добивених упутстава

НАРЕЂУЈЕМ

Да се примите положаја Старешине Среске испоставе у Херцегновом.

Ваш рад мора бити на добро и одржање нашег народа у Боки Которској по датом моменту, а у духу наређења и упутстава Команде Југословенске Војске у Отаџбини, која ћете добивати преко мене.

С ВИРОМ У БОГА ЗА КРАЉА И ОТАЏБИНУ !

КОМАНДАНТ, капетан

Старјешина среске испоставе у Херцег-Новом је био Никола Јањетковић. Он се ове дужности прихватио по наређењу Ђура Иветића тада команданта Бококоторске бригаде. У том наређењу се каже да његов рад мора бити за добро и одржање нашег народа у Боки, а по наређењима ЈВУО.(наређење се налази у приватном власништву)

Жандармерија

Њемцима је требао неко да одржава ред. Зато су 18. новембра 1943. године издали проглас на Цетињу

који је одређивао услове за пријем у жандармерију Црне Горе, Боке и Санџака. Проглас је потписао командант мајор Перо Ј. Марушић. За Марушића Павле Ђуришић 8. фебруара јавља Дражи:

"Мајор Марушић командант жандармерије у Црној Гори скроз несигуран; немачки човек. За време Италијана у Никшићу шпијунирао наше официре који су водили борбу против црвених. Сада један Лашићев предлог за унапређење и одликовање ухватио и предао Немцима. Немци јуре Лашића због тога. Апсолутно је Љотићевац , не треба му веровати. Када будем упао покушаћу да га искористим или ликвидирам."[58]

Жандармерија је у Боки Которској била наметнута од стране Црне Горе. Треба напоменути да је жандармерија упркос томе радила за Југословенску војску у отаџбини. Командант жандармерије за Боку је био капетан Симо Аврамовић. Команданти жандармеријских јединица су били у Херцег-Новом капетан Раде Дабетић а његов замјеник поручник Тома Радовановић, у Котору капетан Бранко Маровић. У Тивту командант чете је био капетан Душан Никовић а његов замјеник потпоручник Јован Вукшић, а командант станице у Тивту жандармеријски наредник Божо Никовић. У Баошићима командант станице је био капетан Душан Милашиновић а послије њега резервни поручник Бранко Секуловић. Замјеник командира жандармеријске станице у Кривошијама је био Ћетко Радојичић.

Протојереј Јово Буђин је био претсједник црвеног крста Боке Которске.

Симо Аврамовић, капетан I класе, био је командант жандармерије за цијелу Боку. Још 1941.

[58] Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа.

године је осудио сваку сарадњу са Њемцима и Италијанима. Међутим приступа жандармерији ради заштите становништва од окупатора. Октобра 1944. г. он и Бранко Ћекић повлаче се у Грбаљ, да би се одатле вратили у Херцег-Нови. Послије бива мобилисан у Бокешку бригаду а касније осуђен и затворен. У својим наређењима жандармерија је јасно називала Њемце окупаторима. Тако у свом писму претсједнику општине Радованићи, о формирању милиције народне страже, капетан II класе Душан Никовић каже:

Претсједнику општине Радованићи

На целој територији Боке, већ је организована и формирана милиција народне страже.

Циљ ове народне страже јест:

1.- Да сами сељаци на реону свога села старају се за одржавање реда и мира.

2.- Да спречавају и недозвољавају пролазак, долазак и бављење у дотичном селу сваком сумњивом лицу, нарочито странцу.

3.- Да контролише своје сељаке, да сумњивим лицима не припремају или дотурају храну.

4.- Да се стара за безбедност јавних објеката, као и постројења које служе окупатору.

5.- Да чува телефонске жице од кидања.

6.- Да се у селу организује обавештајна служба и да свако припремање испада на јавне зграде, виђеније личности или окупатора на време открије и по сваку цену спречи.

7.- Да се путем ове организације одврате посрнули синови са пута којим су пошли и изведу на прави пут.

8.- Једном речју да се предузму све мере , да се не деси штогод од чега би село трпело репресалије окупатора, које су нам добро познате и које су врло тешке.

Сматрам да је у интересу свакога села да сами сељаци сваки у свом селу одржавају ред и мир, а не да им сељаци других села ово врше.

Већ је у свим селима Боке ова народна стража организована и дејствује, па сам уверен да ни мирољубиви сељаци тога села неће жалити, да уложе мало труда за своју личну корист.

Ова народна стража није формирана ни на каквој верској или племенској бази, већ на против она ће изгладити све оне супротности, које су жали Боже нарочито у последње време настали у нашој Боки.

За ово имамо доказе нарочито у Грбљу, Кривошијама и Кртолима.

Апелујем на Вас као главаре села, као и на виђеније сељаке да се отпочне са овом организацијом народне страже.

Приликом уписивања вршити најстрожији избор и уписивати само у сваком погледу потпуно исправне и поуздане сељаке.

Будите уверени да ће те код мене наћи увек искрену, потпуну потпору и поверење.

Списак уписаних доставити ми до 12 овог месеца у дупликату.

КОМАНДИР
Кап. II кл.
Душ. М. Никовић[59]

[59] АЗМ ХН.

Као што се види циљ ове страже је био да се избјегну репресалије окупатора за које комунисти цијело вријеме рата нису обраћали пажњу (чак им је и одговарала). Да Њемци нису успјели формирати жандармерију од Бокеља, која им је била потребна ради растерећења својих јединица, они би засигурно ту помоћ потражили од усташа који су за цијело вријеме рата само чекали зелено свјетло од окупатора да уђу у Боку. Не треба говорити што би то значило и какве цивилне жртве би Бока морала да поднесе.

Формирање 3. бококоторске бригаде

По капитулацији Италије на подручју испод Орјенског масива формира се четничка јединица. Никола Вукасовић долази из Зубаца са групом зубачких четника. Четници се окупљају у Сушћепану гдје је био њихов штаб, а партизани у Мојдежу. Партизанима се 15. и 16. септембра прикључују њихови другови са Мамуле и они одатле одлазе за Мокрине и Сврчуге и касније за Орјен.

Команданти четничких јединица Боке у почетку је био капетан Ђорђе Радмиловић. Они разоружавају Италијане који се збуњени новонасталом ситуацијом крећу пут планина, вјероватно према Црквицама гдје су се окупљали Италијани. Никола Вукасовић добија задатак од Радмиловића и Ђекића, команданата Боке, да нападне партизане у Мојдежу. За овај задатак повјерена му је јединица од 60 људи. Никола Вукасовић одбија ово наређење залажући се за заједничку борбу против Њемаца.[60] Тих дана састаје се и са Манојлом Манојловићем у Мокринама и њихов састанак прекида група партизана. Изгледа да Никола Вукасовић није наилазио на

[60] Ово су подаци из писма Стојана Вукасовића 1947.

разумјевање за заједничку борбу ни код изасланика Драже Михаиловића, ни код партизана. Због одбијања наређења да нападне партизане, Никола Вукасовић долази у сукоб са изасланицима Драже Михаиловића.

Тројица партизана покушавају да дођу до Кривошија и ступе у контакт са кривошијским партизанима. То су Васо Видаковић, Михајло Мустур и Југоле Гракалић. Никола Вукасовић је послао писмо у Морињ, по куриру. Ова тројица партизана су пресрела курира у шуми између Жлијеба и Буновића и одузела му пошту. Кад се курир вратио на Жлијебе и испричао шта се десило, група зубачких четника је кренула у потјеру. Нашли су ову тројицу партизана на истом мјесту гдје су пресрели курира, заробили их и одвели на Жлијебе.

Никола Вукасовић тражи од Радмиловића да се ова тројица ни по коју цијену не убију него чак да се пусте. Радмиловић не пристаје на ово и не дозвољава Николи Вукасовићу да присуствује саслушању. Ово су подаци из писма којег је написао Николин брат Стојан 1947. године ради његове повољније предаје. Многи подаци из овог писма су непоуздани, али ћемо их навести јер Никола Вукасовић јесте дошао у сукоб са Радмиловићем. Радмиловић се залагао за обрачун са комунистичким симпатизерима чему се Никола супротставио.

Послије тродневног саслушања ова тројица су убијена на Зубцима.

На цијелом подручју Боке Которске оснива се Бококоторска бригада. За команданта бригаде изабран је капетан Ђуро Иветић. Бока је тада подијељена на три одсјека. За команданта другог одсјека одређен је поручник Никола Вукасовић упркос његовом неслагању са Ђорђем Радмиловићем.

Почетком 1944. г. Бококоторска бригада прераста у Бококоторски корпус са три бригаде. Командант корпуса је Ђуро Иветић. Командант Прве бококоторске бригаде (Грбаљ и Котор) је Станко Оца, Друге (Будва) је капетан Миливоје Митровић и Треће (Херцег-Нови, Рисан и Кривошије) поручник Никола Вукасовић са Жлијеба. Трећа бококоторска бригада је у свом саставу имала Херцегновски и Кривошијски батаљон. Дужност команданта Херцегновског батаљона је вршио Никола Вукасовић (или Драго ?), а Кривошијског Милош Ковач.

Дамјан Водовар из јединице Влатка Станишића

Јединица је имала своја главна упоришта у Жлијебима и касарни Борићи. У Црвеном брду је била група четника који су дошли са стране. Такође у школи на Мокринама су се налазили четници. Њихов командант је био, вјероватно, Марко Косић. Командир Каменске чете је био Васо Мандић. Влатко Станишић је имао штаб у ћелији код цркве Св. Архангела Михаила у Бијелским

Крушевицама, а Божо Мустур једно вријеме у Пријевору у школи.

Јединица Влатка Станишића је имала осамдесетак људи и учествовала је у борбама до Драгаља. Његов замјеник је био Андрија Шумовић, Хрват. Дошао је из Хрватске и прикључио се четницима. Није остао упамћен ни по чему добром, него као обични батинаш. Кад су се октобра 1944. године са Крушевица повлачили на Каменаре напустио је јединицу. Послије рата се сазнало да се успио пребацити у Америку. Ово указује да је радио за неку другу страну у овом рату.

У касарни за Вратлом је био виши штаб. Ту је била смјештена Поморска обална команда. Изнад Жлијеба у Градац био је један шатор и колиба. Ту су били смјештени четници и команда бригаде. У колиби је боравио Ђорђе Радмиловић. Ту је била и радио станица којом се одржавала веза са западним савезницима. Њом је управљао један Словенац.

Штаб Кривошијског батаљона је био у хотелу "Одмориште" на Црквицама. Командант батаљона је био Милош Ковач. Његов замјеник је био Јован Самарџић (једно вријеме је био командир друге чете). Командир прве чете је био Милош Ш. Самарџић (послије је био ађутант и замјеник команданта батаљона).

Постојала је пољска телефонска линија Зубци-Мокрине-Жлијеби-Црквице. На њој се говорило шифровано због опасности од партизанског прислушкивања. Ову линију је одржавао "Газда" Мирко Чепрњић са Шпуља. Интендант за Вратлом је био Мирко Достинић.

Обавјештајац је био поручник бојног брода Илија Илић. У граду обавјештајац је био Илија Суботић. Доласком партизана скривао се у Котору. Међутим био је проваљен и ухапшен.

Између Грбља и Херцег-Новог је постојала курирска веза. Сваког дана пошта се преузимала у месари Суботића. Курир би бициклом ишао за Тиват и у једној кафани предавао пошту. Курири су били Љубо Ненадић и Петар Сијерковић наизмјенично сваки други дан.

Четници су се углавном налазили код кућа, а по потреби је дио њих позиван на разне задатке. Трвења између мјештана комуниста и четника углавном није било. Једном приликом када су Њемци вршили претрес села Камено четници из Мандића су их звали да дођу код њих, да ће се заједнички бранити, што су ови и прихватили.

Прољећа 44-те у Требесину, Жлијебима и Ратишевини су боравили Милоје Лазаревић, командант Невесињског корпуса и Данило Салатић, замјеник команданта Источне Босне и Херцеговине. Боравили су у кући Крста Видаковића у Требесину и код Ћетковића у Ратишевини. Послије су отишли у дубровачко залеђе.

Ђорђе Радмиловић

Ђорђе Радмиловић је био обавјештајац са пропусницама 4 војске, иначе изразито пријек човјек. По подацима добијеним од Милоша Ковача побјегао је бродом за Италију, притом не обавјестивши никог, чак ни Петра Бањевића који га је и поставио на ово мјесто. Није оставио добар утисак у овом крају. Милош Ковач и неки мјештани Жлијеба наводе податак да је то било крајем 1943. године, док комунистички историчари и неки четници тврде да је побјегао бродом октобра 1944. године.

Када је дошао у његову пратњу су распоређени били Бошко Васиљевић, Љубо Ненадић и Петар Сије-

рковић. Бошко Васиљевић и Петар Сијерковић су били питомци војне академије.

Четнички одбор

У Херцег Новом је формиран четнички одбор чији је задатак био популаризација четничког покрета. Чланови овог одбора су били Милош Јанковић, поп Никола Мандић, Раде Дабетић, Светозар Видаковић и пензионисани мајор авијације Момчиловић. Одбор је илегално радио у Херцег-Новом.

Бадњи дан 1944. године

Овај Божић умјесто да буде дан мирења и праштања, како и треба да буде сваки Божић, постао је дан нових подјела и нових мржњи. Два догађаја која су се догодила на овом подручју довела су до тога.

Први догађај се збио у Кривошијама. Ево како је тај догађај описао Милош Ковач: "У свакодневним борбама уђосмо у 1944. годину и на прагу смо српског Божића. Бијаху то тешки и крвави дани. Зима врши своје, снијег пада, народ нема хране, а борци заморени свакодневним борбама. Уочи самог Бадњег дана обишао сам све положаје, као командант батаљона, дао наређења командирима и водницима упозорио их на опрезност, јер комунисти су најрађе нападали баш приликом неког нашег празника. Надао сам се томе и мислио да ће нам нападом "честитати" Божић. Поред положаја који су били запоседнути, кроз сва села крстариле су наше патроле. Вратио сам се пред саму ноћ на Црквице, где је био центар и сједиште батаљона. Снијег је немилосрдно падао. Тишина је била свуда. Пуцња се нигде није чуло. Уз ватру без свеће и осетљења одмрзавао сам се и писао

Божићну честитку, коју сам сјутра дан желио да упутим борцима на положају. У мислима и повременом разговору, са неколико својих саборaца, превалили смо већ пола ноћи. Није ми се спавало као да сам предосећао да ћу ускоро чути неку новост. Снијег је и даље падао, а мећава вијала. Стражар је напољу. С времена на време уђе да загреје руке и да ме извести да нема ништа ново. Одједанпут ту огромну тишину разби ватра из неколико машинских пушака, а неколико ручних бомби поремети мир и тишину успаваног села. Искочио сам напоље и стражар ме извијести из кога је правца звук дошао и где је видео блесак испаљених бомби. Закључио сам да је нападнута патрола трећег вода прве чете. Све се опет умирило. Али нисам био миран, јер сам предосећао да ми је неки од бораца погинуо и тешко ме бољело. После пола сата стиже курир и донесе ми извјештај водника трећег вода, брата Тодора Самарџића, да је у патроли био његов рођени брат Мирко и брат од стрица Ристо и да су из засједе нападнути и оба убијена. Био сам у жалости и ја и сви остали, јер изгубисмо два честита борца, два српска четника и то када? Баш на Бадњи дан када је требало да својој породици назову Бадње вече и наложе српски Бадњак.

Освануо је Бадњи дан. Тела ова два српска мученика били су прекривена снегом. Пронашли смо их истога дана и сахранили, без опела и молитве свештеника, јер смо очекивали напад комуниста и нисмо смели губити време. Журили смо да сазнамо ко уби ова два српска домаћина. Нисмо много трагали и брзо смо сазнали да је убица Мирков вишеструки кум, разбојник Јово Самарџић. Сазнадосмо да је први дан овај зликовац био у кући пок. Мирка (кућа им је била на периферији села, у шуми и лако је било доћи к њој) и да му је Миркова мајка дала да се нахрани, суве чарапе да обује и ћебе да се

негде у пећини покрије, а све кријући од својих синова. Како и да не би старица која је поштено мислила и никада није слутила да ће јој сина у неколико нарадних часова тај исти кум Јово убити. Под заштитом ноћи и слаба времена убице су се појавиле у оближње село Драгаљ исте ноћи и зликовац Јово са дружином хвалио се како је убио свог кума Мирка Самарџића, кога је већ одавно тражио да ликвидира. Ето, Мирко није дао да се његов кум ликвидира онда када му је био у рукама, већ му је сачувао живот, да би од њега на мучки и зверски начин после непуне две године био убијен.

Осам дана од овог крвавог Бадњег дана ми смо окадили гробове своје браће, Мирка и Риста, и осмодневни помен одржали, сећајући се и заветујући се на њиховим гробовима, да ћемо продужити борбу и да ћемо их осветити, кад за то дође дан. Помен је извршио архијерејски намесник за Боку прото Ђорђе Самарџић, уз помоћ неколико српских свештеника. На гробовима ових мученика говорили су, поред архијерејског намесника, ком. Цуцког батаљона поручник Војин Пешикан и командант Кривошијског батаљона Милош Ковач, док је почасну паљбу извршила комбинована чета којом је командовао командир друге чете кривошијског батаљона, потпоручник Јован Самарџић."[61]

Други догађај се збио у Сушћепану на Бадњи дан. Четници су у касарни у Борићима славили Бадње вече. Свак ко је живио близу донио је нешто јела и пића да се прослави Српско Бадње вече. Ту је група четника након што су се напили рјешила да убије Новака Поробића и Јова Грбића. Њих су сумњичили за убиство Уроша Станишића, чији брат Влатко је био четнички официр. Међутим нико од ове двојице није био крив за ово

[61] Животни пут Милоша Ковача.

убиство. У италијанској пресуди поводом организовања отмице и убиства Уроша Станишића нема ни Грбића ни Поробића. Кад је Никола Вукасовић чуо за ово рекао им је: "Ако сте Срби нећете то чинити ноћас." Међутим узалуд су биле ове ријечи Николе Вукасовића, група је кренула на овај црни пут.

На путу су у Мандићима са собом повели Лазара Мандића, којему ништа нису рекли о задатку који имају. Лазар је мислио су да иду на Мокрине да честитају Бадње вече мокринским четницима. На стално запитквање гдје их воде рекли су му да иду да ухапсе двојицу. Кад је то чуо Лазар је рекао да неће да иде с њима јер није ред на Бадњи дан да се хапсе људи. Искрај Бијелића кућа се вратио на Камено.

Четници су отишли у Мојдеж. Поробићи су били крај ватре окупљени око бадњака. Ушао је један четник са аутоматом преко груди и позвао Новака да изађе. Другима је рекао да је кућа опкољена да ништа не покушавају. Затим су отишли у Сушћепан гдје су убили Новака Поробића и Петра Грбића (пошто нису нашли Јова убили су његовог брата Петра). Овај догађај је изазвао негодовање и међу самим четницима. Ни четници који су ишли у пратњи нису знали да ће их убити. Послије овога Ж. К. који је био у тој групи рекао је да их није требало убити на велики српски празник. Један од пијаних четника који је био организатор овог злочина му је само припријетио да ћути. Овај је заћутао увидјевши да и он може проћи као и ова двојица.

Овај злочин нема оправдања. Југословенска војска у отаџбини је била легална војна сила Краљевине Југославије и на подручју под њеном контролом морали су да важе ратни закони Краљевине Југославије.

Поп Никола Мандић служио је литурђију у цркви Св. Јована на Каменом за Јовандан. У бесједи након

литурђије рекао је да је ово убиство задало непроцјењиву штету четничком покрету. На то је један од херцеговачких четника рекао: "Још једну попе и оде глава". Поп Никола Мандић је рекао на то: "Ето због оваквих пропада четнички покрет". Тада је овај четник потегао пиштољ. Мирко Мандић који је помало замуцкивао је тада рекао: "Ка... Ка...Камењани на оружје". Камењани су узели оружје и срећом прошло је без жртава. Послије када су сјели на ракију поп Никола је рекао: "Мирко спасио си ми живот али док ти рече, ја умало оста без главе", на што су се сви насмијали.

Убиство Максима Катића

Као што смо рекли у пограничним селима према Конавлима организоване су straже ради правовременог узбуњивања становништва у случају напада усташа. Тако и у селу Жвињама организована је стража код цркве Св. Илије изнад села на Илиници.

На Васиљевдан 1944. године 14. јануара збио се догађај који ни до данашњих дана није у потпуности разјашњен. Максим Катић је рођен 1922. године у селу Жвиње. Био је члан СКОЈ-а и тог 14. јануара се требао одржати састанак СКОЈ-а. Због "конспирације" састанак је требало одржати на Илиници. Не зна се зашто су морали ићи на Илиницу, ко да их је ко дирао у селу. На Шћепандан 9. јануара те године, иначе крсну славу Катића, Максим Катић је у друштву пјевао српске пјесме, а познато је било да је често пјевао "Ко не воли Петра краља убити га одмах ваља." Максим није требао ићи на тај састанак. Међутим дошла је једна плавокоса скојевка и пробудила га да иде на састанак. Кад је ишао на Илиницу срео га је Јово Илијин Чепрњић. Он је знао за намјештаљку и упозорио га је да не иде, али га Максим

није послушао. Такође по причи сељака Максим је хтио да пређе на четничку страну и све те приче биле истините или не су му највјероватније дошле главе.

Тај дан на састанак није дошао Јанко Беко. На једном састанку Максим се успротивио наређењу партије. Речено је било да треба да се руше ТТ стубови до Дебелог бријега. Знајући што се десило са осталим селима у чијој близини су се радиле сличне диверзије. Сва та села су била попаљена и нормално је да се Максим противио овој лудости. Максим је рекао да се шест села налази око пута и да ће их окупатор спалити.

Званична верзија је да га стражар на Илиници није препознао и да га је случајно убио.

Истог дана тројица партизана из села је отишло у бригаду. Отишао је и Велимир Вељо Вилић, Хрват који се налазио до тада на Жвињама. Вељо Вилић је од стране злогласног Крста Црногорчевића, још јануара 1942. године, упућен на терен Проводине и Јужног Конавља на илегални рад. За вријеме свог рада на овом терену није оставио добар утисак ни у партизанским породицама. Док су дјеца гладовала за овог комунисту је вазда морао бити спреман обилан оброк. Пошто је био изасланик комитета на овом терену, то се одговорност за ово убиство може приписати њему. Вељо Вилић је као десетар учествовао у борби на Церовику, а након распада Орјенског батаљона нашао је сигурно уточиште у Конавлима. Није ишао да тамо диже устанак, иако је био упућен и на терен Конавала.

Три дана се тијело Максима Катића налазило на Илиници. Кад је Максимова мајка питала једног од партизана за сина овај јој је рекао да је отишао у бригаду.

Андрија Катић, Максимов отац, и Илија Чепрњић су била два најјача човјека у селу, и док су се они држали заједно комунисти нису могли радити што их је воља.

Комунистима је одговарало да их посвађају и изгледа нису бирали средства да то остваре. Овај догађај је изазвао подјеле у селу на четнике и партизане.

Формирање Поморске обалне команде

Поморска обална команда је формирана по наређењу Драже Михаиловића. Њен задатак је био да се наши бродови који су заплењени од савезника након капитулације Југославије, 17. априла 1941 године, ставе под нашу команду. Дража је 30. децембра 1943 године упутио писмо генералу Харолду Александеру којим га обавјештава да шаље пуковника Шашкијевића са групом морнара ради стављања на располагање нашој морнарици.

Пуковник Шашкијевић са 16 официра и подофицира креће на пут и долази у штаб мајора Бајевића. Ради упућивања официра и морнара у Италију у Боку на састанак са Марком Дабовићем, почетком фебруара, долази и мајор Сава Вукадиновић.

Петар Бајевић видјевши да Поморска обална команда не може функционисати у његовом штабу далеко од мора шаље 10. фебруара депешу Дражи у којој каже: "Молим вас да наредите Шашкијевићу да се пребаци код капетана Вукасовића близу Боке јер у мом штабу не може ништа радити, а нити ради. Треба да иде на терен. Тешко ми је и због исхране."[62]

Послије овога пуковник Владимир Шашкијевић долази у Мокрине и Дража јавља 7. маја 1944 године Ђорђу Лашићу, попу Ђујићу и Данилу Салатићу:
"713. Ина. Коцев. Дал Дал Поморска обална команда почела је дејствовати. Поморска обална команда је

[62] Зборник докумената

непосредно подчињена В.К. Препоручујем и наређујем најтјешњу сарадњу и потпомагање.
714. Ина Капетан бојног брода Шашкијевић командант поморске обалне команде упутио је у ваш штаб капетана Корвете Косовића због везе. Косовићу је дата шифра и јављаће се преко ваше станице. Сем тога има задатак поморску организацију области Дубровника и хватање везе са Метковићем, Сплитом и Шибеником. Потпомажите га у раду."

Капетан бојног брода Мирко Дабовић је постављен за замјеника Шашкијевића. Команда је касније прешла у касарну за Вратлом.

Међутим било је касно. Енглези су већ напустили Дражу и рјешили да Југославија припадне комунистима.

Борба у Ораховцу

Кривошијски четници су добили информацију да се на Ораховцу налази група партизана са партизанском архивом. Кривошијани одмах крећу на Ораховац.

Приликом борбе момак Јово Радуловић се затворио у појати са архивом и да је не би предао запалио је архиву и појату и ту сам изгорио. Милош Ковач је рекао да је знао за то никад не би дозволио.

Ликвидација у Котору

Негдје у прољеће 1944. године Д.И. је добио повјерљив и опасан задатак. У сред дана ушао је у Котор и у сред старог града убио Кривокапића, министра Секуле Дрљевића. На обали испред Котора чекао га је чамац са којим је прешао до Прчња. Одатле за Вериге гдје је требао да се пребаци цатаром.

Ту је био ухваћен од Њемаца. Због бојазни да ће бити ухваћен четници су организовали три засједе, јер се знало да ће бити спроведен у главну њемачку команду у Херцегнови. На мосту у Мељинама је чекао Милош Ковач. Наишао је њемачки камион. Милош је искочио са своја два пратиоца (вјероватно Јово Бојанић и Радован Чурлаић) и тумачем Благојем Бојанићем, дугогодишњим поштаром у Кривошијама, који је говорио њемачки. Њемци су се зауставили и питали шта хоће и ко су они. Благоје рече: "Мој капетан хоће да зна шта ви возите и кога има у каросерији?" На обје стране пута су били постављени борци, њих десетак, али само тако да им вире цијеви, тако да Њемци нису могли знати колико их је. Мало су се колебали, али су видјели да морају послушати и отворили су цераду. Милош је видио везаног Д.И. са два њемачка стражара. Затражио је да га одмах пусте. Они одговорише да не смију то урадити јер ће бити најстроже кажњени. Милош нареди да један Њемац оде са двојицом четника до болнице и да телефоном извјести своју команду. Кад су се вратили овај Њемац нареди да пусте Д.И. Милош се захвали Њемцу, а овај му војнички отпоздрави.

Одатле су четници уз Куте, за Вратло у штаб Николе Вукасовића. Уз чашу ракије се прославио успјешно обављен задатак.

Убиство Недјељка Матковића

Права истина о рату се скривала. Док су злочини усташа прикривани послије рата, четницима се приписивало и оно што нису урадили. Права срамота је опис погибије Нељељка Душана Матковића описаној у књизи "Пали за слободу 1941-1945", зато осјећам обавезу да напишем истину о овој трагедији. У тој књизи је напи-

сано: Марта 1944. године као сумњив ухапшен на путу за Дубровник. Стријељан 2. априла 1944. године у Бргату, Дубровник. ЛАЖ !!!

Недјељко је рођен у селу Жвиње 7. новембра 1925. године. Радио је код једног Конављанина и настојао да се повеже са Далматинском бригадом која је оперисала у близини. Добио је задатак да однесе писмо у околину Дубровника. Након извршења задатка у Дубровнику бива ухваћен у рацији и спроведен у усташки логор на Босанки. У овом логору је вио џелат католички свештеник који је направио себи каиш од језика својих жртава и носио га. Ту је Недјељко провео неколико дана плетући жицу. Једног дана у логор је доведена трудна жена, а затвореници постројени. Усташки кољач је пред затвореницима одсјекао обје сисе несрећној жени, а затим је подигао и почео плесати са њом. Недјељко то није могао гледати и скочио је на зликовца и почео ланцима да га дави. Усташа је био два дана у коми, а кад се пробудио само је рекао да оставе Недјељка њему. Када се опоравио мучио је Недјељка на најмонструозније начине. Послије стравичних мучења Недјељко је убијен на Велики петак 2. априла 1944. године.

Отац и мајка су ишли возом да траже свог сина и приликом претреса воза у Конављима срећом Душан наиђе на свог потчињеног из војске у редовима усташа. Пошто је Душан у војсци као подофицир пазио на њега, овај је одмах скочио да им помогне. Он их одвоји са стране и кад је чуо за намјеру њиховог путовања рекао им је шта се догодило. Одвео их је његовој кући, а он сам послије отишао по њихове ствари. Рекао им је да не иду да траже леш јер да нађу и њиховог кучка усташе би га растргле. Задржао их је код себе кући и касније разним путељцима и околним путевима их два дана водио до границе. Леш покојног Недјељка је био плитко закопан

тако да су звијерињe брзо нашле леш и почеле кидати дијелове тијела. Један католички свештеник је ископао остатке и смјестио их у напуштеној католичкој цркви.

Послије рата безуспјешно се трагало за лешом Недјељка, док приликом испитивања овог свештеника од стране УДБЕ у Шибенику овај није открио то.

Засједа на Дебелом брijегу

Ристо Будеч је био трговац. Са групом Новљана је ухапшен 1941. године јер је давао помоћ за устанике. Одведени су били у затвор у Задру пред Пријеки суд. Својом сналажљивошћу и златом успио је да откупи свој и животе других Новљана и вратио се у Нови. Цијело вријеме рата је трговао са Конавлима и ишао у Италију по робу. Политика га није занимала, а помагао је и четнике и партизане.

Тог 10. маја 1944. године је отишао у Дубровник по робу. Колима су отишла њих шесторица. При повратку су се послом задржали на Груди. Кад су кренули испред њих је ишла колона њемачких возила која је ишла за Котор. Партизани су поставили засједу Њемцима на мјесту Бабин вир. Кад су видјели ауто на зачељу вјероватно су помислили да је то ауто са официрима. Пропустили су колону и отворили ватру на ауто. Убили су Риста Будеч, Воја Ђоровића и Влада Милића. Партизани су сишли и кад су видјели на кога су пуцали, изгубили су се.

О "убиству" Гојка Тројановића

У комунистичкој литератури оно је приписивано четницима. Четници га јесу привели и предали жандармима у њихову станицу (бивша ватрогасна станица), али

због неке скоро безазлене ствари (носио је пошту партизанима). Зато је вјероватно да би послије краћег испитивања био пуштен.

По једној причи у притвору се некако докопао пушке. Убио се пушком притиснувши ножним палцем обарач. Изнад жандармерије је био стан мајора Момчиловића (члана четничког одбора). Метак је пробио под мајора Момчиловића и забио се у плафон.

Друга прича, из партизанских извора, објављена је у зборнику "Затвори и логори у Боки Которској и Бокељи у затворима и логорима ван Боке." У свом свједочанству Војин Цвјетковић наводи: "По преласку затвореника у надлежност жандарма и полицијске управе у Херцег-Новом саслушања су вршена у једној кућици према Топли. Сјећам се једне вечери. Доведен сам на саслушање, али је то била само нека формалност. Не знам како, али сам се сусрео са једним мени непознатим затвореником. Бојао се батина и стално истицао како он то не може издржати. Бојао се да ће издати, а изгледа да је доста знао. Говорио је како је најбоље да се убије, и заиста се те вечери објесио. Ако се не варам, презивао се Трајановић; неко се тога сигурно сјећа."

Заробљеног Гојка Тројановића је у затвор спровео Мишо Мандић што је комунистима био повод да га стрељају послије њиховог заузимања града. Он га је само спровео тако да он свакако ту нема никакве кривице.

Овај догађај се десио 12. јуна 1944. године.

Долазак четника Вучедолске бригаде у Боку

Почетком јула 1944 године командант Вучедолске бригаде капетан Иван Јаничић шаље групу својих четника под командом Влада Миловића у Боку. Ови четници су дјеловали у сарадњи са четницима Боко-

которског корпуса. У свом извјештају команди Источне Босне и Херцеговине од 10. јула 1944 године капетан Јаничић каже:

"Тактички положај Грахова врло је важан јер осигурава Боку и непрекидност везе Херцеговина – Црна Гора. Бока је стално угрожена, нарочито у последње време осећа се жива активност комуниста на друмовима у Боки, те сам морао да тамо упућујем своје делове, како би обезбједио снадбијевање и позадину."

У извјештају од 12. јула о борбама ове групе против комуниста пише:

"Акције у Боки теку по предвиђеном плану. До сада је убијено пет комуниста од којих један командант за Боку, председник СКОЈ-а, један курир партизан из неке бригаде и један партизан позадинац. Тешко рањена два партизана позадинца, а заробљена три. Заплијењена велика комунистичка архива и откривена читава комунистичка организација у Боки. Ухапшени су многи комунистички симпатизери и јатаци. Заплијењено је и нешто оружја."[63]

Петровдан у Мојдежу

Група четника (Граховљана и домаћих) је на Петровдан спремала претрес села Мојдеж. Из Суторине гдје су били стационирани кренули су ујутро 12. јула кроз Тијесни кланац. Имали су списак партизанских кућа и кренули су у преметачину и пљачку. Из партизанских кућа су носили што им се свидјело. У првој колони су повели са собом Тодора и Новака Шабовића да им носе плијен.

[63] Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа.

Послије овог су кренули у куће Брајевића којима је Петровдан крсна слава. Брајевићи који су били у партизанима су дошли кући на славу, међутим кад су чули четнике склонили су се изнад кућа. Не обазирући се што је Брајевићима слава четници су и овдје почели претрес и пљачку, и то грубље него дотад. Повели су са собом Тодора Радунчића, Милана Брајевића и Петра Брајевића да им носе "плијен". У овом плијену се нашло и једно бицикло.

Враћали су се кроз Тијесни кланац и близу куће Воја Лучића партизани су отворили ватру на колону. Четници су се снашли и сакрили се иза међе. Међутим прво су припуцали на тројицу сељака. Пуцњава је трајала петнаестак минута кад су се партизани повукли.

Један од четника је отишао да види јесу ли сва тројица Мојдежана мртви. Претурајући тијела видио је да је Петар Брајевић још жив. Петар обливен крвљу својих Мојдежана био је у шоку и само је гледао испред себе. Четник је већ репетирао пиштољ да га убије, али му је Милан Тица рекао: "Кад га је Бог сачувао поштедимо га и ми." Петра су одвели у Кумбор гдје се ни послије пар дана није опоравио па су га пустили кући.

Одведеним Мојдежанима вјероватно не би било ништа да партизани нису припуцали, као што ништа није било са Мојдежанима из прве колоне која је мирно прошла. Од све њихове пуцњаве нико од четника није био ни рањен.

Последњи покушај усташа да преузму Боку

Четници су послали кнезу Душану Матковићу писмо да дођу сви домаћини на састанак код цркве Св. Јована у Лучићима. Посебно му је наглашено да на састанак морају доћи Зидарић и Гранић, али да то остане

у тајности. Састанак је био заказан за 13. јул. Душан је отишао код Зидарића и Гранића и рекао им да не смију доћи никако на састанак. Зидарић је одмах побјегао барком за Тиват, али Гргур Гранић, бивши подофицир, није хтио. Кнез га је молио да ће га он оправдати због старости, али стари Гранић је упорно одбијао говорећи да он свуда иде са својим Суторанима. На састанку код цркве Св. Јована је командант четника рекао: "Ко није Србин нека иступи." Стари Гранић је рекао да је и он за Српство и да оће да остане. Командант је рекао да га одведу. Тројица четника су га одвели и више га нико није видио.

Гргур Гранић је био симпатизер комуниста и учествовао је на њиховим састанцима. По причама мјештана био је добар човјек. Његов син Иван је био усташки и послије њемачки официр, усташки добровољац на руском фронту, гдје је био и рањен.

Кад је Иван Гранић дошао код кнеза питао га је: "Гдје је мој папе?" Кнез му је рекао шта је било и како га је молио да не иде. Мајка Иванова је потврдила кнезову причу и молила сина да ништа не чини кнезу.

Миливоје Шабовић и Никола Вукасовић

Иако је по капитулацији Италије спасао многе Суторане и Жвињане њемачког ропства покушао је да у Херцег-Новом започне убиства Срба, да би се осветио. Послије једне свађе са Миливојем Шабовићем, власником књижаре, кога је окривљивао за смрт свога оца, послао је Њемачку патролу да га убију. Патрола је дошла пред његову кућу која је била поред куће попа Николе Мандића. Шабовић није хтио да отвори Њемцима, јер је знао шта га чека и попео се у поткровље и почео да дозива помоћ вичући да хоће да га убију. То је чуо поп Никола и почео дозивати жандаре. Жандармеријски наредник Милан Тица је кренуо према кући Шабовића. Тек када га је Шабовић видио отворио је врата Њемцима. Они су га већ гурнули уз зид заједно са Вуком Ајчевићем да га стрељају. Жандари су га извукли кроз прозор и успио је да побјегне и дође до куће попа Николе гдје се обукао.

Миливоје Шабовић је побјегао, али су Њемци затворили његову породицу. Милош Јанковић је упутио писмо Њемцима гдје тражи да се пусти његова породица.[64] Миливоје Шабовић је интерниран од Италијана на Превлаку, од Њемаца је побјегао у брда а породица му је затворена и на крају је осуђен од комуниста и проглашен за сарадника окупатора. У истом извјештају Милош Јанковић говори о страху, који влада у народу поводом нестанка Гранића, од усташке и њемачке одмазде. Апелује на њемачког команданта да се ситуација смири и случај ријеши на миран начин.

Иако се Гргур приказивао за симпатизера комуниста, док је његов син био усташки и њемачки официр, неке околности наводе да је играо двоструку игру. Прво, његово упорно инсистирање да иде на састанак упркос

[64] Архив ХН.

кнезовом упозорењу, а друго покушај њемачке одмазде за његов нестанак. Зашто је упорно хтио да оде на састанак ако не да другој страни пренесе садржај састанка. Не партизанској јер они су међу суторинским домаћинима имали довољно присталица, већ њемачкој и усташкој. Ипак он је био аустријски подофицир.

Послије убиства његовог оца, овај усташки официр је почео да скупља војску са циљем да упадну у Боку. Четници су се спремили и заузели положаје на граници. Никола Вукасовић зове Милоша Ковача да дође на границу. Још исто вече Милош са својим четницима долази у помоћ. Милош Ковач са кривошијским четницима, грбаљски четници, новски четници и вучедолски четници су заузели положај. Ова група је отишла у прво хрватско село и проширила вијест да долази 2000 четника. Када су усташе чуле за ову војску и да је са њима Милош Ковач одустали су од својих намјера и до борбе није дошло. Тих дана до Цавтата се није могао наћи ниједан хрватски војник.

У Грбљу је била проглашена мобилизација. Били су одређени борци који ће ићи да бране Боку. Међутим стигла је вјест да је опасност прошла и да до напада неће доћи, па је обустављена мобилизација.

Послије доласка партизана причало се да се Иван Гранић крио код своје сестре Ленке која је радила у комитету. Послије рата је живио у Загребу.

Партизански напад на Мокрине

Истих тих дана партизански бокељски батаљони су преко Врбања и Крушевица покушали да уђу у Боку. Кренули су и на Мокрине 25. јула, дошавши до Бјелића не очекујући да ће наићи на већи отпор.

Четници који су били смјештени у школи у Мокринама били су углавном на извиђању у правцу Мојдежа. У школи су партизани заробили заставу и једну бреду. Међутим у Мокринама народ који је био по њивама радећи свакодневне послове узео је оружје и кренуо у одбрану села. Свако је примао борбу испред своје куће. Неко је ишао пред партизанима и викао "Иду усташе". Људи су већ почели бјежати из својих кућа. Партизани су успјели заузети дио Мокрина. У овој борби је погинуо за митраљезом, тешком бредом, изнад Лепетића греда, Гојко Косић.

Четници са Жлијеба и Каменог су поподне преко Ластве дошли у помоћ Мокрињанима и ударили на партизане. Партизани којима су командовали људи без војничког знања нашли су се скоро опкољени. Настала је права бјежанија према Крушевицама. Партизани су бјежали у паници гдје је ко стигао. Ко зна колико партизана је погинуло за четри године ратовања док су се политички подобни команданти научили основама стратегије и тактике. На Крушевицама четници кад су дошли сазнали су да има много рањених партизана. Послије овога партизани су се повукли на Грахово гдје су остали до октобра 44. У овим борбама комунисти су имали тројицу погинулих. Нажалост међу њима и Луку Матковића, разборитог човјека који сигурно не би допустио дивљања комуниста након њиховог преузимања Херцег-Новог октобра 1944. године. По причама Мокрињана он није убијен у борби. Његова погибија је једна од оних које су се збиле под крајње сумњивим околностима. Сав период од капитулације Италије наовамо карактеристичан је за унутрашњи обрачун у партизанским редовима. Под чудним и неразјашњеним околностима страдали су најугледнији (међу народом) партизани: Блажо Смиљанић, Јанко Беко и Лука Матковић.

Чудно је што су се партизани усудили на ову акцију без провјере ситуације на терену. Још чудније су њихове изјаве да њихове извиднице до Каменога нису примјетиле веће групе четника. Могуће је да су партизани очекивали да ће четници бити груписани на положајима према Конавлима па да ће ударајући четницима у леђа постићи војнички успјех. Нису рачунали да ће их њихови савезници изневјерити и утећи при самом помену већих четничких јединица.

Напад на партизански штаб у Баошићима

Преко свог обавјештајца Влатко Станишић сазнаје гдје се налази илегални партизански штаб у Баошићима. Преко Девесиља 5. септембра кренули су у напад. Међутим партизански штаб се налазио у једној рупи окружен са 4 храста, што је био природни бункер, идеалан за одбрану. Партизани пружају жесток отпор и у тој борби један четник је био рањен. Четници су били принуђени да се повуку.

Послије 2-3 дана поново се кренуло у напад. Овај пут боље припремљен. Кренуло се ујутро рано испред цркве Светог Архангела Михаила. Преко Девесиља се кренуло на штаб. Четници су прилазили опрезно партизанском штабу. Партизани изненађени и вјероватно поспани нису пружили отпор као први пут. Након краће борбе партизани се повлаче пут Рујевог. Четници улазе у овај природни бункер и заробљавају партизанску архиву.

Напад на Требиње

Војислав Лукачевић са својим санџачким јединицама и комбинованим херцеговачким четницима опколио је Њемце у Требињу септембра 1944. године.

Требиње су бранили припадници њемачке 369. легионарске дивизије. План је био да Лукачевићеве јединице нападну Њемце на простору Требиње, Дубровник, Бока, како би се савезницима омогућило искрцавање.. Када би они узели Требиње, Павле Ђуришић је требало да нападне њемачке гарнизоне у Даниловграду, Цетињу и Подгорици. На Грабу (Зупци) припреман је аеродром гдје је требало да савезници дотурају помоћ. Тада би се Лукачевић састао са Ђуришићем на Грахову. Билећа је требала да чува леђа четницима који су нападали Требиње. Билећу је бранила ослабљена Билећка бригада Милоша Куреша. Док год су четници држали Билећу постојала је нада да ће овај план успјети.

Почео је напад на Требиње. Четници су заузели жељезничку станицу Хум и пресјекли Њемцима везу између Дубровника и Требиња. Гатачка јуришна бригада заузела је старо аустроугарско утврђење Хумац од Њемаца, и заробила 50 њемачких војника. Опкољени Њемци у Требињу су одбијали да се предају. Из Дубровника усташка "Црна легија" и Њемци су покушавали да пробију блокаду. Усташе које су надирале од Радован ждријела су натјеране у повлачење. Санџачке и херцеговачке јединице бориле су се око опкољеног Требиња (1. пљеваљска бригада). У борбама су учествовали и четници под командом Милоша Ковача. Међутим Требиње се није могло заузети без тешког оружја. Држећи Њемце опкољене четничка команда се надала њиховој предаји. Било је питање дана када ће Њемци то и учинити.

Сазнавши да четници нападају Требиње, комунисти су одмах покренули своје јединице и кренули на Билећу. Послије неколико дана крвавих борби Билећа је пала. Билећки четници, слабо наоружани, малобројни

нису могли издржати данонoћне нападе надмоћнијег непријатеља, многобројнијег и боље наоружаног. Падом Билеће четници су остали без заштите са леђа. Били су принуђени да избјегну опкољавање, и напусте опсаду Требиња. Два дана касније, Њемци су напустили Требиње без борбе. Четницима који су се повлачили из Требиња преко Поповог поља, Љубиња и даље пут Фоче, су се придружили дубровачки четници под командом Ивана Свилокоса.

Лукачевић је одступио до Меке Груде, на путу Билећа – Гацко. Ту је била стигла једна мања група Енглеза која се искрцала код Дубровника. Лукачевић је отишао да преговара са њима. Међутим он је ту разоружан, лишен слободе и одведен у правцу Никшића. Предат је комунистима који су га стрељали.

Ова операција је била последња нада четника да ће се успјети одржати на овим просторима. Сада, коначно издати од "савезника" кренули су на пут са којег се многи неће вратити. Да је четничка команда на вријеме схватила да су нас Енглези давно предали комунизму, можда би се и могло нешто учинити.

Пад Црквица и повлачење Кривошијских четника

О паду Црквица и догађајима који су се десили послије неуспјешног напада на Требиње и повлачењу Кривошијана најбољи опис је дао командант Кривошијског батаљона Милош Ковач:

Из борбе у борбу повукли смо се на Црквице, држећи цео гребен између Доњих и Горњих Кровошија. Тако смо пали у опсаду 5. октомбра 1944 год. /Кривошијски четници су били утврђени у старој аустроугарској касарни на узвишењу Стражник/ Под херојским борбама издржали смо пет дана и четири ноћи. Сви напади

партизана били су одбијени са њиховим великим жртвама. Лешине њихових бораца, могле су се видјети сваког дана у близини наших положаја. Четврти дан видио сам да нестаје муниције, хране и да су борци изморени и као такови да се нећемо моћи још дуго одржати у опсади у коју смо запали. Већ су биле све везе прекинуте са командом бригаде и командом корпуса. Зато директно потражих савет и наређење од Војводе Петра Баћовића. команданта Источне Босне и Херцеговине под чијом је командом и наш Бококоторски корпус био. Послах депешу војводи Баћевићу преко радио станице коју сам имао у штабу батаљона и која је била још у дејству. Војвода ми одговори истим путем: "Уколико не можете више изржати, наслоните се на Војводу Павла," После примљене депеше, позвах своје командире чета са командним особљем батаљона и казах им за депешу коју сам примио од Војводе Баћовића. Видевши да се нећемо моћи још дуго одржати под овим условима одлучио сам и саопштио: Данас тачно у један сат после подне, морамо извршити пробој и разбити опсаду, да неби пали у руке зликоваца да нас побију. Дали се слажете са мојом одлуком? Са мојом одлуком нису се сви сложили, јер су били мишљења, да је сигурније извршити пробој ноћу. Ја сам остао при својој одлуци на коју су и остали пристали када сам им дао разлог пробоја дању. Моја је стратегија била тачна, зато што сам знао да ноћу стежу обруч око нас, а дању се повлаче да се нахране и одморе у оближњим селима, немислећи никада да ћу их ја војнички надмудрити. Када сам дао упутства за пробој остала ми је још једна брига. Имали смо осам затвореника, који су били одређени од комуниста да ме ликвидирају. На време сам сазнао за њихов задатак, захваљујући Бојанки Бојанић, која је била у обавештајној служби при штабу батаљона. Ми смо имали преки војни

суд при бригади, односно корпусу, због прекинутих веза нисмо их могли спровести па сам наредио да их изведу и построје испред мене. Нервозно су чекали, када ћу наредити мојој пратњи пуцај. Уместо тога пријатељски сам разговарао са њима, а после наредио мојима да их пусте на слободу. Можда од тих има неко и данас жив да би могао ово посведочити. Продор смо извршили без жртава и моја одлука стратегијски била је исправна. Пробој: Букова алуга, Загвоздак, Крња Јела. Ту смо под јаким стражама провели ноћ. Сутрадан (мислим) 12. октобра 1944 год. заједнички са Вучедолском бригадом, покушали смо да се пробијемо преко Леденица за Рисан. У том покушају изгубили смо неколико бораца. После неуспјелог пробоја предложио сам заменику Вучедолске брегаде капетану Стевану Мићовићу да се повлачимо у Бјелу Гору и одатле да створимо план за пробијање до Војводе Павла, који је тада био у долини Зете. Нису прихватили мој предлог и зато су доживјели онај страховити пораз 22. и 23. октобра 1944 године. Ја сам стао при својој одлуци и са мојим борцима повукао сам се у Бјелу Гору, а одатле тереном који сам познавао стигли смо у Рисан, па онда до Грбља. Јавио сам се команданту корпуса мајору Ђуру Иветићу (касније је погинуо на Врбасу). Ту смо направили заједнички план и преко Скадра дошли у састав четничких снага Војводе Павла.

Испловљење за Италију

Осјећајући да се ближи крај рата и да је њемачки пораз неминован, притисак Њемаца на локално становништво је попустио. Такође Њемцима се није допала идеја да се предају партизанима који су почели да се приближавају Боки Которској. Зато су генерал Кајпер и

пуковник Хенке покушали да дођу до рјешења које би им обезбједило сигурност.[65]

За ово су хтјели да искористе капетана бојног брода Мирка Дабовића. Дабовић је позван у сједиште њемачке администрације на Цетињу, гдје је склопљен тајни договор између њега и Њемаца. Према том договору Њемци су требали да се предају Дабовићу. План је био да Дабовић дође у додир са британским снагама у Италији и убједи их да њему и његовој групи дају један од неколико разарача које су Италијани заробили од Југословенске морнарице у априлском рату, и који су били усидрени у луци Таранто. Ако би то успјело Дабовић би требао само да уплови у залив са овим бродом и преузме команду у Боки. Њемци би постали његови заробљеници што и јесте била главна идеја. Њемци су план прихватили и урадили све да до његовог испуњења дође. Дабовић је снадбјевен новцем и тајном шифром за пролаз кроз залив. Са Мирком Дабовићем је требао да крене и Јосип Бепо Чучић, такође морнарички официр, Јеврем Шаулић из Никшића и један спашени британски пилот.

Брод изабран за ову мисију је био чврст рибарски бродић са дизел мотором власништво човјека из Бијеле. Бродом је управљао Марко Сијерковић. Међутим у ноћи је дошло до забуне. Њих је престигао други рибарски брод који су Њемци пропустили. Када је брод са овом делегацијом око 5 поподне још за вијела пролазио поред Кабале упутио је Њемцима договорени сигнал. Њемачки одговор је била артиљеријска ватра. Побијена је сва посада сем британског пилота који је успио да се спаси. Акцијом његовог спашавања су руководили браћа Вучковић. Тјело Јосипа Чучића је море избацило код Зеле-

[65] Milos Jankovic, Adriatic man.

нике и сахрањен је код цркве Св. Нељеље. Јосип Чучић је био примио Православну вјеру.

Поново се ступило у преговаре са Њемцима и други брод је успјешно кренуо за Италију из Каменара. На њему су били капетан бојног брода Шашкијевић, жандармеријски поручник Бранко Секуловић, морнарички официр из Дубровачке бригаде Нико Косовић и још једна група официра. Са њима су највјероватније били Јаков Јововић, командант Бјелопавлићке бригаде, Душан Влаховић и Благоје Јововић борац Бјелопавлићке бригаде, човјек који је извршио атентат на Анта Павелића. Међутим интереси Енглеза се нису поклопили са овом мисијом и од предавања Њемаца четницима није било ништа.

Послије ове групе напустили су барком залив и Ристо Пестерић, Гојко Милиновић и Илија Илић. Гојко Милиновић је мјесец дана раније са групом вјероватно официра дошао од Драже и смјестио се у Мориљ. Са њим је дошао и један амерички официр који је код Драже био у посматрачкој мисији.

Пад Жлијеба и крај 3. бококоторске бригаде

Ојачане партизанске јединице снадбјевене енглеским оружјем и опремом повеле су офанзиву и у овом дијелу отаџбине. Након удара четничким јединицама у леђа код Требиња и пада Билеће, партизанске снаге осокољене су кренуле према Боки. Тек формирана Бокељска партизанска бригада је добила задатак да крене према Боки. Већ 6. октобра 1. и 3. батаљон новоформиране партизанске бригаде долази на Врбањ.

Послије заузимања Крушевица и Врбања кренули су према Мокринама. У Мокринама на збору испред школе одлучено је да се иде у повлачење. Тако да 4.

батаљон Бокељске бригаде улази у Мокрине 8. октобра. Четници, углавном из Каменске чете, су заузели положај на Кулини. Због свог изузетног положаја мала група бораца могла је дуго да држи много већу војну силу на одстојању. Четници, поготово Каменска чета су били упорни у настојању да задрже овај положај. Сви партизански напади су били одбијени. Међутим са обзиром на ситуацију у окружењу и иначе сваки отпор је био узалудан. Положаје Каменске чете је обилазио и поп Никола Мандић покушавајући да их наговори да напусте положај. На крају су то одлучили и учинити и 12. октобра партизани долазе на Кулину и Камено.

Послије напуштања Кулине четници су се само још држали у Жлијебима и у касарни за Вратлом. Повукли су се из касарне и оставили само предстраже у касарни и изнад Мандића. Партизани су спремали напад на Жлијебе, увече. Опколили су Жлијебе и кренули у напад са свих страна. Пришли су касарни опрезно јер су мислили да још има четника у њој и убацили бомбе. Међутим четници су се већ били повукли. Тада је услиједио напад на Жлијебе са свих страна. Четници се нису могли одржати и повукли су се. Партизани улазе у Жлијебе 13. октобра. Пошто су раније партизани заузели Убле, Бијелу и Каменаре, четници су остали одсјечени и нису се могли прикључити осталим бокељским четницима.

То је био крај ове бригаде. Покривала је стратешки веома важан положај. У свим плановима за искрцавање "савезника" Бока је имала кључну улогу. Брига за заштиту цивилног становништва којем је пријетила опасност од усташа, као и од одмазде Њемаца је био примарни задатак бригаде. Тај задатак је бригада успјешно обавила. Може се слободно рећи да је бригада произашла из устаничких редова Орјенског батаљона,

разочараних у сулуду политику комуниста која се показала као сама борба за власт, и огорчена њиховим злочинима над својом браћом, политичким неистомишљеницима. То су били борци који су остали вјерни својој заклетви, Краљу и држави. Слабости ове бригаде су биле исте као и мање више код свих четничких јединица, недостатак дисциплине и освета над симпатизерима комуниста, као и неслога међу самим четницима. Упркос свему бригада је била сигуран бедем против комуниста, усташа и Њемаца.

Никола Вукасовић се послије повлачења са Жлијеба скривао на Подима, које су већ заузели партизани, у једној кући са још 18 својих бораца. Кретао се по граду прерушен, носећи беретку и наочаре, и обилазио сараднике. Својим саборцима је рекао да је дошло вријеме да се растану. Ко је хтио могао се пребацити са Томом Радовановићем у Грбаљ, а остали су се наставили крити по планинама.

Судбина мобилисаних четника

Дио четника који се предао партизанима је мобилисан у партизанске јединице. Они су у својим јединицама били вјечити "добровољци" за посебне акције. На Леденицама велики број мобилисаних је погинуо у бомбашким акцијама на њемачке бункере. Тада се требало чувати једнако Њемаца колико и својих нових сабораца. Тако Васо Мандић када су се тражили добровољци, знајући шта га чека, сам се јављао као добровољац јер би га ионако изабрали. Ко би одбио такав задатак под претњом смрти политичког комесара морао се предомислити.

Борба не Леденицама је била комплетан стратегијски промашај приучених официра. Људи су масовно

гинули јуришајући на њемачке бункере и утврђења да би тек доласком Енгеза са топовима Њемци се предали.

Када је група мобилисаних Мокрињана прву ноћ на Леденицама срела Мата Петровића, одмах је сазнала шта може очекивати од комуниста. Мато, чувши да су они Мокрињани само је прокоментарисао да никад није био у жешћој ватри него јула 44-те на Мокринама, додавши да ће то многи Мокрињани те ноћи крвљу платити.

Посебну голготу ови борци су преживјели за вријеме борби Бокељске бригаде на Косову. Историчари би тек требали да кажу своју ријеч о овим догађајима.

Повлачење бокељских четника до Словеније

Тома Радовановић (из Паштровића умро у иностранству) је организовао пребацивање четника трабакулом у Тиват, гдје су се прикључили Ђуру Иветићу (у Шишићима) и са њим кренули према Словенији. Пошто су били одсјечени од јединица Источне Босне и Херцеговине, добили су наређење да се прикључе јединицама Павла Ђуришића. Једна група четника остала је у херцегновском крају и скривала се од потјера УДБЕ.

Првобитни циљ бокељских четника је била Грчка. Кренуло се преко Бара и Улциња за Скадар. Ту су мајор Иветић и капетан Миливоје Митровић од команданта Скадра добили дозволу за прелазак преко Албаније. Ђуро Иветић и Миливоје Митровић су отишли до Подгорице на договор са Павлом Ђуришићем. Од Павла Ђуришића су добили наређење да иду за Подгорицу.

Збјег је стигао у Зету гдје су се придружили црногорским четницима одакле су заједно кренули на пут према Босни. Велики број је оставио кости на овом путу у борбама против усташа, од тифуса у Босни, у борбама на

Врбасу, а највећи број је стрељан у Словенији од комуниста.

Злочини по успостављању нове власти

Стрељање код тврђаве Форте маре

По доласку на власт комуниста они су наставили посао започет јануара 1942. године. Убијање углавном невиних људи и утјеривање страха свим политичким неистомишљеницима је отпочело већ првог дана њихове владавине. Оптужбе су биле измишљене без доказа и икаквог суђења. За ове ликвидације Милош Јанковић оптужује у својој књизи директно Влада Шегрта.

Ноћу 28. октобра десет људи је стрељано и закопано код тврђаве Форте маре, испод старе поште. То су били браћа **Мустур Ђуро и Мишо, Поповић Тодор** финанс из Мојдежа, **Терзић Данило** са Пода, **Ивковић** (капетан), **Браћа Љубо и Петар Вукићевић** из Зеленике, **Вуковић Мирко** из Требесина и браћа **Дабетић Раде и Драго.** Те ноћи су стрељани.

Ђуро Мустур звани Ђорђе, рођен у Ђеновићима 19. фебруара 1921. године. Он и његов брат су ноћу 28. октобра 1944. године одведени од родитељске куће везани жицом до Форте маре.

Мустур Мирослав звани Мишо, иако рањен, успио је да побјегне, преплива до Бијеле Виле и са мраком да се врати кући. Крио се до 1. априла 1948. године, када је у мрачном граду кућа опкољена. Партизани су закуцали на врата и тражили Миша. Мајка је рекла да су га убили 1944. године, али партизани су знали да је Мишо у кући. Убијен је на тераси крова своје куће и бачен у провалију.

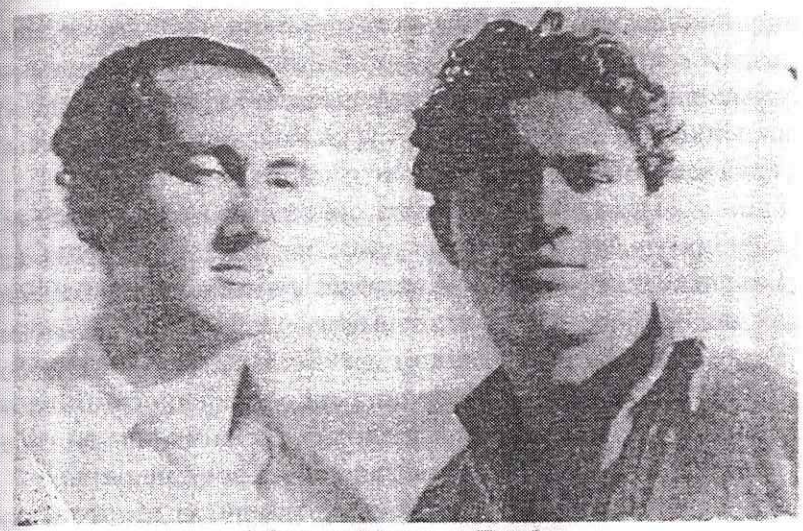

Мустур Мишо и Ђорђе

Данило Терзић и Мишо Мустур су учествовали у борби на Црквицама. Док су њих двојица у тој борби чували одступницу поручнику Васу Вукасовићу из Морића, Данило Терзић је био заробљен. Ипак је успио да побјегне партизанима и да се прикључи Васу и Мишу.

Сви су закопани на том мјесту сем браће Дабетића чија су тјела бачена у море. Међутим пошто је било јако југо, море је избацило њихова тјела скроз преко жељезничке пруге. Тако су они закопани сутрадан поред ове раке.

Стрељање у Суторини

У затвору у Херцег-Новом се налазила једна група заробљеника. Затвореници су поведени из новског затвора ноћу 13. новембра 1944. године. Рекли су им да их премјештају у други затвор, а да ће на воз ући на станици у Игалу. Била је мркла ноћ и падала је јака киша. Били су везани у паровима и сви парови заједно по дужини

колоне. Задњи је био Мишо Мандић. Били су мирни, али када су видјели да пролазе станицу у Игалу почели су се комешати. На крају Игала (данашња индустријска зона) скренули су са пута и већ су их чекале ископане раке. Тада је свима било јасно шта их чека.

Живко Пестopић је на себи имао пилотску јакну, коју су му поклонили енглески пилоти оборени изнад Боке. Пали су у Грбаљ и четници су их нашли и одвели их на Жлијебе. Ова два пилота су са Живковим братом Ристом побјегли бродицом за Италију. Ристо је био секретар Равногорског покрета чије је сједиште било у Колашину. Звали су и њега да пође са њима али он није хтио јер није чинио никакве злочине за вријеме рата.

Живко је рекао једном партизану да је штета да јакна пропадне и да је он узме. Партизан је пристао, али је морао одвезати Живка да би узео јакну. Живко је то искористио и када су га одвезали покушао да побјегне. Успио је да отме пушку једном партизану. Међутим партизани су запуцали за њим и убили га. Настала је гужва и партизани су припуцали по заробљеницима. Мишо Мандић је иако рањен успио да побјегне и дође до ријеке. Међутим по блату су остали трагови и крвав траг. Помоћу батеријских лампи су дошли до ријеке али га нису могли наћи. Позвали су га да се преда, да ће му поштедјети живот. Када се Мишо јавио, један партизан му је пружио пушку да изађе из ријеке и када је Мишо кренуо ка њему партизан га је убио.

Сутрадан ујутро партизански командант је отишао на стрелиште да види по дану своју велику "побједу". Међутим, бројећи лешеве, видио је да један недостаје. Кренули су у претрагу терена и по крвавом трагу нашли рањеног Сава Бијелића. Одмах су га убили. Чобани који су ту чували стоку су причали да су два леша данима стајала на Чаир код воде послије стрељања.

У овој групи стрељаних су били **Бијелић Марко, Бијелић Јоко, Косић Марко, Лепетић Миће, Мандић Мишо, Радојевић Лазар, Ђуровић Јефто, Пестopић Живко, Јагош Боговац, Доклестић Ратко, Кошпа Јосип Бепо, Браћа Вучковић Димитрије и Митар, Драганић Рада Ђорђе, Вулићевић Лидија, Перишић Гргур, Самарџић Марко, Саво Бијелић, Миајловић Митар, Трипковић Васо и Јово Бopojевић**. Не зна се јесу ли сви били стрељани заједно и да ли има још стрељаних на овом мјесту.

Перишић Гргур

Живко Пестopић (1925) из Кута, син Адама Пестopића, скривао се једно вријеме, али се након обећања комуниста да му неће ништа бити предао. Тог кобног 13. новембра његова сестра му је у затвор доносила храну. Живко знајући што га чека, рекао је да му ништа не треба, да ће га ноћас убити.

Лидија Вулићевић удата Поруц. Била је удата за аустроугарског официра Румуна. Била је сликар и пјевала је у Београдској опери. За вријеме рата била је љубавница италијанских високих официра, углавном генерала.

Својом интервенцијом код својих љубавника спасила је многе животе тадашњих устаника

Саво Бијелић из Бијелских Крушевица је био завршио Богословију у Книну. Није био жењен па се није запопио, али га је народ звао по његовом ђеду поп Саво. Био је октобра 1944. године избјегао у Котор са још неким четницима. Међутим код његовог брата Шпира је дошао један комуниста гарантујући му да му се неће ништа догодити и да га врати из Котора. Шпиро је отишао у Котор и наговорио Сава да се врати. Комунисти наравно нису испоштовали своје обећање.

Јефто Ђуровић је био осуђен на смрт од комуниста још 1941. године. Њихова породица је пред рат имала пилану у Мојковцу. Кад је 1944. године Блажо Јовановић обилазио затвор сви су се препали овог зликовца. Док је обилазио затвор сви затвореници су устали на ноге сем Јефта. Кад га је видио Блажо љутито му је рекао што не устаје. Јефто му одговори да неће. Блажо га пита ко је он, а Јефто му одговори: "Чувени војвода Јефто Ђуровић." И није му устао.

Ратко Доклестић је за вријеме њемачке окупације био у жандармерији. Његовог брата Веселина су још 1942. г. убили комунисти. Био је рањен у једној партизанској засједи јула 1944. године код Св. Недјеље. Иако рањен на мотор бициклу успио је да побјегне и стигне до Бијеле. Био је затворен у херцегновски затвор по доласку комуниста. Кад су га прозвали знао је шта га чека. Тада је рекао осталим заробљеницима: "Браћо, ако ико остане жив нека припази оно моје двоје сирочади."

Судија овог суда (и тужилац и поротник) је био предратни путар и нерадник са 4 разреда основне школе. Постоји само једна пресуда, непотписана, за 15 осуђеника. Ова пресуда носи датум 21. новембар а стрељање

је било 13. новембра. Значи донесена је тек 8 дана након стрељања.

Стрељање на Диздарици

Треће велико послијератно партизанско стратиште је било поред извора Диздарице. Ту је стрељана група људи који вјероватно нису из ових крајева, већ могуће из Херцеговине. Они нису закопани већ је само преко њихових тијела набацано камење.

Никола Јањетковић

Јањетковић Михаила Никола рођен у Требесину 30. новембра 1906. године, раније ваздухопловни поднаредник, а касније управни канцеларијски чиновник у Министарству унутрашњих послова. Приликом избијања рата 6. априла 1941 године, налазио се са службом у Добоју у Среском начелству. Доласком усташа бива уцјењен на 100000 куна. Скрива се и уз помоћ једног пријатеља муслимана се извлачи. Повлачио се испред Њемаца и неко вријеме био у Сарајеву, а затим успио доћи у родни крај Требесин односно Баошић гдје је био ожењен са Босом Сладовић, учитељицом на служби у Добоју, која је била ухапшена у Сарајеву од усташа и преко пријатеља успјела доћи кући.

По наређењу Бококоторске бригаде ЈВУО и капетана Ђура Иветића био је старешина среске испоставе у Херцег-Новом за вријеме окупације Њемаца до хапшења новембра 1944. године. Никола се нерадо прихватио ове дужности. Приликом ослобођења Херцег-Новог био је ухапшен, а затим мобилисан у Бокешку бригаду односно Мале Залазе, одакле га поново враћају у

затвор у Херцег-Нови, гдје је према званичним наводима извршио самоубиство вјешањем.

Комунисти нису могли ништа прикачити Николи Јањетковићу иако је био на мјесту начелника полиције. Међутим постоји сачувано његово писмо из јединице које не указује ни на какво душевно растројство које би га навело на самоубиство.

Брат Николе је био учитељ Видо Јањетковић који је радио у Херцеговини код Билеће, гдје је као борац партизан заробљен и спроведен на Мамулу, а одатле одведен и стрељан на Каменом од Италијана 30. јула 1942. године. Интересантно је напоменути да је Никола за вријеме окупације Италије покушавао од Италијана да добије дозволу за пренос посмртних остатака свог брата. Ово је урађено послије рата од стране СУБНОР-а. Његово име се налази на спомен чесми у Требесину.

Остала злодјела комуниста

Лазар и Бранко Мандић су по доласку партизана одведени на Врбањ. **Бранко Мандић** је одмах стрељан. Био је командант националиста у Мојдежу. Лазар је посматрао ово стрељање кроз једну пукотину. Њему су понудили да се придружи Бокељској бригади. Он је пристао само је тражио да га пусте кући да се мало одмори. Тражио је да му дају пратњу до Каменога. Рекао је: "Пуштате ме, а иза прве кривине ћете ме убити." Г.К. га је отпратила до Каменога. Остао је жив послије рата.

На стаљинистичком процесу у Котору, који се преносио у Херцег-Новом и Котору преко разгласа осуђени су чланови четничког одбора: поп Никола Мандић, Милош Јанковић, Стево Видаковић и Миливоје Шабовић на затворске казне. **Стево Видаковић** је био осуђен на 18

година затвора. Међутим четници убију неког комунистичког функционера и Стева стрељају као таоца у одмазди.

Бошко Адама Троповић (1922) из Кута. Био је један од првих бораца Орјенског батаљона. Приликом повлачења Орјенског батаљона долази до Грахова али не успјева наћи никакву везу и враћа се. Крије се у странама изнад Кута једно вријеме, до јесени највјероватније. Црни витез је сазнао да се крије и поручио је породици која је била интернирана ближе мору да се преда или ће му побити породицу, и то да на капију дође прво његов млађи брат са пушком а за њим подаље он подигнутих руку. Он се предао и био је затворен на Мамули. Послије је помилован и пуштен. Капитулацијом Италије и формирањем четничких јединица он им се придружује. Био је у српској народној стражи. Они су само око руке носили српску тробојку и то им је била сва униформа.

Бошко Троповић

Послије рата првобитно није био осуђен на смртну казну већ је био у затвору у Котору као таоц. Када је на изласку из Цетиња пут Котора био убијен помоћник

министра нове владе, у Херцег-Новом су организоване демонстрације на којима је тражено да се таоци из Херцег-Новог стрељају у знак одмазде. Поново је организовано суђење, овог пута намјештено са припремљеним свједоцима. Осуђују га на смрт. Он и још четворица Бокеља су убијени на Тројици 1946. године.

Био је осуђен на смрт стрељањем. Међутим када су ископаване кости "стрељаних" на Тројици, гдје је са другим Бокељима убијен и Бошко Троповић, видјело се да је било доста повреда изазваних тупим оружјем. Сви налази вјештака су указивали да су убијени тупим оружјем, а не стрељачким.

Љубо Маслан из Кута је често нападао комунисте што су убили Живка Песторића. Једне ноћи 1949. године одведен је од куће од униформисаних људи и убијен у Песторића потоку. Ово је била чисто војничка акција без суда и пресуде као и у првим годинама рата.

Тодор Барбарез са Жвиња је био из куће наклоњене династији Карађорђевића. Та породица је доста дуго иза рата трпјела малтретирања због тога. Тодор се једног дана 1949. године напио у Пољу и том приликом је нападао и псовао власт. Неке дјевојке са Жвиња су му рекле да не виче да ће га ухапсити. Отишао је на Жвиње послије тога. Околности под којима је одведен и убијен нису познате али је нађен у ријеци са каменом око врата.

Многи симпатизери и припадници четничког покрета су пролазили кроз невиђене тортуре комунистичких злотвора. Поред пребијања и затварања својих неистомишљеника њихова имовина је пљачкана и често завршавала у кућама побједника. На измученим затвореницима често су примјењивана "фалцо" стрељања. Затвореници су извођени пред стрељачки строј а затим су пуцали преко њихових глава. Од оваквог "стрељања" је

полудио Лоло Матковић. Такође од мучења полудио је и Милан Рашо са Жвиња који је на Божић 42 успио да избјегне своју егзекуцију.

У Котору је суђено и Милутину и Александру Вучковићу из Котора, власницима фабрике Вучковић (Ривијера), Максиму Злоковићу из Бијеле (осуђен на 7 година робије), Светозару Барбићу, адвокату из Бијеле, Илију Суботићу, студенту из Херцегновог, Раду Радовићу из Каменог, Симу Милићу, грађевинском подузетнику из Будве, Симу Брајићу из Побора, Божу Кривокапићу, Божу Алексићу из Биља, Влаховић Милораду из Топле, Вуку Лазаревићу из Грбља, Илији Лаконићу са Убала, Марку Ђаконовићу из Побора, Иву Бајковићу из Грбља, Лазару Вуковићу из Требесина (осуђен на смрт), Павлу Сијерковићу, студенту из Кумбора, Ђуру Милановићу из Крушевица, Ћетку Пиштињату из Зубаца, Илији Ђуровићу са Жлијеба, Мирку Чепрњићу са Шпуља, Марици Илић, професору из Котора, Бранку Ђекићу.

Много чланова и симпатизера четничког покрета је робијало послије рата, међу њима Сара Песторић из Кута, Живко Кнежевић "Милева" из Пљеваља (7 година).

Овим људима нико није помогао, па ни они Срби који су им били дужни. Међутим када се судило усташама из Витаљине у Кумбору Вуко Трипковић, партизан из Конавала, је ишао да свједочи за њих. Рашо Благоје га је питао гдје иде. Вуко му је рекао да мора рећи коју добру ријеч за њих, да је то "наш" народ.

Затвор у Котору

Затвор у Котору је подигнут послије Кривошијске буне. Добро је служио свим ненародним режимима, па и овом "народном". Овдје су били затворени углавном невини људи док су комунисти спремали своје намје-

штене стаљинистичке процесе. Многи симпатизери и припадници Равногорског покрета, као и други невини људи су били затворени у овом затвору.

Погибија Милана Вуковића

Милан Вуковић је по званичним подацима убијен 25. јуна 1945. године у Млинима, Дубровник. Причало се да је убијен од усташа, али прича коју је причао цијели град је била другачија. Његова сестра Петрица је чак тражила пријем код Тита по том питању, али је он одбио да је прими. Материјал који је имала оставила је у Архиву у Херцег-Новом. Милан Вуковић се, послије пропасти партизанског покрета у овим крајевима, и њиховог бјекства за Западну Босну, вратио у Боку и до капитулације Италије био у редовима националиста.

Ево шта о том случају пише Милош Јанковић: "Недуго послије рата Милан Вуковић је убијен од својих другова. Он је био један од многих чија је смрт била потребна да би се прикрила воља комуниста да сарађују са непријатељом. Прво је био рањен у наводно несрећном случају у згради суда у Херцег-Новом. Пиштољ који је припадао Милану Черу, другом комунисти који је за вријеме рата био шпијун у Котору, затајио је и послао Вуковића у болницу у Дубровник. Након пуштања, Вуковић је наставио да вози за Дубровник у том џипу, да би и продужио опоравак и водио бригу о службеним пословима тамо. На једном таквом путу, био је у друштву са Чером, чији је пиштољ опет опалио, овог пута убијајући Вуковића на мјесту."

Милош Јанковић спомиње још једну жртву овог чишћења међу комунистима. То је Андрија, шофер из Херцег-Новог који је био послат да преговара са Њемцима.

Још за вријеме рата комунисти су се окомили на свог највећег непријатеља, Православну Цркву. Борили су се свим методама, а боре се и данас. Од сатанистичке пропаганде до убистава и скрнављења цркава. Многи свештеници су убијени на велике православне празнике. Цркве су често служиле као мучилишта и истражни затвори (Студеница). Спаљене су црквене књиге у Сутворини и Луштици.

За вријеме рата комунисти су се често позивали на Српство, Косово и мајку Русију да би прикрили своје праве намјере и лажном пропагандом привукли народ на своју страну. О црногорској нацији није било ни говора. Чак је и Лука Матковић на свом говору у Колашину почетком јула 44-те године рекао: "Бокељи, Срби и Хрвати..." Знали су да би наметањем ове нације православним Бокељима изгубили своју подршку у народу. Радили су полако и постепено на затирању Православља и Српства као бране Православља.

Послије рата кроз пропаганду, школство и пријетње, дакле свим методама као Италијани 41, почиње се са увођењем нове нације међу Бокеље. Један Бокељ кад је пошао да извади личну карту и у рубрици националност ставио Србин добио је одговор да се пише Србин само зато што су му сви били четници.

Четници се представљају као кољачи и слуге окупатора. По причању једног четника који је остао жив послије рата од свих жртава четничког покрета само је Трипо Марић, усташа и шпијун, заклан (на Подима су му четници поставили засједу код куће његове љубавнице).

Посебна је прича књига "Пали за слободу 1941-45". У тој књизи за четничке жртве се то и каже. Међутим

за убијене од усташа се не каже ко је убица. Тако за Недјељка Матковића којег су усташе живог одрале не каже се ко је убица. Шта се хтјело постићи са овом политиком, можда претварање временом Срба у добре католике, навлачењем кривице на Србе, као и данас у Босни.

Постепено се укидала "конзервативна и назадна" ћирилица а уводила напредна латиница. Данас ћирилицу на формуларима тешко можемо срести иако је званично писмо у републици. Новине и телевизија исто латиница. Једна политика која се спроводи од споразума Пијаде – Будак потписаног у затвору у Сремској Митровици 1935 године. У том споразуму се каже да до комунизирања Балканског полуострва не може доћи док се не сломи кичма српства и православља.

Данас кад се слободно може рећи да је комунизам највеће зло двадесетог вијека, и кад сав цивилизован свијет слави борце против комунизма и ми то морамо рећи за припаднике четничког покрета. Они одавно у западном свијету на парадама бораца из Другог свјетског рата поводом дана побједе, марширају раме уз раме са савезничким борцима из САД, Велике Британије и других савезничких земаља.

Иза комунизма су остали концентрациони логори, јаме, Голи оток, спаљена библиотека манастира Мораче и ко зна које још. Довољно је рећи да се послије рата од народа одузимало и оно мало што се произведе. То се вјероватно слало за Русију. За то вријеме народ се хранио трумановим јајима и осталим што је добијено у америчкој помоћи.

Једна група четника која није напустила Боку, а такође није хтјела да се преда комунистима остала је да се скрива у слободним српским планинама. Комунисти су организовали потјере за њима, постављали засједе, наговарали их на предају. Њихове породице су биле изложене малтретирању сваке врсте. Угледавши се на досадашње окупаторе, комунисти прибјегавају уцјенама, подмићивању, затварању и интернирању жена и дјеце, ноћним упадима у куће.

Група четника се повукла у Жлијебску планину. Никола Вукасовић, Драго Вукасовић, Данило Вукасовић, Мирко Ђуровић и његова браћа Симо и Видо, Милутин (Мишо) Ђуровић, Јово Сикимић, Никола Шкеро, Пајо Шкеро, сви са Жлијеба и Марко Лалић са Убала су се крили од потјера и засједа ОЗНЕ.

Бранко Лучић из Суторине је учио богословију. Под Италијанима је завршио гимназију, а касније је био у омладинској чети на Жлијебима. Предао се и био присилно мобилисан. Знао је шта га чека и побјегао је у шуму. Крио се двије године. Предао се и било му је суђено због дезертерства. Осуђен је на девет година, а одслужио је седам. Послије је завршио грађевину.

Група Николе Вукасовића

Маја мјесеца 1945. године један од одметника је био извртуо руку и четворица Жлијебљана су кренули једно јутро до Мокрина да среде руку до Машана Лепетића. Међутим изнад Грабовника и Мандића, уз присојну страну Добраштице су упали у замку ОЗНЕ и домаћих комуниста. Предали су се јер су били опкољени. На лицу мјеста су убијени **Никола Крстов Шкеро**

(сељак рођен у Жлијебима 1910. године), **Јово Шпира Сикимић** (рођен 1922. године у Жлијебима, завршио осам разреда гимназије у Херцег-Новом) и **Симо Драгов Ђуровић** (рођен 1922. године у Жлијебима, завршио осам разреда гимназије у Херцег-Новом) који је био рањен и молио је да му поштеде живот. Један од удбаша му је пришао и испалио 6 метака у главу. Приликом преноса костију у лобањи је нађено 6 метака малог калибра. Поштеђен је једино **Мишо Ђуровић** вјероватно зато што је био најмлађи (1925. годиште). У кући Јова Сикимића на Жлијебима био је један вод партизана који су били на истом задатку. Када су чули за погибију домаћиновог сина они су се ухватили у коло и са одушевљењем запјевали пјесму у присуству родитеља Шпира и Зорке. Власти нису дуги низ година дозвољавале да се њихове кости сахране по Божјем и људском закону.

У замку ОЗНЕ изнад Жлијеба су упали **Данило Вукасовић и Драго Вукасовић** 17. јула 1945. године. Док су ишли стазом на њих је отворена ватра из митраљеза. Данило је успио да побјегне док је Драго био рањен и наставио да се бори. Комунисти почеше да бацају бомбе на Драга док нису били сигурни да су га убили. Ту је сахрањен, док није дозвољено да се кости пренесу у Жлијебе код цркве Св. Николе, без икаквих обреда.

У Кумбору, у кући Ђурасовића, су убијени **Мирко Ђуровић и Марко Лалић.** Њих двојица су у ову кућу долазили код неких дјевојака. Били су издани. Нису хтјели да се предају и борили су се до своје погибије. Марко Лалић је био борац Орјенског батаљона, једно вријеме, и кад су му убили брата Коста. Од италијанског суда је био осуђен на смрт, па је касније био помилован.

Никола Вукасовић је дуго избјегавао засједе и потјере ОЗНЕ. Пошто је остао сам, повезао се са Урошем Средановићем који се крио са друге стране Орјена, у Нудоле. Имали су план да барком побјегну у Италију. Међутим прољећа 1947. године ОЗНА из затвора у Подгорици убацује бившег жандара Гојка Јанчића. Овај човјек који је био слуга свих режима повезао се са Николом Вукасовићем да га изда комунистима. Убиство Николе Вукасовића је извршено дубоко у Убањској планини. По једној верзији Никола Вукасовић је убио шпијуна Гојка Јанчића, а по другој то је учинио Урош Средановић. Кад је Гојко дошао код Уроша, вјероватно да и њега изда, овај га је питао: "Гдје ти је Никола?" и ту га убио. Група у којој се налазио Урош Средановић је успјела да на Ђурђице 16. новембра те 1947. године барком пређе до Италије.

Чобани су нашли тијело Николе Вукасовића. Било је смрскано тако да је могуће да је подметнуо бомбу пода се. Његова глава је чувана на тавану и пренешена у гроб када је сахрањивана његова мајка Јане.

Кривошијани

У Кривошијама се крио **Веселин Ковач**, брат Милоша Ковача са још неколико Кривошијана: Владом Одаловићем, Стевом Лаловим Самарџићем, Вељком Радуловићем и другим.

Веселин Ковач је рођен 1906. године. Био је ожењен од Одаловића и имао је 2 кћерке и сина. Од оснивања Кривошијског батаљона био је у његовим редовима. Кад је дошло до пада Црквица и повлачења четника, Милош није дао Веселину да се повлачи већ му је рекао да остане и чува породицу. Међутим по доласку комуниста почиње њихова одмазда и Веселин остаје да

се крије у Кривошијама. Код њега су долазили рођаци и пријатељи и молили га да се преда гарантујући му безбједност, али Веселин није хтио да се преда. Комунисти су затворили његовог брата и сестру. Његов брат Гојко је био осуђен на 2 године и 9 мјесеци затвора иако, као инвалид, није био учесник покрета. Временом његови саборци који су се крили су се предали и након краћег испитивања су били пуштени. Ко зна колико би се још Веселин крио од потјера да комунисти 1947. године нису убацили своју кртицу, олош и шпијуна, Гојка Јанчића. Он је издао Веселина и комунисти убијају Веселина на прољеће 1947. године испод Орлова брда. Ту су комунисти плитко закопали Веселина и забранили да се сахрани код цркве. Тек негдје 1961. године дозвољен је пренос костију и оне су сахрањене код цркве Св. Јована у Кривошијама. Међутим није дозвољено да се постави споменик јер је на њему било Милошево име, тако да је споменик постављен тек десетак година касније.

Мокрињани

Шпиро Бијелић, Јанко Бијелић и Никола Грандов су се крили у околини својих кућа. Јанко је био мобилисан у Бокешку бригаду. Кад су Мокрињани из Орјенског батаљона, послије расформирања, били затворени на Грабу Јанко је ишао и гарантовао за њих да нису чинили никаква злодјела. Међутим чим је дошао у бригаду на Леденице увидио је политику комуниста. Политички неподобни су сваке ноћи слати на њемачке бункере, да у тим акцијама погину од Њемаца или од комуниста који су их гађали с леђа. Из тих акција се више од пола бораца није враћало. Побјегао је и крио се шест мјесеци, након чега се предао. Никола Грандов се исто предао тако да је Шпиро остао сам да се скрива од

потјера. Његова породица је трпјела непрестана малтретирања од стране комуниста, сваке ноћи претреси, затварања чланова породице.

Послије 26-27 мјесеци скривања, почетком 1947. године Шпиро је ријешио да се преда. Његов брат Јанко и један рођак су уговорили предају са Благојем Тушупом.

Те ноћи Шпиро је дошао кући. Његова жена се налазила у затвору на Цетињу. Шпиро је послао брата Јанка да оде код рођака да јави да је дошао кући и да ће се ујутро предати Благоју Тушупу по договору. Јанко је отишао и вратио се да поприча са братом.

Међутим убрзо је на врата куће закуцала комунистичка потјера. Шпиро није хтио да отвори већ је хтио да се преда по договору ујутро Благоју Тушупу. Након наговарања и давања "часне" ријечи од стране комуниста отворили су им врата. Тројица комуниста и Шпиров рођак су ушли. Један од њих који је од народа добио надимак "Црни Ђорђе" је уперио пиштољ у Шпира. Шпиро је још био наоружан. На опасачу су били пиштољ, нож и бомбе. Шпиро је рекао: "Што то чиниш Ђорђе, да сам те хтио убити одавно би сагњио." Ђорђе је спустио пиштољ и рекао да се само хтио нашалити. Послије су сједали до касних сати (3-4 ујутро). Јанко је изнио сира и пршута, па су сви заједно јели и пили. Кад је одлазио у подрум по вино, видио је да је кућа опкољена. Комунисти су му говорили да оде с њима, да ће га задржати у станици два, три дана на испитивање и пустити. Шпиро је хтио да се преда Благоју по договору, међутим комунисти су били упорни па је морао пристати. Шпиро се није дао везати али на наваљивање комуниста предао је оружје. Док је предавао оружје заплакао је. Шпиро им је рекао "Ако ме мислите убити убијте ме овдје." На то је добио од комуниста нова обећања да му се неће ништа догодити. Кад је излазио рекао је брату да

му чува сина, слутећи злу судбину. Потјера је напустила кућу.

Убрзо је један партизан закуцао на врата и рекао да је Шпиро покушао побјећи и да је убијен. Такође је рекао да га смије сахранити онолико људи колико га може понијети, без икаквих обреда. Немогуће је и повјеровати да је човјек који се предао покушао побјећи, иако је био окружен са већом групом пратилаца.

Ујутро су отишли да потраже Шпиров леш. Испод Терзића кућа су на путу пронашли крв, а леш су нашли испод међе. Сломљене су му биле обје руке, мали мозак избијен, а бедра распорена.

ЛИЧНОСТИ ЧЕТНИЧКОГ ПОКРЕТА

Никола Вукасовић

Никола Јефта Вукасовић (1908-1947) резервни поручник. Учитељ. Завршио је школу резервних официра 1931. године у Сарајеву. Као учитељ службовао је у Босни (највјероватније Доњи Вакуф). Одатле је премјештен у Столац па у Суторину.

Пред рат се био активирао и био је у јуришним одредима у Мостару. То су биле елитне јединице Краљевске војске. Учествовао је у априлском рату на скадарском фронту, као командант пјешадијске чете, гдје је 15. априла био рањен у колено. Пребацио се у своје родно село Жлијеби код сестре. По повратку са фронта оштро је говорио против комунистичке партије.

У Жлијебима и околини окупљао је поједине људе око себе и скривао се од италијанских потјера и патрола. Никола је увидио да нема услова за успјешну борбу са надмоћнијим окупатором и залагао се за чекање повољнијег тренутка. Склања се од карабињера који га траже

као и његовог брата Драга. Избијањем устанка од стране комуниста, врше притисак на њега да буде командир жлијебског вода. Орјенском батаљону приступа тек крајем децембра 1941. године. Тек када је народ видио да су устала браћа Вукасовић устају сва горња села. Упркос свим притисцима није никад био комуниста. Међутим ни народ ни Никола Вукасовић нису знали за тајне директиве комуниста. То су биле директиве за вођење "друге фазе револуције". Друга фаза револуције донијела је ликвидације становништва идентичне оним које су радиле усташе. Људи су одвођени из својих кућа, мучени и бацани у јаме. Жртве су били углавном угледни Срби, противници њихове политичке идеје. На подручју Орјенског батаљона завладао је страх међу свим људима, борцима па чак и комунистима.

У његовој јединици политички комесар је био подређена личност. Није уважавао директиве руководства партије на пољу идеолошко – политичког рада са народом, посебно када је у питању агитација путем митинга. Веома одлучно опирао се "раду са женама" и политичком ангажовању жена. Залагао се за неприкосновеност ауторитета војног старешине као активни официр и школован човјек. Још децембра 1941 на Врбању су покушали његову ликвидацију. Етикета шпијуна и петоколонаша се лако добијала, а то је значило брзу ликвидацију. Петрица Вуковић је 1942 године добила задатак од организационог секретара МК КПЈ Крста Црногорчевића да оде на обавјештајни рад у село Жлијеби и шпијунира Николу Вукасовића.

На предлог Николе Вукасовића успоставља се фронт крајем 1941. године линијом Г. Мориљ – Бакочи – Жлијеби – Мандићи – Мокрине – Видов врх – Крушевице. Никола Вукасовић је тада био командант жлијебског вода Орјенског батаљона, али комунисти му

нису вјеровали. Његов брат инжињеријски капетан Драго Вукасовић је такође био сумњив комунистима. Послије првог покушаја његовог убиства децембра 1941. године на Врбању, а увиђајући да комунисти немају повјерења у њега, фебруара 1942. довео је 4 подофицира да му буду заштита од комунистичких убица. Због овога долази у сукобе са комунистичким вођством, иако је био уцјењен од Италијана.

Италијани почињу 13. марта велику офанзиву против устаника. Са педесетак бораца, распоређених по двојкама и тројкама држи положај на Каменској гомили. Издржава четвородневне данонoћне нападе Италијанских снага које износе 1200 војника и 13 тенкова. Међутим Југоле Гракалић не успјева да задржи Италијане на Св. Јеремији. Послије овога и Никола Вукасовић је принуђен да напусти своје положаје и долази до пробоја и пада села Жлијеби. Италијани су село запалили, један дио становништва избјегао је иза брда, један дио је пребјегао у приморје а остали су интернирани на Мамулу.

Такође приликом пада Убала успијева да на Сниježници са десетак бораца задржи и успори Италијанску колону и тиме спашава цио Моријски вод од опкољавања и уништења.

На савјетовању комуниста у Осјеченици 10. маја рјешено је да се од Орјенског батаљона формирају два ударна батаљона. По формирању 2. орјенског батаљона Никола Вукасовић је био присилно постављен за његовог команданта. Ово је вјероватно учињено због незадовољства у народу, на кривошијско-убаљском сектору, изазваних злочинима комуниста, поготово убиством четворице Илића 1. и 2. маја 1942. године. Никола Вукасовић је био још од прије рата популаран у овом крају и комунисти су хтјели да то искористе да избјегну расуло јединица на овом терену, које је ипак било неизбјежно. У

свом извјештају Окружном комитету Никшић за Николу Вукасовића се каже: "Командант 2. ударног батаљона није партијац. Он је бивши поручник југословенске војске. Показао се добро у борбама – одан, поштен, војнички спреман поштује Комунистичку партију, те сматрамо да не постоји никаква опасност што је дошао на такав положај."

При тоталном расулу које је захватило партизанске снаге у Црној Гори, Боки и Херцеговини нико није упозорио орјенске батаљоне на развој ситуације и правац повлачења. Кад је 26. маја стигло наређење за повлачење било је касно. Четници на Грахову су протјерали партизане, док је у Херцеговини дошло до расула партизанских снага као резултат комунистичког терора. Није било могуће успоставити везу са осталим партизанским јединицама. Увече истог дана се кренуло у одступање. Преко Требињске шуме 28. маја стижу у Слано гдје је донешена одлука да се батаљони расформирају и у мањим групама враћају на свој терен. Никола је био против ове одлуке и залагао се да се пробија за Босну.

Група у којој је био Никола Вукасовић се упутила у правцу Зубаца и била заробљена од стране четника код села Пољице у раним преподневним часовима 29. маја. Четници су их спровели у правцу Граба. Приликом првог одмарања Никола Вукасовић, Недјељко Радановић, Јанко Ћировић, Милош и Васо Мандић су побјегли и заједнички дошли у село Крушевице 30. маја у предвечерје.

Након два и по мјесеца скривања од Италијана и националиста Никола Вукасовић моли од Душана Вучковића, команданта Зубачког батаљона да га прими. Дошавши код Душана Вучковића, послије девет дана одлази у источну Босну и придружује се четничким јединицама које су се тамо борile.

Долази у Загорје код Калиновика. Ту чује да се спрема напад на Фочу коју држе усташе, домобрани и муслиманска милиција. Тамо му је ондашња команда под Слободаном Нешићем, саборцем из Орјенског батаљона, додијелила Загорски батаљон да води у борбу. У борби за ослобођење Фоче, под командом дурмиторског војводе Николе Бојовића, 19. августа 1942 са својим батаљоном заробљава 2 топа. Загорски батаљон је међу првима ушао у Фочу. Међу усташким браниоцима Фоче налазили су се и припадници елитне усташке Црне Легије. Послије ове борбе у којој се Никола Вукасовић истакао добија команду над 2. сарајевском бригадом.

Наредбом министра војске, морнарице и ваздухопловства од 22. августа коју је потписао мајор Захарије Остојић именован је за команданта 2. сарајевске бригаде[66]. Истом наредбом за командант Столачке бригаде је постављен капетан I класе Илија Илић. Капетан I класе је у рангу поручника бојног брода, али не знамо је ли ријеч о Илији Илићу из Бијеле. Ситуација у Источној Босни је била веома тешка. Четници су водили борбе са усташама, Њемцима и комунистима који су их често нападали истовремено. Често води борбе са усташама који су чували пругу од Иван планине до Сарајева. Њемци врше потјере за Николом и његовом јединицом. Заробљавају у више наврата стотињак његових бораца које упућују у логоре и уништавају четничке колибе на Игману. У планинама око Сарајева остаје до фебруара 1943. године када се упућује са 190 људи према Коњицу.

Комунисти из Западне Босне су почели пребацивање својих јединица према Србији и Црној Гори остављајући нејач незаштићену пред усташким ножем. Фронт на Бјелашници до десне обале Неретве био је под

[66] Саво Скоко, Крваво коло херцеговачко.

командом Војислава Лукачевића, а он је командовао преко поручника Николе Вукасовића.[67] Никола Вукасовић је са својим борцима стигао 18. фебруара у Умаване. Ту је први пут почетком марта учествовао у борбама против партизана који су прешли Неретву. Међутим партизани долазе бројнији него што се очекивало и добро наоружани аутоматским оружјем и артиљеријом. С обзиром да још нису почели добијати помоћ од Енглеза јасно је од кога су добили оружје. Одатле се повлачи у Бијело Поље код Мостара.

По налогу четничке команде са једном групом зубачких четника, Јешом Лалићем и Николом Шарабом долази у Жлијебе. У Жлијебима се формира четничка јединица. (вјероватно јун или јул 1943). Италијани сазнавши за формирање четничке јединице организују потјере за њим и он се склања у Зубачки крај са друге стране Орјена.[68] Ту остаје до капитулације Италије. По капитулацији Италије партизани се окупљају у Мојдежу а четнички штаб са Николом Вукасовићем се налази у Сушћепану. Том приликом Никола Вукасовић одбија наређење Бранка Ђекића и Ђорђа Радмиловића да разоружа партизане. Због тога долази у сукоб с њима. О тим данима свједочи и Недјељко Радановић: "У том времену (септембар 1943 прим. аутора), на терену су се груписали четници са Николом Вукасовићем на челу. Њихова команда је била у Сушћепану, а до сукоба између нас и четника није дошло." Тих дана покушало се што више угледних људи укључити у четнички покрет. Никола Вукасовић је ишао у Мокрине код Манојла Манојловића борца Орјенског батаљона и италијанског логораша али је њихов разговор прекинула група наоружаних

[67] Никола Миловановић, Драгиша Васић.
[68] Писмо Стојана Вукасовића.

партизана која се појавила у кући. Настојао је да се заједно са партизанима нападну Њемци. Међутим није наишао на сарадњу ни на једној страни.

Упркос неслагања са Радмиловићем који је био изасланик Драже Михаиловића за Боку и Дубровник, због угледа који ужива у народу изабран је за команданта 3. бококоторске бригаде. Ова јединица држи слободну територију под Орјеном (Мокрине – Камено – Жлијеби – Црквице) гдје до краја 1944 нису имали приступа ни Њемци, ни комунисти ни усташе. Унапређен је у чин капетана. Њемци су расписали потјерницу за њим.

Октобра 1944. почиње комунистичка офанзива према Боки Которској. Сва села су била заузета осим Жлијеба. Четници под командом Николе Вукасовића, Драга Вукасовића и Мирка Ђуровића су још бранили село. Партизани су напали село са јаким снагама из правца Камено Диздарица. Село је пало десетак дана прије Херцег-Новог. Дио четника се склонио у Херцег-Нови. Никола Вукасовић се прерушен крио у Херцег-Новом. Са још 17 четника скривали су се у једној кући на Подима. Послије тога морали су се повући у "Жлијебску планину." Један дио четника се предао партизанима и присилно су мобилисани. Никола и Драго Вукасовић, Мирко Ђуровић и његов брат Симо са још неколико четника крили су се у селу и околини.

Никола Вукасовић је покушао да се преда. Почетком 1947. године преко свог брата Стојана упутио је писмо властима са кратким цртама о његовом учешћу у рату, које се чува у архиву у Херцег-Новом. Међутим иако је спасио многе партизане за вријеме рата комунисти одбијају његову понуду.

Николина породица и село Жлијеби је трпјело тешки терор док се Никола скривао у планини. Три Николине сестре су биле у затвору. Из села се није смјело

изаћи беу дозволе. Стока се смјела изводити само гдје ОЗНА дозволи.

Погибија Николе Вукасовића. Изведена под сумњивим околностима од стране УДБЕ и ОЗНЕ прољећа 1947. год. дубоко у Убаљској планини. Никола Вукасовић је имао намјеру, с обзиром да је остао сам да се пребаци у Италију. Повезао се са Урошем Средановићем који се крио са друге стране Орјена (Нудоле). Група у којој су били Урош Средановић, Никола Шараба и још 5 четника Требињске бригаде успјела је да се барком 16. новембра 1947. г. пребаци у Италију.

У међувремену УДБА и ОЗНА убацују једног затвореника из затвора у Подгорици да се повеже преко одређених јатака са Николом Вукасовићем. Тај човјек је био бивши жандар Гојко Јанчић, шпијун свих режима. Тај шпијун је 31. марта 1942. године провео Италијане на Кривошије и Убле борцима Орјенског батаљона иза леђа. Вјероватно први Бокељ који је обукао италијанску униформу и учествовао у борби. Сада служи комунистима да ухвате Николу Вукасовића, официра који је остао вјеран својој заклетви, своме Краљу, својој вјери, своме народу.

Не зна се тачно како је погинуо Никола Вукасовић, али тијело му је било смрскано па је могуће да је поставио бомбу под себе. Можда је он убио Јанчића, можда комунисти сами. По једној причи Гојко Јанчић је послије ове издаје покушао да ступи у контакт са Урошем Средановићем не би ли и њега издао. Међутим Урош га је питао: "Гдје ти је Никола?". Ту га је и убио.

Чобани су нашли лобању Николе Вукасовића и предали је породици. Она је чувана у кући, да би када је умрла Николина мајка Јана била сахрањена заједно са њом. Никола Вукасовић, српски националиста и интелектуалац био је антикомуниста, али сигурно није био издајник свога народа. Борио се против Италијана, уста-

ша, Њемаца, комуниста који су имали једно заједничко, уништење српског националног бића.

Поп Никола Мандић (1904-1974)

Поп Никола Мандић је био свештеник у Кутима, а пред рат је био војни свештеник за Боку Которску.

Послије дизања у ваздух разарача "Загреб" море је избацило тијело Милана Спасића. Тијело је било сакривено док су вршени преговори са Италијанима. Поп Никола Мандић је отишао код италијанског команданта да би измолио часну сахрану за овог јунака. Италијански командант је то дозволио јер је то "херојски чин и италијанска војска то мора поштовати". Поп Никола је замолио још ако би један официр могао одржати говор у униформи војске Краљевине Југославије. Италијански командант је и то дозволио и сам се понудио да ће дати чету војника за почасни плотун. Говор је требало да одржи капетан Живковић. Неколико пута су он и поп Никола Мандић ишли у префектуру да би се говор цензурисао и коначно био одобрен. Договор је био да поп Никола Мандић може одржат опело али да ништа мимо тога не смије казати.

Милан Спасић је сахрањен на Савинској дубрави 5. маја. Опело је служио поп Никола Мандић. Послије опела поп Никола супротно договору је рекао "Слава ти нови Синђелићу!".

То је био један од разлога зашто је послије избијања устанка био интерниран са првом групом на Липарска острва код Сицилије. Са њим су били Тодор Килибарда и поп нико Милошевић и један калуђер. Од Котора до Сицилије је био везан ланцима. Кад је молио стражара да попусти за једну карику јер га превише стеже он је стиснуо за још једну. Дошао је кући послије 20

мјесеци. Спао је са 100 на 48 кг. Послије два мјесеца опет је затворен на Превлаку гдје је остао до капитулације. Тада су Италијани нудили оружје затвореницима да се боре против Њемаца што су ови одбили. Њемци су дошли на Превлаку. Рекли су затвореницима да пошто нису хтјели да се боре са Италијанима да ће их све пуштити кућама, што су и учинили у року од мјесец два. Међутим били су два дана без воде и хране. Тада је Саулачић натоварио своју бродицу храном, водом и вином и кренуо на Превлаку. Затвореници кад су видјели да иде брод Саулачића мислили су да иду усташе и већ су се почели поздрављати. Међутим кад је Саулачић изашао са брода поздравио се и пољубио са Николом Мандићем.

Формирањем четничких јединица поп Никола Мандић постаје члан четничког одбора. Учествује у организовању четника на Каменом и Мокринама. На Јовањ-дан 1944. године је служио у цркви Св. Јована на Каменом. Послије литургије поп Никола је осудио убиство Грбића: "Убиство младог Грбића је нанијело непроцјењиву штету четничком покрету." Били су присутни Херцеговци са Жлијеба. Један њихов је рекао: "Још једну попе и метак у чело." Поп Никола није могао то прећутати, као што му никад нарав то није дозвољавала па му је рекао: "Ето зашто пропада четнички покрет." Тада је овај потегао пиштољ. Мирко Мандић је рекао "Ка...Ка...Камењани на готовс" и прошло је без жртава. Послије кад су сјели на ракију у шали му је поп Никола рекао: "Док ти рече Мирко ја умало оста без главе" на што су се сви насмијали.

Поп Никола се скривао два мјесеца од партизана. Крио се код Нене Деспотове у Србини. Међутим сестре Поповић су га видјеле и пријавиле, па је морао побјећи у Мандиће. Тада су ступили у контакт са Стевом Павловићем како би се предао. Требало је да му Стево

гарантује сигурност до затвора и у њему. Кад су се срели Стево је рекао: "Ако си се предомислио нисмо се срели." Никола није одустао а Стево је испунио задату ријеч.

Суђење у Котору се преносило преко разгласа у Котору и Новоме. Поп Никола је позвао Душана Поповић директора гимназије да свједочи за њега. Овај је пристао. Главна тачка оптужбе је био говор одржан на Светог Саву у сали соколског друштва који је осуђен као четнички. Свети Сава као школска слава се славио прву годину послије рата. Међутим на суђењу је Поповић напао говор као четнички. Када је судија питао Николу Мандића за коментар кад и његов свједок овако говори, он је рекао: "Само бих га питао зашто ми је након говора честитао и са обадвије руке ми стиснуо руку? " Душан Поповић је био директор гимназије у Краљевини Југославије, под Италијанима је пред гимназијом тјерао новску омладину да уз фашистички поздрав кличу: "Салута ил ре, вива ил ре", а и доласком комуниста се брзо снашао. Зато му је поп Никола рекао: "Док си ти тјерао омладину да кличе италијанском краљу ја сам их увијек учио Српству и Православљу."

Глас Боке од 4. марта је донио чланак о обнови Српског православног црквеног пјевачког друштва "Свети Сава". У том чланку пише и о говору попа Николе Мандића. Поп Никола Мандић је говорио о Српству и Православљу. Позвао је све Србе на слогу и јединство. Ето што је сметало комунистима. Чланак је потписао Ђорђе С. Мустур.

На суђењу је добио годину и по а виши суд је повећао казну. За вријеме тамновања поп Никола је имао једне избуцане и излизане панталоне, док је његов пријатељ Милош Јанковић имао двоје. Милош Јанковић знајући да поп Никола не би узео те панталоне као поклон, а знајући да има једну табакеру му је рекао:

"Што ти је лијепа табакера, даћу ти панталоне за њу." Касније кад је син попа Николе био у Америци, Милош Јанковић је послао свога сина са табакером и писмом са описом како је дошла до њега.

Кад је један функционер обилазио затвор питао га је: одкад си ти попе у затвору. Поп му је одговорио од 41. Кад је овај збуњен питао како то, поп Никола му одговори да како ко дође он у затвор, да је дошао краљ Петар ја би и тад био овдје. Послије тога је пребачен у Подгорицу. Једног дана га је овај функционер зовнуо и рекао му да је слободан, да он иде до Котора и да може с њим. Пошто у Херцег-Новом више није било мјеста за попове, кад је владика Зворничко-тузлански долазио у манастир повео га је у Тузлу гдје је био члан црквеног суда. На једној слави 1948. године је рекао: "Волио бих да руска мечка заигра папи пред вратима." Због тога је био затворен 20 дана због информбироа, али је пуштен: "Пуштамо те попе јер си био искрен, рекао си да неволиш комунизам а волиш Русе као народ. "

Милош Ковач

Милош Ковач је рођен 27. октобра 1912. године на дан Св. Петке српске светитељке. На Кривошијама је завршио три разреда основне школе, а у Рисну основну школу од седам разреда. Служећи и учећи завршава "грађанску" школу у Рисну са одличним успјехом. Војни рок служи у тврђавској артиљерији у Шибенику. Априлски рат је провео у Цавтату у воду за везу. Враћајући се из резерве сазнао је да су усташе на Дебелом брijегу и да разоружавају војску која се враћа са фронта. Заобишао их је и пожурио на Црквице да спаси соколску заставу (био је предсједник Сокола). Међутим неко је већ спалио заставу.

По нападу Њемачке на Совјетски Савез комунисти покушавају да подигну Кривошијане на устанак. Милош Ковач са другим угледним Кривошијанима противи се њиховој пропаганди и донекле у томе успјевају. Међутим децембра 1941. године на терен Кривошија долазе Сава Ковачевић и Димитрије Булајић са црногорским четама. Увидјевши да Кривошијани нису жељни комунистичке авантуре они долазе да заметну кавгу са Италијанима. То и учинише а италијани за одмазду попалише села у Доњим Кривошијама. Кад су на Церовику Италијани убили Божа Одаловића и његову жену а кћерку Виду ранили, Милош налази Виду и на леђима је сноси у Рисан у болницу и спашава јој живот.

На позив Милоша Ковача 80 Доњокривошијана се окупило у Драгошеву селу. Изабрали су старјешине и рјешили да у случају напада Италијана ступе у борбу са њима. Међутим добијају ултиматум од Саве Ковачевића да му се придруже или ће их сматрати непријатељима. Не желећи да проливају братску крв распуштају јединицу. Исте ноћи је осуђен од Саве Ковачевића на смрт. Сазнавши за то од свог кума преко своје сестре Анђелије од Митра Ћатовића добија пропусницу за Рисан.

Кад је ушао у зграду општине у Рисну италијански карабињери су га шчепали и затворили у затвор у Котору. Неки комунистички шпијун га је препознао и пријавио као комунисту. Помоћу пријатеља Ђура Драшковића је спашен да не буде послат на Мамулу, гдје би највјероватније био стрељан. Послије извесног времена је пуштен на слободу. Послије побуне у Кривошијама и распада партизанских јединица у Црној Гори, Херцеговини и Боки и њиховог повлачења у Босну Милош Ковач бива постављен за команданта обавјештајне службе за Боку од Петра Бађовића. Цијело вријеме италијанске капитулације борави у Горњој Ластви код једне

католичке породице. Прикупљали су се подаци о италијанским јединицама и тајно достављали команди у Херцеговини. По капитулацији Италије Петар Бађовић и Иван Јаничић питају Милоша да буде командант Кривошијског батаљона и он то прихвата. У ЈВУО Милош Ковач је имао чин поручника.

Кривошијски батаљон је био бројно најјачи батаљон Бококоторског корпуса. Од свог оснивања па до трагедије четничких јединица у Словенији водио је многе борбе са партизанима и усташама. У исто вријеме овај батаљон је био пријетња и упозорење њемачкој војсци да не примјењује свој план одмазде над цивилним становништвом. Једном приликом након једне партизанске непромишљене акције Њемци су скупили више цивила у Рисну које су мислили стрељати ради одмазде. Сазнавши за то Милош Ковач је запријетио њемачком команданту да ће га његове јединице напасти. Такође је гарантовао за све таоце да нису комунисти. Њемачки командант је одустао од своје намјере. Тако је спасио и Даницу Водовар која је због убиства њемачких мотоциклиста у Рисну, као таоц требала бити стрељана на Граховцу.

Кроз 1943. и 1944. годину Милош је водио овај батаљон све до октобра и велике партизанске офанзиве. Комунисти су спремали и атентат на њега за који је Милош сазнао. Атентатори су похватани и Милош их пушта на слободу. Партизани врше опсаду Црквица и 4 дана безуспјешно нападају. Четници пробијају опсаду Црквица и повлаче се. Пошто су били одсјечени од јединица Источне Босне и Херцеговине добијају наређење да се прикључе војводи Павлу Ђуришићу. Пробијају се до Рисна и Грбља, гдје се састаје са Ђуром Иветићем. Ту су направили заједнички план и преко Скадра стигли у Зету, у састав јединица војводе Павла. Заједно се креће према Босни. На Лијевча пољу не вјерује Секули Дрљевићу и са

својим борцима успијева да заобиђе усташке јединице. Иако десетковани на Лијевча пољу, настављају касније пут према Словенији уз крваве борбе са усташама, партизанима и Њемцима.

Изморени, гладни, болесни од тифуса стижу до Зиданог Моста у Словенији. Четници дочекани од партизана, у свим правцима онемогућени даљи путеви за Аустрију. Милош Ковач не желећи панут у руке разбојника ријеши да се шумом преко Алпа пробије за Аустрију. Саопштава ову одлуку својим борцима и придружују му се четворица: Тодор, Божо, Јован и Раде, сви Самарџићи. Остали осташе на кланици комуниста. Њих 200 бораца дохватише се те ноћи шуме и Алпа. Од Зиданог Моста до Караванки су путовали цио дан и ноћ.

Милош Ковач на протестима у Сан Франциску против српских душмана

Наставише пут и под тешком борбом са комунистима стигоше у Аустрију. Дођоше до Енглеза у близини Вилаха и предадоше им се. Послије неколико дана, које су били под стражом у жицама, рекоше им да

ће их транспортовати у Италију у састав четника попа Ђујића. Умјесто у Италију транспортоваше их у Југославију. Кад су видјели куда их воде искочише из воза. Оријентишући се према сунцу, кренуше пут Италије. Послије осам дана путовања шумом, подножјем Триглава сачекаше их комунисти на граници, заробише и одведоше у затвор Толмин. Сутрадан на саслушању осудише Милоша Ковача и Јована Самарџића на смрт. У саму зору 27. маја изведоше их на стрељање. Са стрелишта го и бос, само у доњој роби спаси се Милош неким чудом и планином путујући већином ноћу пређе ријеку Сочу на њеном извору. Послије осам дана и ноћи путовања помоћу једног Словенца дође до Американаца у Удинама у Италији.

Милош Ковач је настојао да у тешким ратним временима сачува народ, најприје Кривошијане, а посебно своје борце. Познато је да је јавно говорио својим борцима да чувају свој народ, да не праве злочине. У емиграцији остаје активан и једно вријеме је био замјеник попа Ђујића. Милош Ковач живи у Сакраменту, Калифорнија.

Милош Јанковић

Милош Шпира Јанковић је рођен у Трсту 1905. године, гдје је његов отац радио у паробродској компанији Стевана Иванковића. Породица Јанковић живи и ради у Трсту до 1927. године када група грађана Херцег Новог долази у посјету Милошу Јанковићу. У овој групи су били Мирко Комненовић, Рудолф Сарделић, Лука и Душан Прњат и Лазар Доклестић. Циљ њихове посјете је био да замоле Шпира, ако је вољан, да инвестира у Херцег Нови.

Шпиро Јанковић одлази у Херцег Нови да извиди ситуацију, и доноси одлуку да у Игалу сагради хотел. Ово је било опасно улагање с обзиром да је Игало било тада само једна мала група кућа без струје, текуће воде и комуналне структуре. Градња хотела је почела 1927. године. Оженио се Јасном Секуловић 10. новембра 1935. године.

Милош Јанковић улази у посао са фирмом Савчић и Станковић и постаје директор фирме "Друштво за грађевине и саобраћај странаца" која је власник хотела "Игало" и "Бока". У љето 1934. године, непосредно пред његов кобни пут у Француску, у хотелу Игало угошћују Краља Александра са породицом. Први увиђа значај и покреће испитивање љековитог блата у Игалу.

Међутим долазе ратне године. У бомбардовању Београда гине Милошев брат Бојко који је био студент права. Неколико дана раније Милош је био мобилисан у Динарску дивизију која је доживјела судбину осталих наших јединица.. Успио је да се врати кући. Успоставља контакт са Италијанима и задобија њихово повјерење. За вријеме италијанске окупације има свој ауто и несметано се креће до Дубровника. Захваљујући томе упознаје се са Ђорђем Радмиловићем, који ради у Дубровнику, и приступа Равногорској организацији. Добија овлашћење за команданта среза. Међутим под Италијанима се није могло учинити нешто више на организацији јединица.

Септембра 1943. године Италија капитулира и Србима у Боки поново пријете стари непријатељи. Усташки кољачи спремају се да преузму Боку. Милош Јанковић са групом угледних Бокеља, дипломатском акцијом успјева да убиједи Њемце да ће Срби обезбједити ред и мир у Боки боље него усташе које ће свима донијети невоље. Лично гарантује за ред и мир у

Боки Которској а заузврат Њемци враћају усташе тамо одакле су и дошли.

Њемци га постављају за гувернера цијеле Боке Которске. Приликом постављања (без његове сагласности или питања) Њемци су рекли да сада они од њега траже услугу као што је Милош Јанковић тражио од њих кад су усташе ишле ка Боки. Рекли су да неће тражити војну помоћ али да очекују помоћ по свим другим питањима. На овом положају Милош Јанковић настоји да спаси Бокеље од њемачке одмазде без обзира јесу ли комунистички симпатизери или не. Њемци су преко среског начелства дијелили храну народу. Међутим строго су забрањивали да ову храну добијају породице чији се чланови налазе у партизанима. Жалећи ове породице Милош кришом од Њемаца, углавном преко ноћи, и њима дијели основне намирнице. Гарантује за многе Бокеље и тиме их спашава затвора. Милош претвара стари хотел у Мељинама у нову цивилну болницу. Ово је био значајан подухват с обзиром да су Њемци преузели стару болницу за своје потребе. Такође поново отвара школу за католичке сестре Свети Анте, коју су Италијани затворили због антиталијанског дјеловања.

Милоша Јанковића на овом положају је изгледа сметао Обраду Новаковићу, који се добро снашао и у овој окупаторској власти, гдје је добио ресор за културу, пропаганду и штампу. У преписци која се налази у Архиву у Херцег-Новом видимо да је Обрад Новаковић упутио једно писмо Њемцима у којем оптужује Милоша Јанковића да помаже партизане. Он наводи како Милош у својој служби држи Рада Радановића и Милана Чера. Милош је одговорио Њемцима и успио да остане на овом положају. Обрад Новаковић је изгледа хтио да овдје

постави свог човјека преко којега би он могао да ради што хоће, као и током 42 и 43.

У једном свом апелу јула 1944. године, који се налази у Архиву у Херцег-Новом, Милош Јанковић од Њемаца тражи да се олакша стање притворених особа, партизанских симпатизера:

"Апелујем да се боље организује снабдијевање притворених особа, тим прије што је пуно оних чије породице нису у стању да их снабдијевају неопходним намирницама, у циљу чега је неопходно створити било какве услове за транспорт, како не би поједини чланови њихових поородица морали по овој врућини прелазици 20-25, чак и 30 километара дневно, (Мојдеж, Суторина), са пакетима на леђима, и још једном апелујем да се број притворених особа смањи на минимум. Поготово код старијих талаца, то би се могло извести на тај начин што би се они приликом ослобађања обавезивали да неће мијењати мјесто боравка без сагласности команде мјеста. Евентуално би се овдје могла додати још два грађанина као гарант."[69]

Комунисти "ослобађају" Херцег-Нови октобра 1944. године. Већ 30. октобра у Милошеву кућу на Игалу долазе двојица људи и обавјештавају га да се јави њиховим надређеним у школу у Суторини. Његов шофер Новак Јанчић га је одвезао у Суторину гдје му је пренесено да продужи за Мојдеж. У пратњи агента ОЗНЕ пјешке креће за Мојдеж. Ту га бивши учитељ Душан Радовић обавјештава да мајор Милан Вуковић жели да разговара са њиме. Милан Вуковић се тада налазио у селу Залазе. Преко брда, наравно у пратњи партизана, долази у Залазе. Након разговора Милан Вуковић закључује: "Јасно је да ви нисте комуниста, али с обзиром на помоћ

[69] Архив ХН.

коју сте пружили народу Боке не би било право да вам се нашкоди у било ком погледу. Можете ићи кући." Овај изненадни пут спасио је Милоша Јанковића првих масовних стрељања комуниста по њиховом доласку за које он оптужује Влада Шегрта.

Сутрадан по повратку у своју кућу Милошу Јанковићу долази наређење да се јави у своју шуму на Игалу са сјекиром и пилом, да сјече своје дрвеће како би помогао народној армији. У међувремену представници нове власти по граду врше отимачину. Она не заобилази ни хотеле "Игало" и "Боку". Ови хотели су послије "обиласка" више личили на ратно поприште него на објекте који су били понос бокешког туризма. У хотелу "Игало" да би отворили сеф у канцеларији, у којем су била само осигурања и обична документа, користили су ручне бомбе. Нису се ни потрудили да питају за комбинацију сефа. Том приликом су уништили неколико изузетних умјетничких радова Драгутина Инкиостри Медењака и историјских књига. Међу уништеним књигама је била и књига која је припадала лично Вуку Караџићу као и неколико копија његових радова штампаних у Бечу. Експлозија се чула у цијелом граду. Након сталног малтретирања и испитивања Милош Јанковић је ухапшен и спроведен у затвор у Котор 6. марта 1945. године.

Почело су припреме за суђење по узору на стаљинистичке процесе. Једном приликом комунистички тужилац обраћајући се грешком Миливоју Шабовићу, мислећи од њега да је Милош Јанковић је рекао: **"Господине Јанковићу, претпостављам да сте свјесни какву сте штету учињели нама држећи усташе даље од Боке. Стварајући атмосферу мира у заливу ви сте практично уништили партизански покрет који би иначе напредовао овдје."** Тужилац је наставио са

комунистичком теоријом која је била застрашујућа и за помислити, а која објашњава праву стратегију комунистичког покрета. Претпоставка је да би усташе упале у Боку и извршиле покоље (које партизани не би ни покушали зауставити као што и нису нигдје) а преживјели народ побјегао у брда и прикључио се партизанима. Тада би партизани храбро сишли са брда и ослободили оне који остану живи.[70]

Послије скоро годину дана почело је намјештено суђење. Суђење се одужило на скоро цијели мјесец због гомиле лажних свједока који су довођени на суђење. Милош подноси суду списак од 51 свједока за своју одбрану, међу којима неколико партизанских симпатизера. Од њих суд позива само петорицу. Приликом изрицања пресуде кад је дошао ред на Милоша Јанковића судија Тодор Килибарда је рекао да ниједан од свједока није ништа рекао лоше за њега. Ипак је осуђен на три године губитка грађанских права. Међутим незадовољни комунистички челници организују демонстрације омладинаца у Котору и Херцег-Новом на којима су захтјевали већу казну за Милоша Јанковића. Ускоро је Виши суд у Цетињу преиначио пресуду на три године присилног рада. На крају Милош је ипак завршио у затвору Јусуповача у Подгорици гдје је дочекао амнестију у мају 1947. године. Коначно 12. маја излази из затвора.

Иако је стално присутна идеја о бјекству, породица Јанковић покушава да води нормалан живот. Међутим официри ОЗНЕ позивају га на разговор на Цетиње. Мајор Ракочевић га испитује о погибији Николе Ђурковића и осталих. Иако покушава да сакрије да зна дјеломичну истину о умјешаности самих комуниста у овај догађај, мајор ОЗНЕ уочава да Милош зна више о

[70] Miloš Janković, Adriatic man.

томе и пријети му поново затвором ако не покаже сарадњу. Не желећи да упадне у међусобне комунистичке обрачуне Милош послије овога разговора увиђа да је бјекство једино рјешење. Једини пут је преко мора. Повезује се са рибаром са Корчуле Марком Петровићем и даје му сву своју уштеђевину да купи нови мотор. За дан бјекства је одређен 20. новембар 1948. године. Породица Јанковић, Марко и његов рођак Иван на броду Марица се упућују на пут ка Италији. И успијевају. Послије 56 сати путовања стижу на свој циљ. Настављају свој живот у туђини, далеко од своје Боке. Само једном 1988. године је посјетио Херцег-Нови. Кад је видио шта су од туризма Игала и Херцег-Новог направили није хтио ни излазити из своје куће. Милош Јанковић је умро у својој 92-ој години.

Влатко Станишић

Капетан Војске Краљевине Југославије, син попа Марка Станишића. Комунисти му јануара 1942. године убијају брата Уроша уз најстрашнија мучења. Његова јединица је била код цркве Св. Архангела Миахаила у Бијелским Крушевицама. Једном приликом кад се са својим четницима враћао са Жлијеба био је рањен од комунистичке тројке. Комунисти су бацили бомбе на њих и Влатко је био рањен у колено и руку. Октобра 1944. године креће у повлачење са женом и сином. Са својом јединицом се спушта у Каменаре одакле пружају отпор комунистима. Послије се чамцима и цатарама пребацују преко канала.

Његова жена је била из Сарајева и хтјела је да се пребаци само до својих родитеља у Сарајево. Међутим њихов збјег заробљавају усташе и одводе их на Пашино брдо 7 км од Сарајева. Не знајући што их очекује

Влаткова жена одлази код стражара и пошто је из Сарајева моли стражара да је пусти да одведе сина код родитеља а да ће се она вратити. Стражар погледа около да види гледа ли га ко, а кад се увјери да нема никог рече јој да бјежи и да се не враћа. Још није била ни одмакла са дјететом кад су усташе почеле свој крвави пир.

Приликом повлачења кроз Босну Влатко је оболио од тифуса и умро у околини Добоја.

Мирко Ђуровић

Мирко Драгов Ђуровић је рођен у Жлијебима. Драго Ђуровић је имао осам синова. Били су познати по томе што је сваки од њих свирао један инструмент тако да су имали свој оркестар. У овом рату погинула су 4 Драгова сина. Завршио је четри разреда гимназије и пред рат уписао подофицирску школу у Билећи. Ту га затиче рат. Кад су усташе подигле буну и преузеле власт у Чапљини питомци подофицирске школе се шаљу да угуше буну. Мирко Ђуровић са њима учествује у борбама са усташама.

Долази у Жлијебе и са избијањем устанка прикључује се Жлијебском воду. Био је члан комунистичке партије и разочарао се у терор који је донијела овом крају. По повлачењу Орјенског батаљона предаје се Италијанима и бива затворен на Шпањоли. Преко неких веза успијева да се извуче из затвора. Међутим Италијани организују потјере за њим да га врате у затвор. Мирко се прикључује Николи Вукасовићу и заједно одлазе у Босну. Цијело вријеме рата у пратњи Николе Вукасовића и његов најближи сарадник. Октобра 1944. године остаје на терену и скрива се са Николом и осталим четницима. Он и Марко Лалић су ишли у Кумбор у кућу Ђурасовића код неких дјевојака. Л. В. их је прошпијао комунистима и

они им постављају замку 17. априла 1945. године. Мирко Ђуровић и Марко Лалић се не предају комунистима и ту гину заједно.

Славо Ђурковић

Славо Ђурковић из Бијеле, поручник корвете, такође борац Орјенског батаљона. Италијани су из њихове запаљене куће у Бијелој одвели 6 камиона плијена. Послије расформирања Орјенског батаљона прикључује се четницима и долази до мјеста замјеника команданта Романијског корпуса. Послије рата успјева да се пребаци у иностранству. Хотел "Парк" који је био њихово власништво послије рата су национализовали комунисти.

Бошко Петричевић

Био је артиљеријски потпуковник. Бошко Петричевић је био командант Шпањоле. Када је Југославија капитулирала извадио је затвараче из свијех топова и закопао. Талијани су га тражили па је једно вријеме био на Грахову, али ту није могао остат од комуниста. Још од првих дана ради на организовању устанка. Учествује у састанку за дизање устанка са комунистима у Брезовом Долу 15. јула 1941. године. Командовао борбама Орјенског батаљона у Кривошијама почетком 1942 године. Послије пао у немилост и затворен.

Од Италијана је био интерниран у логор на Липарским острвима. Касније као четнички командант се истиче у борбама против комуниста и усташа. Потпуковник Петричевић је успио да побјегне у иностранство. Седамдесетих година преко жене намамљен, обећањима да му ништа неће бити, да се врати у земљу. Комунисти

су слагали као много пута дотада. Затворен је у Спужу гдје је и умро.

ОСВРТ НА ГРБАЉСКЕ ЧЕТНИКЕ

Др Марко Стевов Тујковић

Др Марко Тујковић је убијен од усташа 1933. године у Сплиту. Био је син кнеза Стева Тујковића. У Влади Краљевине Југославије требао је постати министром правосуђа.

Устанак

На подручју МК Котор у јулу уопште није дошло до устанка. "Организатор" устанка у овом дијелу Боке требао је да буде Мато Петровић. Мато је још прије избијања устанка побјегао из Котора. Међутим умјесто да побјегне у шуму да диже устанак, сакрива се код својих пријатеља Бећира у село Трешњицу, Грбаљ.

Због саботаже устанка чак је и кажњен од своје партије и смјењен са положаја. Међутим убрзо се поново успео на њега. И на терен МК Котор су упућени инструктори.

Протосинђел Варнава, настојатељ манастира Подластва

Протосинђел Варнава (Бућан) рођен је 8. јуна 1896. године у Сарајеву. Радио је у Цетињској богословији. Одатле је прешао у манастир Прасквицу. Именован је настојатељом манастира Подластва. На жалост, смрт га је омела те дужност игумана овог древног манастира никад није примио.

Отац Варнава је страдао од партизана 24. јануара 1942. године. Неколико дана прије смрти стигао је из Албаније, гдје је био интерниран, а митрополит Јоаникије га је одредио за настојатеља манастира Прасквице. Партизани су неколико дана по његовом повратку, упали у манастир и затекли га на вечери. Одвели су га у свој штаб гдје су га осудили на смрт.

Убили су га послије великог мучења, а његово мртво тијело је послије неколико дана нађено унакажено. Нађен је на гумну код Светог Стефана, недалеко од манастира.

Партизани су га убили са четрдесет и шест убода ножем. Сахрањен је на манастирском гробљу на Светога Саву 1942. године.[71]

Преговори Грбљана и партизана

Послије сплашњавања тринаестојулског устанка комунисти крајем 1941. године поново дижу устанак. У Грбљу који је био под јурисдикцијом ОК Цетиње такође се покушава дићи устанак. Партизани заузимају два горња грбаљска села не би ли присилили Грбљане да се прикључе њима.

У кући Перовића одржан је састанак између партизана и Грбљана. На састанку су присуствовали Бошко Стругар испред комуниста и Марко Лазаревић испред Грбљана. Партизани су тражили да се Грбљани придруже партизанима и да се у Лукавце (излаз из Радановића према Будви) нападну Италијани. Марко Лазаревић је био свјестан неповољног положаја Грбља и рекао је да су Грбљани дизали четри буне, да је најтежа била под Станишом Црнојевићем и да су у тим бунама Грбљани

[71] Јереј Велибор Џомић, Страдање Српске цркве од комуниста.

тешко страдали. Упозорио је партизане на непромишљеност ове акције и какве би последице та акција имала. На те ријечи му је партизан Љ. М. рекао: "Доста је да остане осам Грбљана", а Марко Лазаревић њему: "И ти девети за расу." Преговори су пропали.

Партизани ипак у Лукавце нападају Италијане 25. марта. Резултат је велика италијанска одмазда. Италијани спаљују Братешиће а код цркве Св. Нељеље стрељају неколико таоца.

Лазаревић увидјевши да се са партизанима не може с миром ништа постићи ступа у преговоре са Италијанима. Један батаљон Италијана заузима ова два села, али Лазаревић претходно упозорава националне породице да би на вријеме избјегле.

Марко (Сава) Лазаревић је био предсједник грбаљске општине. Био је велики пријатељ митрополита Варнаве, Дожића и Липовца. Својим радом је задужио многе Грбљане. Нормално је да су Грбљани стали иза њега, а не иза Мата Петровића и његове организације коју је предводио некакви Јосип Броз, коме се ни данас не зна ни ко је ни одакле је. Од самог почетка Марко Лазаревић је сметао комунистима и зато су га покушавали убити. Покушали су 1943. године и атентат на њега. Партизанска тројка је бацила бомбу на њега и убила његовог коња којем је бомба одсјекла главу. Марко Лазаревић није био ни рањен. Марко Лазаревић са Милом, Војином и Марком (Гаја) Лазаревићем је покушао барком да се пробије за Италију. Ухваћен је од стране партизана и стрељани су у Цавтату (или околини) 1944. године.

Захваљујући Марку Лазаревићу Грбаљ је био вјероватно једини крај Српства који је ратну зиму 41/42 прошао без масовних ликвидација.

Крвава ноћ у Грбљу

Ноћу 27/28. фебруара 1942. године партизани су извели из својих кућа учитеља Марка Кадију (1871) из Пријерада (одступао у Првом свјетском рату преко Албаније), Божа Ђ. Вукшића из Сутваре и његову тетку Александру Барановић рођену Вукшић одвели у Поборе и убили. Учитељ Марко Кадија је звјерски мучен и убијен кундаком. Послије овог догађаје Грбљани су поручили партизанима да не смију више пролазити кроз Грбаљ. До тада зарад непролијевања братске крви допуштен им је био пролаз под условом да не свраћају по кућама.

Послије 40 дана ископани су и сахрањени лешеви ово троје Грбљана. Тада се видјело да нису стрељани већ убијени хладним оружјем и искомадани. Учитељ Марко Кадија је био само у доњем вешу.

Нико не зна зашто су ови људи убијени. По причи Божо Вукшић је убијен само зато што је одбио да убије учитеља Марка Кадију. За мјесто злочина одабрани су Побори само зато да се заваде Грбљани и Побори.

Партизани су 1942. године спремили списак људи које треба убити. Први на списку је био Марко Лазаревић, а још су били Иво Магуд, Станко Оца, Нико Стојов Мачић и други.

Марко Ников Донковић

Марко Ников Донковић је био солунски добровољац. На Солунски фронт је дошао из Француске. Једне вечери 1942. године убијен је од комуниста на прагу своје куће. На њега се пуцало испред куће Кордића. Као прави Србин и солунски добровољац сметао је комунистима из МК КПЈ Котор.

Преговори са Италијанима

Марко Лазаревић у преговорима са Италијанима успјева да добије оружје од њих. Међутим наилази на отпор народа. Марко Лазаревић окупља народ и на том скупу нуди своју оставку ако му народ не вјерује. Народ одбија оставку и рјешава да извршава сва његова наређења. Добија од Италијана 537 пушака и дјели их Грбљанима. Извршење војне организације понудио је Ђуру Иветићу, па затим и артиљеријском потпуковнику Ивковићу али су обојица одбили. Као официри Срби сматрали су да је нечасно сарађивати са окупатором против партизана – оних који се боре против окупатора, без обзира на користи и штете за народ.[72]

На вријеме увидјевши какво зло доноси комунизам, Марко Лазаревић је покушао да изабере мање зло. У то вријеме он није имао никаквих веза са Дражом Михаиловићем, нити било којим другим четничким командантима, савезници далеко, ниоткуд није било помоћи. Био је сам окружен Италијанима који су палили устаничка села и убијали цивиле и са друге стране комунистима који су више бринули о обрачуну са политичким противницима него о одбрани својих села. Лазаревић сам извршава војну организацију. Његов једини циљ је заштита свог народа. За њега Ђорђе Радмиловић у свом извјештају каже: "Ситуација у Грбљу је потпуно у рукама Марка Лазаревића. То је човјек 60-70 година, нешколован, али врло бистар и врло, врло искусан. Велики Србин уопште безкомпромисан са Хрватима те ово и проповеда. Он је једини у Боки Которској правилно схватио ситуацију, правилно се одлучио и врло умесно радио иако су га скоро сви без разлике

[72] Подаци из "Извјештаја о стању у Боки послије капитулације."

осуђивали." Ђорђе Радмиловић на своју руку му саопштава признање и похвалу од Чиче.

Послије пропасти партизана и повлачења њихових остатака у Босну Италијани траже да Грбљани обуку униформе, а затим и да положе заклетву. Стара латинска политика поштовања споразума само када њима одговара овог пута није успјела. Грбљани одбијају да овоураде. Италијани тада покушавају да им одузму оружје. Марко Лазаревић паметно и лукаво и ову ситуацију рјешава у корист Грбљана. Ђорђе Радмиловић за њега налази само двије мане: сувише је опрезан и благ је према партизанима. Марко Лазаревић је увјерен да су то ипак Срби и да ће сви кад дође вријеме поћи правим путем. Не гони партизане него домаће партизане чак и заштићује.

Извјештај о стању у Боки послије капитулације[73]

Ово видимо из извјештаја који се чува у архиву у Херцег-Новом. Извјештај о стању у Боки Которској је вјероватно из краја 1942. године од Ђорђа Радмиловића. Документ је без печата и потписа. Постоји вјероватноћа да је комунистички фалсификат, што је често случај са објављеним четничким документима, мада је овај највјероватније вјеродостојан. У њему пише:

"...Али смисао и иницијативу за стварање организације или бар умјесне пропаганде нико није показао сем Марка Лазаревића, председника општине у Грбљу, па и он само у Грбљу. Фебруара почели су партизани да захтијевају да им се и Грбаљ прикључи. Међутим народ са Марком Лазаревићем на челу, свесан да би због неповољног положаја грбаљске долине брзо пропали, одбио је. Тада су партизани да би их силом натерали посели два горња

[73] Архив ХН.

грбаљска села. Да би спасио народ од пропасти без пролијевања братске крви ступио је Лазаревић у преговоре са партизанима и настојао да их убиједи да би побуна Грбља била његова неминовна пропаст, али партизани нису хтјели да приме његове разлоге него категорички захтевали да се Грбаљ њима прикључи. Лазаревић видећи да се са партизанима ништа милом не може, ступи у контакт са италијанским војним властима. Један батаљон Италијана отерао је партизане из поменутих села, али је Лазаревић претходно известио национално поуздане породице да се повуку из тих села. У даљим преговорима успио је да добије оружје од Италијана, али је наишао на отпор народа. Тада је Лазаревић сакупио народ и рекао ако му он не верује, да даје оставку на свој положај. Народ је одбио његову оставку и решио да извршава сва његова наређења. Тако је Лазаревић добио од Италијана и поделио народу 537 пушака... Данашња ситуација у Грбљу је следећа: легализовано 547 људи формираних у 4 чете. Ови су наводно под командом једног италијанског официра, док уствари тај је официр само посматрач и служи за везу. Овај одред по усменом уговору између Лазаревића и Италијана, а на захтев Лазаревића, не сме се употребити ван граница Грбља. Ово би Лазаревић хтео да вреди и у будуће."

Капитулација Италије

Кад је капитулирала Италија у Грбљу су почели да се организују четници. Ђуро Иветић, Станко Оца, Иво Магуд и Марко Лазаревић су командовали грбаљским четницима. Партизани су кренули на Лепетане, на складиште муниције које су већ држали Њемци, а четници на Котор.

Италијани, иако је њихова команда прогласила прилазак савезничким снагама, при првом додиру са Њемцима се предају.

Напад на Котор

Још раније група Њемаца копном и морем успјела је да се убаци у Котор. Они због своје малобројности нису хтјели да нападну Италијане већ су чекали појачање под изговором да чекају инструкције за преговоре. Међутим командант дивизије "Емилија" увидјевши њихову игру наређује напад који почиње ујутро у 7 часова.

Четници су се окупили 14. септембра на Тројици изнад Котора. На Тројицу је дошло око 600 Грбљана преко Горажде и Дуба. Дошли су прикрадајући се јер нису вјеровали Италијанима, који су још држали положаје у Кавчу, и нису знали шта мисле. Нико Јованов Кашћелан, наводно капетан црногорске војске (у ствари потпоручник), са 30 до 40 Мирчана је дошао у Лозницу изнад Тројице и повезао се са Ђуром Иветићем. Ђуро Иветић га је као старијег питао оће ли вечерас заједно на Котор. Нико му је одговорио да он и његови Мирчани неће. На то му је Ђуро Иветић рекао да онда није требао ни долазити.

На Тројици је Ђуро Иветић одржао говор. Рекао је: "Ко није војску служио не може да иде на Котор, јер ће бити велика борба. Млађи могу да остану на Врмцу да не би Њемци из града зашли четницима за леђа." Поред овог наређења велики број момака је кренуо са Ђуром Иветићем на Котор. Ђуро је предложио да се сачека исход борбе у Котору између Њемаца и Италијана а да се онда нападне побједник. Тражио је да се на Котор иде у борбеном поретку. Ђуро Иветић је почео правити распо-

ред за напад, али Грбљани пуни воље за борбом нису послушали Ђура.

Станко Оџа је овдје на Тројици позвао своје Грбљане: "Ко је Србин за мном." Станко Оџа, делегат на Светосавском конгресу у селу Ба, велики јунак и један од грбаљских команданата кренуо је у повлачење према Словенији и дошао до Аустрије. Враћен је од савезника партизанима који су га и убили.

Четници су кренули у напад. Напад на Котор је услиједио из три правца. Први испод Врмца према болници, други низ Плазно и трећи преко Мокре плоче. Пред четницима је ишао Ђуро Иветић. Успјели су да уђу у Котор, гдје се још водила борба између Њемаца и Италијана. Долази до првих грбаљских жртава. У Котору су погинули Стево Вукшић, код болнице и Ђуро Тујковић, код игралишта. Рањен је Мићо Братовић.

Једна група бомбаша којом је командовао Нико Марков Донковић пузећи преко ливаде Липовца (данас Ауторемонт) успјела је да дође до Ривијере и убаци бомбе међу Њемце. Упали су у жандармеријску станицу, преко пута фабрике Вучковић (Ривијера) и ту су они и Њемци бацали бомбе једни на друге. Водила се жестока борба са доста жртава. Италијани су разносили своје мртве по Врмцу и Горажду.

На путу према Кавчу Италијани су били напустили своје топове. Ђуро је оставио своје артиљерце, међу којима је био и Јово Ђуров Мршуља који је завршио артиљеријску подофицирску школу, да чувају прилаз Котору са те стране. Наређење је било да када се појави њемачка колона на Суторман, да се не пуца на прва возила. У првом дијелу колоне је требао да буде Ђуро Бан који је био убачен да наведе колону на тај пут. Међутим кад оће несрећа и овај пут је пропратила Грбљане. Кад је наишла колона и топови отворили ватру,

погођено је прво возило у којем се налазио Ђуро Бан и он је ту погинуо. Уништено је неколико њемачких возила. Колона се почела повлачити.

Остатак колоне је преко Грбља, Будве и Цетиња поново кренуо на Котор овога пута низ которске стране. Они су прешли преко територије коју су контролисали зеленаши (гуњаши) Ника Кашћелана и нико их није дирао. Са првим мраком ови јунаци су отишли у кревет. Ова колона у Шпиљарима наилази на неколико младића и ту гину Марко, Иво и Душан Оџа и Марко Латковић. Ту је погинуо син Станка Оџе и 2 синовца.

Такође у Прчњу се појављују Њемци које су партизани заробили у Лепетанима, а који су се "изненада" ослободили и наоружани дошли у Прчањ преко Горње Ластве. Котор је био скоро у рукама четника али су се морали повући послије појаве ових Њемаца.

Четници долазе на Тројицу и почињу се пребројавати мртви и рањени. Тијела тројице Оџа и Марка Латковића преносе и сахрањују у заједничку гробницу код цркве Св. Мине Св. Стефана Дечанског у Шишићима.

Стево Вукшић и Ђуро Тујковић су сахрањени на православном гробљу у Шкаљарима. Дуго послије рата "народна" власт није дозвољавала да се њихови посмртни остаци пренесу у Грбаљ.

Извјештај британске посматрачке мисије

Ево једног извјештаја британске посматрачке мисије из тог периода:
29. септембар Од Каверн два (19 тачка 2: Спрок Хјуоту): Двадесет хиљ(ада) Италијана у и око Дубровника пристали да се боре против Хуна али одустали кад су им Хуни одузели оружје. Сада се само два батаљона бије

против Хуна остало хунски заробљеници. Дуж обале од Дубровника до которске поморске базе, Италијани и Михаиловићеви људи заједно туку Њемце, велика битка близу Груде. Италијани у Котору чекају да виде савезничке бродове да тамо пристану, то би им подигло морал. (Ибид., 29/9/43.)[74]

Формирање 1. бококоторске бригаде

У Боки се формира Бококоторска бригада. Њен командант је Ђуро Иветић. Касније формирањем Бококоторског корпуса Ђуро Иветић је командант корпуса, а командант 1. бококоторске бригаде (подручје Грбља) Станко Оца (по сјећању Милоша Ковача). Станко Оца је вјероватно само формално био постављен за команданта док је сва команда била у рукама Ђура Иветића. Бригада је имала 1. и 2. национални грбаљски батаљон. Команданти батаљона су били поручник Слободан Ненезић и морнарички наредник Нико Ђурановић. Команда 2. националног грбаљског батаљона је била у Главатичићу. Командир 2. чете 2. батаљона је био Нико И. Микијељ.

Послије ових догађаја Ђуро Иветић је био ушао у Котор. Њемци су сазнали за то и уцјенили његову главу на 100000 марака. Такође су открили куда су четници прошли. Међутим и прије него што је ушао у Котор бива прошпијан Њемцима од комуниста. Њемци су га пустили да уђе у Котор а затим кренули у потјеру за њим. Јован Ковачевић и Владо Мачић, оба из села Дуб, отишли су у Котор. Нашли су Ђура Иветића и пошто су добро познавали Котор успјели су да га провуку преко бедема изнад града па преко Његуша у Грбаљ.

[74] Погледи бр.64

Поновним доласком на територију Грбља партизанске мање групе су наставиле са ликвидацијама. Убијен је поп Сава Пејовић, исјечен на комаде изнад Горовића кад је ишао у Чаворе да служи литурђију.

Станко Оца је био на Равној Гори. Кад се вратио одржао је говор. Рекао је да је пукла тиква и да је Краљ позвао четнике да се ставе под команду партизана. Народ је једногласно био да се остане под командом Драже Михаиловића.

Блажо Смиљанић

ОК Боке је 25. октобра 1943. године у Трешњици, Грбаљ организовао Конференцију народне омладине Боке. Конференцију је требао да отвори Блажо Смиљанић, студент из Шкаљара, једини Србин и интелектуалац у МК КПЈ Котор. Међутим пар дана прије конференције пушка једног члана МК КПЈ Котор је "случајно" опалила и убила Блажа Смиљанића.[75] Још једна несрећна погибија угледних (у народу) чланова партије.

Повлачење према Скадру и даље кроз Босну

Прије повлачења партизани нападају на Шишиће и Наљежиће. Прави напад је био на Шишиће а напад на Наљежиће је био варка да не би помогли нападнутим четницима у Шишићима. У кућама Оца партизани и четници су се сукобили ножевима.

Падом јужне Херцеговине, Кривошија и новских четника, као и катунске нахије партизани врше све већи притисак на Грбаљ. Партизани држе такође малобројне

[75] Васко Костић, Поводи: Шест деценија од капитулације Италије.

снаге на Цетињу у окружењу. Четници су одступили у Маине у Подострог и ту преспавали.

Међутим од Подгорице војвода Павле Ђуришић пробија блокаду и долази у помоћ малобројној посади на Цетињу. Након само једне ноћи одсуства, с обзиром да се ситуација поправила Ђуро Иветић са четницима 13. новембра се враћа преко Побора изнад Шишића. Затичу партизане како пљачкају њихове куће. Испред куће Стева Шоврана већ се у казану кувао ован. Натоварили су коње плијеном славећи побједу. Видјевши ово четници су припуцали а јуначка партизанска војска се разбјежала остављајући плијен. Сваки коњ се сам вратио пред кућу свога газде.

По други пут Грбљани су кренули за Будву. Ђуро Иветић је рекао својим борцима да је пут дуг и тежак и ко мисли да не може издржати да се врати. Једна мала група се вратила. Првобитни циљ четника је била Грчка. Пошто су били одсјечени од команде Источне Босне и Херцеговине добили су наређење од свог команданта Петра Бањовића да се прикључе јединицама Павла Ђуришића. Са Грбљанима су се повлачили Кривошијани, Новљани и други Бокељи који су се одлучили за повлачење.

Из Будве су пошли 9. новембра преко Паштровића за Бар, а одатле преко Печурице, Мрковског поља, Владимира, преко Бојане за Скадар. У Будви, испред хотела "Авала" Миливоје Митровић је одржао говор и рекао: "Драга браћо, договорено је да одступимо ка Грчкој, али вас ја молим да размислите. Нико од вас не мора да одступа. Сви ви можете кући да останете. Ви никоме никакво зло нијесте учинили. Вашим главама не може ништа бити. Ја морам ићи, јер сам заклети официр Краљу и Отаџбини, па макар ишао и сам. " Већина се одлучила за одлазак.

Кренуло се из Будве. Први дан се путовало до Бара. Преноћили су у Монополу, у Пристану барском и сутра наставили за Скадар. Пред Скадром по други пут је Ђуро Иветић одржао говор и рекао да ко хоће може да се врати.

У Скадру су мајор Иветић и капетан Миливоје Митровић од команданта Скадра добили дозволу за прелазак преко Албаније. Ђуро Иветић и Миливоје Митровић су отишли до Подгорице на договор са Павлом Ђуришићем. Од Павла Ђуришића су међутим добили наређење да иду за Подгорицу. Када су својим борцима саопштили то наређење наступила је права пометња. Неки су хтјели да се иде за Грчку, други назад за Боку, трећи са Павлом. Вратила се једна група од 200 Грбљана, Побора и Маина. Пред њихов полазак дошао је Ђуро Иветић и рекао: "Моја је највећа брига како ћете до својих кућа стићи. Уколико се пола Грбља одлучи да иде кући, ја ћу бити у тој половини. Али то није паметно. Није паметно због оволике ђеце и народа."

Из Скадра једна група је старим камионима пребачена за Зету, а послије пар дана послије Мратиндана и друга истим камионима.

Ту су сазнали за трагедију својих комшија и рођака који су се вратили од Скадра. Један Ивановић из Маина успио је да побјегне са губилишта скочивши низ бедем. Он је испричао ко је убијен и како је Душан Ивановић убио политичког комесара из мале берете сакривене у гетама кад је изведен за ликвидацију. Кад су чули Грбљани ко је убијен нису могли вјеровати јер су то били људи који су цијело вријеме рата провели код куће и ником ништа нису урадили за вријеме рата.

Бокељи који су кренули из Скадра назад за Боку, ишли су у више група. У Буљарици је био 2. батаљон Бокешке бригаде. Ту су се чак и изљубили са партизанима јер је међу њима било и кумова, пријатеља, рођака.

Све групе су упућиване у Бар. Пушке су задржали, али су морали предати сво злато које су имали са собом. За вријеме пута су заједно јели, пили и пјевали. Тако су успјели наговорити четнике и националисте да предају оружје. Рекли су им да ће им кад дођу у њихове команде у Будви и Грбљу добити распоред и ново оружје.

Били су распоређени у згради гимназије у Бару. Ту су се састале групе које су се одвојено кретале. Били су без оружја. Кад је пала ноћ дошли су партизани са штеликама и почели пописивати заробљенике. Мислили су да су то спискови за распоред у јединице и нису ништа сумњали.

Негдје око један сат послије поноћи, дошли су поново и прозвали прву групу 12 до 15 људи да изађу ван. Мало послије тога прозвана је и друга група. Тада су се чули митраљески рафали на отприлике 300 метара удаљености. Настала је узбуна, али је било касно. Били су ненаоружани и немоћни. Док су једну групу прозивали другу су стрељали. Кад је група изведена, партизани су бијесно кидали одјећу са своје браће и везивали их жицом једне за друге. Сви прозвани су стрељани у доњем вешу.

Стево Барба свједочи о тој ноћи: "Мене су, као најмлађег, послали да се промувам и провјерим шта се догађа. Провукао сам се поред стражара и кренуо доље, низ степенице. Свуда сам видио крв. На степеницама и доље, испред зграде. А мало даље од зграде, крај зидина, видио сам како ватра из митраљеза бљује у људе, у наше.

Као у сну, без свијести, вратио сам се горе и казао им шта сам видио."[76]

Стево Орловић је успио да побјегне са стрелишта, али бива рањен. Потјера га налази два дана касније, по траговима крви. Иако рањен, пружа јуначки отпор и убија командира потјере и тешко рањава још једног члана потјере.

Најбруталније убиство је шеснастогодишњег Аце Новаковића. Оца су му комунисти убили 1943. године у Будви. Плакао је и молио је своје џелате да му поштеде живот. Успио је да се отргне и побјегао је у учионицу. Тамо су га покрили деком, али су га џелати нашли. Одвели су га пред ноге политичког комесара Ника Станишића. "Еве ти га" – рекли су суровом комесару, који се пак издрао на малог Ацу: "Озго си ми побјег'о! Сад вала нећеш, копиле четничко." Озго је значило из Будве. Станишић је убио Ациног оца Тому. Тада је требало да убије и сина, али је овај побјегао.

Сутрадан ујутро Велиша Лековић, Нико Станишић, комесар 2. батаљона и Стево Јовановић, комесар 4. батаљона дошли су међу преостале затворенике. Вријеђали су Бокеље најпогрднијим ријечима. Рекли су да ће их упутити у јединице да се боре против окупатора, да "освјетлају" образ, али да треба да се одвоји 12 старијих људи који треба да иду кућама да помогну својим фамилијама.

Они су морали прво да затрпају јаму са лешевима своје браће. Затрпали су јаму земљом и приде великим камењем, а тада су им наредили да ископају мању јаму, за њих. Ристо Кнежевић је одбио да копа и кренуо да бјежи. Знао је да не може да побјегне, али је хтио као човјек да

[76] Драган Барјактаревић, Злочин без казне

сконча свој живот. Метак га је стигао на зидинама, крај јама.

Често су комунисти убијали по ноћи. И кад су могли убити по дану, чекали су ноћ, јер пакао је подручје таме, пише у псалмима. Када се ђенерал Блажо Ђукановић са пратњом предао на ријеч партизанима сачекали су један сат по поноћи и извели их напоље и на најзвијерскији начин убили.

Чекали су да дође час таме, час њиховог господара чији су знак носили на својим капама. Пентаграм (или петокрака) је знак сатане, а и Карл Маркс и Стаљин који је носио надимак демоношвили су били отворени сатанисти.

Даље за Босну

Из Зете преко Јабуке, Матешева, Колашина, Краљевог кола, Мојковца па низ Тару, Пријепоља стигло се до Рудог. У Рудом су се састали са херцеговачким четницима. Ту је донесена одлука да се расформирају бригаде и формирају пукови и дивизије које неће бити организоване на територијалном принципу. Кад је читана ова наредба Владо Мачић је из строја рекао да се браћа не раздвајају. Павле Ђуришић је питао ко је то рекао али се Владо није јавио. Ишао је кроз строј и питао ко је то урадио. Нико није хтио казати док нису наишли на једног момка од 16 година који је за несрећу познавао Влада. Павле га је притиснуо и момак је рекао. Извео је Влада из строја на једну ливаду и са два метка из пиштоља Павле је убио Влада. Послије је Павле ишао кроз строј и питао ко хоће да иде са њим у његову пратећу чету.

Ђуро Иветић је постављен за команданта 7. пука а Иван Ружић за команданта дивизије. Иван Јаничић је био

командант 2. пука. Командант је био Павле Ђуришић а начелник штаба Душан Арсовић.

Кренуло се кроз Босну кроз снијег уз борбе са партизанима и усташама. На Озрену су се састали са Дражом Михаиловићем. Ту је дошло до свађе између Драже и Павла Ђуришића. Ту су Грбљани срели Божа Перовића из Мирца. Божо је био заставник Драже Михаиловића и од првих дана је био са Дражом. Наиме у априлском рату је успио једини да сачува ратну заставу Југословенске војске. Грбљани су му рекли да су му сва браћа у партизанима што му није било мило.

Погибија Ђура Иветића

Грбљани учествују у нападу на Тузлу гдје је погинуо Војин Бојковић, у борбама на Турији гдје је погинуо Јован Марићевић. Послије ових борби на Мајевици 7. пук проводи у борбама 8 дана.

Ђуро Марка Иветић командант Бококоторског корпуса рођен је 1910. године у селу Пријеради, Грбаљ. Његова команда се налазила у кући Марка Мргудовића. У току рата унапријеђен је био у чин мајора. Његова погибија се догодила приликом повлачења четничких јединица преко Босне. По казивању преживјелих бораца његова погибија се догодила у Мајевцу ноћу 6/7 или 7/8. марта. Четници су били заноћили у селу и заузели положаје око села. Команда је била у школи. Седми пук се налазио на територији Трњана за обезбјеђење централне болнице на Мајевцу.

Становништво Вучјака у циљу самоодбране од усташа имало је 1000 људи под оружјем. На њиховом челу се налазио Бранко Ковачевић. Ондашње несхватање положаја снага одреда Боке и Црне Горе доласком на

територију Требаве у Босну, првих мјесеци 1945. године било је катастрофално.

Међутим Бранко Ковачевић четнички командант је извидио положаје и страже и јавио партизанима. Четници са Вучјака пропуштају партизане преко територије коју су они контролисали. Партизани су били уведени у село и скоро свака кућа је била блокирана.

Око 1 сат послије поноћи почели су напад. Напад је услиједио и из самог села. Ненадан напад прихваћен је и борба је отпочела свом жестином на све снаге. Пуцање из бацача мина, тешких и лаких митраљеза, прасак ручних бомби развија се највећом жестином. Пушке пламте на све стране. Узвици убојних поклича по густој помрчини, чују се по свим селима територије Трњана. Пуцањ убојног оружја пренео се преко цијеле територије Вучјака. Омладински пук на положајима изнад Подновља, прихваћа борбу и наступа преко Вучјака, у помоћ Седмом пуку.

У борби је био рањен Саво Ђуров Милинић, ађутант Ђура Иветића. Ђуро Иветић није хтио да остави свог пратиоца и кренуо је да га извлачи. Док га је извлачио Ђуро је био рањен а Сава су душмани убили. Извлачећи свог команданта погинуло је десет Грбљана. Рана је била тешка. Метак је ушао у стомак а изашао на леђа. Одмах се видјело да му нема спаса.

Преко лешева погинулих Грбљана један дио партизанских снага предвођених мјештанима територије Вучјака, продужио је према централној болници на Мајевцу. Доласком пред зграду централне болнице, партизани отварају ватру са свих страна на зграде болнице, гдје су непомично лежали тифусари и тешки рањеници без помоћи и без снаге за самоодбрану. Убацују ручне бомбе у одјељења тифусара и тешких рањеника, одакле није даван никакав отпор. Упадом у зграде централне

болнице партизани су убијали сваког тифусара и рањеника, који су давали знаке живота. Жртве су гађали у главу, тако да су лобање размрскане са мозгом, помешане крвљу расуте на све стране.[77]

Са друге стране ријеке Босне, из Кожуха, стигао је у помоћ Павле Ђуришић. Са својим штапским батаљоном и личном пратњом уз помоћ својих минобацачлија се пребацује преко ријеке. У расвит зоре наилази на партизане у близини саме болнице на Мајевцу и разбија их.

У болници наилазе на страшан призор. Страшан је изгледао Павле гледајући неколико стотина унакажених лешева , својих бораца који су били немоћни да пруже било какав отпор. Кад је видио рањеног мајора, иначе свог познаника од прије рата Павле га је пољубио и честитао му ране. Тада је у оку војводе засијала суза јер је видио да је рана тешка и кобна. Од те ране је Ђуро и преминуо. У овим борбама је погинуо и Нико Добрљанин, велики јунак.

Седми пук је тада био пред још већом погибијом. Седам пута су партизани нападали једну главицу коју је држао Иван Јаничић али нису успјели да је освоје. Да је она пала 7. пук би био потпуно уништен. На мјесту команданта пука Ђура је наслиједио његов замјеник капетан Шћепановић.

Страдање у Словенији

Преко Врбаса, Лијевча Поља гдје су принуђени да стану под команду Секуле Дрљевића до Јасеновца гдје је од усташа убијен Миливоје Митровић заједно са Павлом Ђуришићем и 200 официра и војника. Јасеновац је радио

[77] Михаило П. Минић, Расуте кости.

до краја рата. Партизани су цијело вријеме имали своје јединице у околини Јасеновца али нису га никад напали. Партизански команданти који су хтјели да нападну Јасеновац су преко ноћи убијани (капетан Петар Милошевић из Коренице). Стигло се до Словеније. Ту су повраћене старе четничке шајкаче и шубаре и збачена команда Секуле Дрљевића. Настављен је марш према Аустрији пошто је пут за Италију био затворен.

Једна група четника је прошла Целје и стигла 2,5 км од аустријске границе. Ту су многи ријешили да се врате и предају словеначким партизанима. Станко Оца са групом четника је наставио пут према Аустрији. Враћен је од Енглеза и убијен. Остали су се предали словеначким партизанима. Много је гробница по Словенији.

Преко Камника једна група је одведена у Љубљану, а послије опет враћена у Камник. Ту су стрељали 60 четника. Остали су постројени у колону по четри и одведени у Камничку Бистрицу. Тамо су били постројени по срезовима и пописани. Одвојени су младићи од 24 годишта и млађи. Остале су побили. Ту је побијено 900 људи. Ови младићи су опет одведени у логор гдје је опет било прозивања и одвођења. Послије су мобилисани у партизанске јединице.

Друга група је исто код Целја одлучила да се преда словеначким партизанима. Међутим Словенци су им рекли да иду кући јер они немају гдје са њима. Ови су ријешили да оду до Ријеке и барком до Боке. Међутим пред Љубљаном су им рекли да не могу кроз град, да иду около. Међутим тим путем којим су их они упутили су стигли до једног логора који је био у гимназији. Ту су затворени и пописани по срезовима. Годиште 24-то и млађе је одвојено а остали су одведени у Кршко код Зиданог Моста и побијени.

У затвору у Котору се налазио Митар Бошковић, чекајући најтежу казну. Такође у затвору је била и Марија Јелић, чији је једини злочин био што је била вјерена за једног италијанског официра, који је убијен по доласку партизана у Боку. Марија је имала сина са њим, којег је чувала њена сестра у Савини.

Послије одслужења казне са сином је прешла у Италију и живјела код родитеља свог вјереника. Марија је у затвору радила као чистачица, и тако имала већу слободу кретања од осталих. То је била она предност која јој је омогућила да помогне младом четнику да побјегне из затвора. Успјела је да му дода кључ спремишта гдје је држала свој прибор, а које није имало решетке на прозорима. Разлог овог недостатка опреза затворског обезбјеђења је био што су вјеровали да су стрме камене литице, које су се налазиле прекопута, превише далеко да би неко скочио до њих. Прозор се налазио на трећем спрату, тако да би неуспио покушај био смртоносан. Међутим Митар је био одлучан у својој намјери да се спасе.

Скривао се неколико сати чекајући ране јутарње сате. Пред зору успио је да побјегне и нестане у планини. Ујутро партизани су блокирали цијели крај и кренули у потјеру за њим. Из Грбља је доведена у затвор као таоци цијела његова породица, на челу са његовим 67-годишњим оцем. Отац Нико је умро у затвору услијед учесталог малтретирања којег није могао издржати.[78]

Митар Бошковић се повезао са Јовом Костовићем и Ивом Поповићем који су се такође крили. Имали су план да се пробију за Италију и у свом склоништу у

[78] Miloš Janković, Adriatic man

Загори у стијенама изнад саме обале чекали су барку да дође по њих. Храну им је доносила родбина. Нажалост били су издани и потјере КНОЈ-а су их опколиле у њиховом склоништу. Склониште је било неприступачно са копна и сваки покушај потјере је завршавао без успјеха. Тада су довели бродове Ратне морнарице и отворили су ватру на њихово склониште. Обрушили су стијене на њих и ту је ова тројка нашла смрт.

Пратећи вод Ђура Иветића

Саво Милинић, Митар Крстичевић, Душан Милинић, Томо Латковић, Божо Иветић, Нико Добрљанин, Илија В. Мршуља, Васо Мензалин, Сретен Краљ, Перо Бекун, Митар Бошковић, Нико Дољаница, Мило Парапид, Никола Марић, Стеван Беговић, Јово Вријежа, Јован С. Никаљевић, Ђуро Гривић, Божо Оца, Лука Гривић, Павле Буђин, Марко Барба, Нико Рашковић, Нико С. Ђурановић.

НЕКИ ДОГАЂАЈИ У КРТОЛИМА

Ситуација у Кртолима

До рата и у почетку рата у МК Котор је постојало неслагање између групе интелектуалаца, углавном православаца и групе радника, углавном католика. На подручју МК КПЈ Котор главну ријеч је имао Мато Петровић, доратни активиста "Бокељске морнарице" и поратни њен челник.

Мато Петровић је одговарао због саботаже устанка, а прошао је само са лакшом казном и смјеном са положаја, на који се брзо поново успео. Да је био православац зна се што би га чекало. Према католицима се

вршила нека чудна политика придобијања на страну партизана, која се састојала у попуштању што није био случај са православцима.

Иво Старчевић

Иво Старчевић био је међу најмлађим солунским добровољцима који је отишао за Солун са Суеца, гдје је и тако радио за ствар савезника. Био је млад и талентован за учење језика, па је добро говорио италијански. Тиме је користио прије свега свом народу, а донекле и окупаторским надлештвима, опет због народа (пропуснице, молбе, жалбе, преводи персоналних докумената итд.). Одбио је да због тих услуга буде на окупаторском платном списку. Он није преводио саслушавање ухапшеника, јер су то радили провјерени преводиоци у затворима. У Кртолима је било много хапшења, али су били насумице, иако је Иво Старчевић знао ко је ко. Тако су на слободи остајали и главни активисти НОП-а, а на робију доспијевали и они који са НОП-ом нису имали везе.

Шкаљарска група је наредила активистима НОП-а Кртола да се Иво Старчевић ликвидира као шпијун, и да то обаве Кртољани под пријетњом да ће се, ако не изврше задатак, активистима НОП-а десити то што очекује Ива Старчевића. Иво је видио свога убицу, а није га открио ни својој кћерци која му је тешко рањеном прва притрчала. Ислеђивали су га Италијани и током вожње до болнице и у болници гдје је убрзо умро, али свог убицу није проказао.

Погибија "Под Рогач"

Кад је капитулирала Италија у Кртолима се десио један трагичан догађај у којем је живот изгубило петнаест најбољих синова тог краја. Обично се у вези с тим каже "због луде главе" али не каже се и чије.

Увече, на дан капитулације, недалеко од Гошића долазе чланови МК Котор, Мато Петровић, Трипо Басо Петровић, Трипо Вукашиновић, Рако Радуловић и Маше Радуловић. Објашњена је ситуација и говорено је о разоружању Италијана. За наредни дан заказан је збор на раскрсници за Крашиће, званој "Под Рогач", али за народно весеље, а не за ратовање. Необично је било да су ови комунистички функционери дошли у Кртоле, гдје је народ давао деведесетпроцентну подршку партизанском покрету (не комунистичком, у Кртолима је било тада веома мало чланова КП). Зашто нису ишли у друга мјеста под њиховом надлежношћу, насељена католичким живљем да организују разоружавање Италијана.

Рако Радуловић и Трипо Басо Петровић су преноћили на Бјелилима, а остали су се преко ноћи одвезли барком. Сутрадан око 10 сати почело је окупљање народа на заказаном мјесту. Било је ту сакупљено, по неким процјенама, од 40 до 70 родољуба, највише скојеваца, који нису били ни војску служили. Они су требали да разоружају разне дјелове војних јединица, укупно око хиљаду војника. Из католичких насеља Крашића и Богишића нико није долазио, наводно због непрецизних обавјештења.

Организација уопште није постојала. То је више личило на народно весеље него на војничку јединицу. Ова група је прво разоружала три камиона.

Послије камиона неке италијанске чете су кренуле пјешке, да покушају проћи или да схвате намјере оних

који су их чекали. Ишли су опрезно у борбеном поретку са пушкама на готовс. Нису из даљине пуцали, па се могло очекивати да ће преговарати. Али како је од омладине било шенлучења пуцањем у ваздух и након упозорења старијих да се с тим прекине, Италијани су то могли схватити као напад, па је одговорено плотунском паљбом, изгледа упозоравајући у ваздух, јер тада нико није погођен. Ни када се војска приближила, у борбеним таласима и са пушкама на готовс, није наређено окупљеним родољубима склањање или повлачење, већ је један члан "Шкаљарске групе" узвикнуо: "Ко напусти положај, издајник је, а ко је издајник, зна се што га чека." Најсавјеснији су остали и изгинули.

Први су међутим, побјегли чланови "Шкаљарске групе". Била је то стравична трагедија у којој је пало и неколико јединаца. Укупно је погинуло 15 несрећника, највише из Костића којих је и без тога мало било.

Превирања послије погибије "Под Рогач"

Страшан шок због трагедије у Кртолима због погибије 9. септембра 1943. године приликом повлачења Италијана, оставио је тешке последице. Карабињери и тзв. "краљевска" италијанска војска, повукли су се у Тиват, а црнокошуљаши су се забарикадирали на фору Радишевић. Најстрашније последице су биле у Доњим селима из којих су били сви који су погинули у борби "Под Рогач". Из унесрећених породица данима је одјекивала кукњава, окупљали су се људи, покушавале тјешити породице. Било је и оних који су оптуживали партизане илегалце Трипа Баса Петровића и Рака Радуловића, који су повели омладину да разоружава далеко бројнију и добро наоружану и опремљену војску.

Поготово зато што су у току борбе први побјегли и оставили омладину на цједилу.[79]

Непосредно послије масакра у Кртолима, испланирана је још страшнија трагедија: наређено је Кртољанима да нападну (такорећи голоруки) једно од најјачих војних утврђења на Јужном Јадрану, фор Радишевић. Смишљен је најбољи начин да се Кртољани истријебе, а и у овом случају, злочин би приписали окупаторима и „лудим главама" изгинулих.

Међу војним обвезницима, прикупљеним за блокаду фора Радишевић, била је већина још увијек привржених партизанима. Било је и неколико оних који су нагињали четницима.

За командира тада формиране територијалне јединице, изабран је резервни капетан бивше југословенске војске, учитељ Васо Барбић, који није био комуниста. Он није био ни истакнути активиста НОП-а већ само симпатизер ослободилачке борбе, па није био компромитован ни као непријатељ НОП-а. У команди јединице је био и резервни поручник Мирко Русовић, који је нагињао четницима, али је и он био робијаш италијанских затвора и логора. Они су дошли на зборно мјесто у предратним официрским униформама са еполетама и чиновима. Тако су одмах били војни ауторитети, а и као угледне личности уживали су ауторитет па о избору команде није било много расправе.

Да не би било још непотребних погибија, након озваниченог прекида непријатељстава, којих је ионако било превише у Кртолима, узалудно је покушавано успостављање контаката са фашистима на фору Радишевић ради преговора о предаји фора. Фашисти су одбијали све понуде за условну предају, по којој би им се

[79] Васко Костић, Поводи: Шест деценија од капитулације Италије.

гарантовали животи и омогућило повлачење. Тражили су преговоре са вишим командама. Као опуномоћени преговарачи долазили су мотоциклом из Тивта Видо Ђуричковић и Антон Шуран, водеће партизанске личности, али ни они нису имали успијеха.

На опште изненађење осматрача, на фору Радишевић су тих дана уочени и њемачки војници. Иако их је било мање од италијанских фашиста изгледа да су они кочили преговоре. Никоме није било јасно како су се ту појавили, прије него што су њихове прве јединице стигле у Боку, обзиром да их ту никад није било током читаве италијанске окупације. Да ли су били међу италијанским фашистима преобучени у италијанске униформе? Да ли су тајно ноћу стигли морским путем под обале фора Радишевић? Све су то претпоставке од којих се тешко опредијелити за најтачнију.

Процјене су говориле да на фору Радишевић није остало више од 50 фашиста, што бројчано није било много. Лако би их могла савладати територијална јединица, да нису били у чврстој фортификацији. На погибељни напад обичним пјешадијским наоружањем на дебеле бедеме у Кртолима нико није ни помишљао. Међутим, након неуспјелих преговора за предају фора, пронио се глас о пристиглом наређењу више команде за напад на фор, с тим што ће стићи одговарајуће оружје, а претходно ће фор бити разорен артиљеријом.

Међутим од пријема оружја није било ништа а артиљеријска ватра је била ријетка и непрецизна.

Као артиљеријски официр, Мирко Русовић се подругљиво односио према таквој артиљеријској припреми и уопште према сулудој замисли вишег руководства за пјешадијски напад на бедеме фора Радишевић. Онима који су то замислили пребацивао је да то свјесно раде како би што више Кртољана изгинуло. Дио Кртољана,

укључујући и неке активисте НОП-а, дијелили су његово мишљење. Други су га оштро критиковали, замијерајући му колебљивост и прочетничку тактику исчекивања, умјесто нападања. Не треба заборавити да је то било свега неколико дана након кртољске трагедије "Под рогач" и огорчености против оних који су повели омладину у погибију. Огорчења је било и против фашиста, који су били извршиоци масакра "Под рогач", па је била оправдана и њихова жеља да кривце што прије казне.

У међувремену су формирана два партизанска батаљона, Грбаљски и Тиватски. Позиву за приступање Грбаљском батаљону одазвало се неколико Кртољана.

Да би се усагласиле размирице око активности територијалне јединице, састали су се сви резервни официри и подофицири из Кртола на мјесту званом "Забрђе" повише обале Какарац. Ту се појавио и предратни активни официр који није Кртољанин, Бранко Ћетковић са једним пратиоцем, да ојача преговарачку страну Мирка Русовића. Овај састанак није одржан по директиви чланова Шкаљарске групе (комитет НОП-а) нити је од ње неко присуствовао састанку. Организовали су га патриоти Кртола самоиницијативно, да избјегну опасност која се била надвила, о међусобном оружаном сукобу Кртољана. Споразум није постигнут ни око командног састава територијалне јединице, ни око њених даљих активности, нити око њеног слања у борбе ван Кртола. Ипак је избјегнуто најгоре. Мирко Русовић се повукао из команде јединице, не правећи веће неприлике које би довеле до подјеле, а Бранко Ћетковић је замољен да одмах напусти Кртоле, што је он и учинио.

Нема опште прихваћених података колико је Њемаца напало и освојило Боку. Помињу се "јаке њемачке снаге", али сви показатељи говоре да су то биле

само двије ојачане чете, са по 120 људи, од којих је једна стигла преко Цетиња до Тројице, а друга преко Дебелог бријега до Каменара и пребацила се на Лепетане. Новоформирани Тиватски батаљон, укључујући чету италијанских војника, који су се прикључили партизанима, упућен је да заустави и разбије Њемце у Лепетанима. Тамо је упућен и Грбаљски батаљон, којем су се успут прикључили Кртољани с Брда: Иво Челановић, Илија Јарић и Јован Радуловић. Италијани су били истурени у прве борбене редове, па су највише и страдали. Погинуло их је око 30 (по неким подацима и 40) чиме су скупо плаћени први успјеси. Нажалост не знају се ни њихова имена, ни гдје су сахрањени. Било је погинулих и заробљених Њемаца, али су подаци о томе сасвим непоуздани. Након расула у редовима Италијана, главни терет битке су прихватили Грбљани, па је њих највише и страдало. У борбама за Лепетане погинули су: Анто Бажигети, Никола Мићов Братовић, Петар Пејовић, Мато Стјепчевић, Нико Вуковић и Јово Вуловић. Теже су рањени Саво Томичић, који је изгубио око, и Марко Вуков Ерцеговић, који је изгубио руку. Пет Грбљана је било лакше повријеђено, без трајних посљедица. Од 8 Кртољана који су учествовали у овој борби, нико није повријеђен.

Под утицајима разних вијести, расула се и територијална јединица Кртола. Истина, њени припадници нису бацили оружје него су га однијели кућама, а остали су и у сталној вези са руководством НОП-а. Тих дана у Кртолима није било ни једног члана шкаљарске групе или неког из вишег руководства НОП-а, па су све тешке ударе критичара морали примати они који са непромишљеним акцијама нису имали никакве везе.

Било је веома тешко објаснити огорченом и ожалошћеном народу, упркос његовог опредјељења за

не разбистри ситуација. Такође нису хтјели оставити своја села без заштите.

Стојан Ивковић

Организација НОП у Кртолима је 1943. године извршавала само наређења "Шкаљарске групе". Кад су самостално дјеловали издавали су и свој лист "Црвена звијезда" док га Шкаљарска група није забранила. У општинском НО су били интелектуалци и озбиљни људи.

Шкаљарска група наређује да се изврши нешто што се може оквалификовати само као злочин. Без икакве потребе наређено је да се убије потпуковник Југословенске војске Стојан Ивковић, и то да га убију православци, како не би било каквих сумњи у позадину свега тога.

Стојан Ивковић је био Босанац, али ожењен из куће Барбића. Био је учесник оба Балканска рата и Првог свјетског рата, прошао је албанску голготу, опорављао се на Крфу, учествовао је у пробоју Солунског фронта. Изашао је из рата као официр и наставио Краљевску војну академију. Писао је војне уџбенике и пјесме. Одликован је са 12 одликовања, од чега су двије Карађорђеве звјезде и два ордена Бијелог орла.

У априлском рату 1941. године био је командант фора Радишевић. Први отвара ватру на италијанске ескадриле без чекања наредбе више команде. Најжешће дјелује за вријеме априлског рата. Не признаје капитулацију и са неколико војника Срба одметнуо се у кривошијске шуме и старе аустријске земунице, за које је сазнао током службовања на том терену. Након опсежне потјере, опкољени су и заробљени тек 2. јула 1941. године.

Од тада је робијаш Мамуле. Кратко је пуштен почетком 1942. године. Међутим одбија понуду да изврши војну организацију националиста и бива враћен у логор, овог пута на Превлаку. За вријеме робовања командант логора му је јавно честитао за оно што он до тада није ни знао: да га је краљ Петар у емиграцији унаприједио у чин бригадног ђенерала. Остао је на Превлаци до распуштања логора. По изласку из логора одбија понуде да се прихвати команде над четничким и партизанским снагама. Све је понуде одбио са истим образложењем: "Ја сам заклети југословенски официр. Заклетву не могу погазити, а извршићу свако наређење које добијем од онога коме сам се заклео. " То образложење су прихватили и нису га дирали ни Италијани ни Њемци ни четници. Али сметао је комунистима.

Начин на који је убијен је више него монструозан и говори довољно о људима који су то учинили.Убијен је 20. новембра 1943. године усред своје куће у присуству троје дјеце, жене и таста Јована Барбића, угледног Кртољанина, дугогодишњег функционера на Суецком каналу. Код првих пуцњева, родитељи су се бацили на дјецу и тако су она остала неповређена (сем психички доживотно) са крвавим тијелима свог оца и дједа над собом и тешко рањеном мајком.

Одмазда је била још драстичнија. Како за ову акцију нису знали чланови Општинског НОО, нијесу се благовремено склонили. Сутрадан по овом злочину на Аранђеловдан тачно у 12 сати, када се очекивало да ће људи бити на ручку, њемачка војска је извела велику рацију у Никовићима и сусједним кртољским селима (Миловићи, Радовићи и Костићи). Рацију је предводио злогласни војвођански фолксдојчер Адолф Костика. Све у кућама пронађене мушкарце спровели су у школску салу. Костика је имао подужи списак, на коме је 5 имена

интелектуалаца, чланова општинског НОО било подвучено црвеном оловком. Од 160 приведених задржано је њих 28. Списак антифашиста је Њемцима могао дати било ко, али ко је могао подвући имена чланова ОНОО, основаног само неколико дана раније? Имена тог новог ОНОО знали су тада само његови чланови и чланови МК КПЈ Котор. Похватани су сви сем Божа Барбића, који је такође био ухапшен, али је успио побјећи. Остали су ликвидирани ко на вјешалима, а ко од стрељачког строја.

Одбјегли Божо Барбић, који је већ имао оштре сукобе са Шкаљарском групом, није желио да јој се јави, већ се од ње крио више него од непријатеља. Придружио му се такође одбјегли Јоко Микијаљевић. Оба су били први покретачи активности НОП-а у Кртолима. Морало је бити дебелог разлога што су се крили по луштичким шумама, али су оба убрзо чудним случајем погинули.

Ако је неко желио да "једним метком убије два зеца" постигао је много више, али и велику несрећу за Кртоле.

Нешто касније догодио се у Тивту још један атентат, када је убијен Мирко Русовић, предратни соколски предњак из Кртола и резервни официр, такође робијаш Мамуле. Мало након рата у затвору су умрли православни свештеник из Кртоли Михаило Барбић и Перо Бринић, учитељ и солунски добровољац. Сигурно не због тога што су били мажени.

Михаило Васов Барбић
(1899-1945)

Михаило Барбић је доласком комуниста на власт проглашен за издајника, члана неког измишљеног четничког "пријеког суда" који је наводно изрицао смртне пресуде антифашистима.

Прота Михаило Барбић је дуго и звјерски мучен у которском затвору, гдје је и убијен1945. а његов леш је бачен у затворску септичку јаму.

Рођен је 24. септембра 1899. године у Порт Саиду гдје му је отац радио као поморски капетан – пилот за спровођење бродова кроз Суецки канал. Чим је стасао за школу отац га је довео у Кртоле, земљу прадједовску, да се ту школује и васпитава у духу Српства и Православља. Богословију је завршио у Сарајеву 15. јуна 1922. године. Прво службовање му је било у Морињу. Послије Мориња службовао је у својим Кртолима, а био је хонорарни свештеник у гарнизону Тиват.

Војне и државне власти увидјевши његов рад, а уважавајући његово знање и патриотизам од њега траже да се активира. Из патриотских побуда, почетком 1937. године прихвата овај позив. Распоређен је у гарнизон Подгорица за војног свештеника (у рангу капетана прве класе). Унапријеђен је у чин мајора. Почетком 1941. године прекомандован је у Шибеник. Ту га на фронту према Задру затиче капитулација. Шумама и странпутицама са групом Херцеговаца се упућује према југу, и послије 15 дана пјешачења стиже у Кртоле сав одрпан и тако слаб да га нико није препознао. Митрополит Јоаникије, сазнавши за његов повратак, поново га поставља за Кртолског пароха. Средином 1942. године митрополит Јоаникије га поставља за привременог старјешину манастира Превлаке, метоха Манастира цетињског.

За сво вријеме рата придржава се позива свештенству да се не приклања ниједној страни у рату. Међутим убрзо по "ослобођењу" одред КНОЈ-а долази и хапси проту. Оптужбом невиних требало је отклонити сумњу са стварних криваца. У затвору проти обећавају благу пресуду, само да потпише признање о постојању "четничког пријеког суда", и да је тај суд доставио

Њемцима спискове кога треба ликвидирати. Кад то није помогло прешли су на друге методе (шамарање, чупање браде, косе, ноката, мучење жеђу, неспавањем...). Мучен је у затвору 2 мјесеца али није потписао признање.

У архивима не постоји ниједан документ који би окривио проту Барбића. Његова кривица није доказана, није суђен ни осуђен, већ само мучен и на крају убијен.

Списак жртава комунистичког терора

Мокрине

Јачеглав Милован, убијен 1.01 1942 на Врбању
Јачеглав Радивоје, Погинуо у одступању од тифуса. Брат Милована Јачеглава. Раније отишао у Будву и ту се прикључио четницима који су се повлачили. Могуће да је из болнице из Загреба враћен у Херцег-Нови гдје је убијен.
Бијелић Јанко, убијен 1941 на Видовом Врху
Бијелић Васо, стрељан 19.01 1942 у Милошевом долу
Бијелић Лука, убијен 1944. Изнад Пријевора мучен и убијен. У Пријевору су се чули његови крици и запомагање.
Бијелић Марко, стрељан 13.11 1944 у Суторини.
Бијелић Јоко, стрељан 13.11 1944 у Суторини.
Бијелић Шпиро убијен 1947 у Мокринама.
Косић Марко (1897) стрељан 13.11 1944 уСуторини.
Косић Гојко, погинуо 25.07 1944 бранећи Мокрине од комуниста.
Радановић Андрија, убијен 1945. Отишао са Ђуром Иветићем у повлачење. Преживио Босну и Словенију. Мобилисан у 5. црногорску бригаду. Када су били око Бјеловара дошло наређење да се убије.
Лепетић Мићо, стрељан 13.11 1944. у Суторини.

Камено

Мандић (Пава) Миодраг Мишо, (1923) стрељан 13.11 1944 у Суторини.
Мандић Бранко, стрељан 1944. на Врбању.
Милосавић Лазар, Погинуо у нападу на Тузлу 1945.

Мојдеж

Ротковић Аћим, 2.01 42 бачен у јаму Подуге.
Поповић Тодор стрељан 28.10 1944. код Форте Маре.

Поди

Терзић Данило стрељан 28.10 1944. код Форте Маре.
Терзић Владо (браћа), нестао у повлачењу.
Радојевић (Вељка) Лазар (1900), стрељан 13.11 1944 у Суторини.
Нико Новак звани Чурлин, 1942. бачен у јаму на Жлијебима
Симо Новак (браћа), 1942
Борац Орјенског батаљона. Једно вријеме је у пратњи Николе Вукасовића. Бива осуђен на смрт од стране комуниста и Никола Вукасовић га спашава. Послије овога одлази Италијанима и приступа МВАЦ. Као командант одреда националиста одлази у Далмацију да се боре против комуниста.
Матковић (Сава) Срђа, Срђа Матковић је завршио богословију. Мобилисан и послат у Херцеговачку бригаду у Требиње. Наводно се не зна за његову судбину. Комунисти су протурали вијест да је побјегао. Уствари послат у Требиње са писмом у којем је писало да га убију. Његов брат Ђорђе је мобилисан у Бокешку бригаду

и убијен 1945. године на Косову за вријеме побуне Шиптара. Био је завршио пољопривредни факултет. Убијен у колони највјероватније од својих сабораца.
Вуковић Мило 1945 у Котору. Наводно се објесио.

Требесин

Јањетковић Никола, 44/45 у Затвору ХН.
Видаковић Светозар, 1945 у Котору.
Вуковић Мирко стрељан 28.10 44. код Форте Маре.
Вуковић Благо, Од тифуса 1945 око Сарајева.
Вуковић Никола, Зидани Мост 1945.
Вуковић Стева Лука, 1945 Врбас или Зидани Мост.
Вуковић Лазар, Стрељан у Котору 1945.
Трипковић (Вука) Васо (1907) стрељан 13.11 44. у Суторини. Наредник, командир чете у Требесину.

Топла

Станишић (Марка) Урош, убијен 1942. у Крушевицама.
Станишић (Марка) Влатко, 1945. у Добоју од тифуса.

Суторина

Пеко Божовић, убијен 1942. у Грдни до. Пеко Божовић, отац шесторо дјеце. Пеко је чак помагао Орјенски батаљон, као и сви Суторани, да би у штабу Суторинске чете био стрељан.
Милан Рашица, убијен 1942. у Грдни до.
Вавић Риста Илија, убијен 12. маја 1944. г. на путу од Суторине до Игала.

Жвиње

Максим (Андрије) Катић, убијен 14. 01 1944. на Илиници.
Барбарез (Сава) Тодор убијен 1949. у Суторини.

Жлијеби

Никола (Јефта) Вукасовић, убијен прољећа 1947. у Убаљској планини.
Драго (Јефта) Вукасовић, убијен у засједи 21.07 1945.
Ђуровић (Драга) Мирко, погинуо 17.04 1946. у Кумбору.
Сикимић (Шпира) Јово, убијен маја 1945. изнад Мандиња.
Ђуровић (Драга) Симо, убијен маја 1945. изнад Мандиња.
Никола (Крста) Шкеро, убијен маја 1945. изнад Мандиња.

Убли

Лалић Косто, убијен 9. 01 1942. на Грахову.
Лалић Марко, погинуо 21.07 1945. у Кумбору.
Вукасовић Љубе, убијена 1942. Дјевојка четнички курир. Убио је Ј. С. пиштољем са леђа.
Новаковић Мара, убијена јануара 1942. (родом са Убала)
Лаконић Андрија, убијен јануара 1942.
Лаконић (Симо) Илија, Послије рата осуђен на затворску казну. Неколико дана прије истека казне настрадао несрећним случајем, под сумњивим околностима.

Репаји

Филип Вуковић Шарац, убијен јануара 1942. Био је кнез села и вјероватно је због тога и убијен. Убијен је у дубрави изнад Бакоча сјекиром или мањем.

Таузовић Шпиро, бачен у јаму 1942. на Врбању.

Крушевице

Вавић Петар (водник), стрељан 1942.
Муришић Петар, 1942. Погинуо као националиста у борби са партизанима на Врбању

Кумбор

Петар Сијерковић, 1945. Погинуо у одступању.
Пушић Андрија, 1942. у Херцеговини. Био је жељезничар у возу који су зауставили партизани. Убијен без разлога.
Мустур Бранко, 1945. у Словенији. Професор цетињске богословије.
Мустур Бошко, Погинуо у одступању ? Подофицир Југословенске војске. Борац Орјенског батаљона. Са својом трубом у борбама уноси страх Италијанима. Истиче се својом храброшћу. Повлачи се са батаљоном до Сланога. Послије заробљавања од четника Душана Вучковића прелази на четничку страну. Учествује у организовању четничке јединице септембра 1943 године.
Николић Крсто, 1942. Крсто је помагао у католичкој цркви у Кумбору. За вријеме мисе, фебруара 42, један партизан улази у цркву, изводи Крста под пријетњом оружја и убијају га.

Ђеновићи

Златка Гргурина Ковачевић, убијена 1942. на Репаје.
Гргурина Фрањо, убијен 1942. на Репаје.
Гргурина Антонија, убијена 1942.

Баошићи

Катица Јанковић, убијена 13.02 1942. на Репаје.
Васо Поповић, јануара 1942. Парох вучедолски син Петра и Јованке рођене Шеровић. Рођен у Баошићу 3. маја 1914. године. Пошто није одобравао разбојнички рад комуниста у Вучјем долу, почетком мјесеца јануара 1942. године убијен је и бачен у Мизарину јаму у Горњем пољу.
Рачански Василије, убијен 1942.
Рачански Анастазија 1942. (вјероватно из Баошића)
Сијерковић Марко, октобар 1944. Погинуо од Њемаца у леуту који је покушао изаћи из залива.
Крсто (Нећељка) Цвјетковић, 43 или 44. Син попа Нећељка. Био је у четничкој јединици. Случајно се сам ранио пиштољем и искрварио.

Бијела

Иван Зоран ? 9.12 1941 Убијен је у Бијелој.
Перуновић Божо, 1942. Убијен сјекиром или мањем у дубрави изнад Бакоча. Закопан заједно са Филипом Вуковићем. Обадвојица су на лобању имали повреде од тупог оружја. Божо је био купио кућу у Камење у Бијелу. Био је ожењен од Вујичића из Баошића.
Кнежевић Љубо, убијен јануара 1942.
Кнежевић Вукица, убијена јануара 1942 (муж и жена)
Бијелић (Ника) Саво (1915) стрељан 13.11 44. у Суторини.
Матовић Тодор, убио га Крсто Црногорчевић 1942 јер је украо, од глади, комад каштрадине коју је носио у радној јединици.
Петрићевић Бошко, послије рата у затвору у Спужу.
Лесо Вуковић, Стрељан у Липцима послије рата.

Каменари

Миајловић (Марка) Митар (1922) стрељан 13.11 44. у Суторини.
Маровић Бранко, Артиљеријски капетан 1 класе у Словенији 1945.

Кути

Саво Јанчић, убијен 19.01 1942. у Кутима.
Песторић (Адама) Живко, рођен 1925. стрељан 1944. у Суторини
Ђуровић Јефто, стрељан 13.11 1944. у Суторини.
Перишић Гргур стрељан 13.11 1944. у Суторини.
Ковачевић Божо, 1945. Нестао у одступању. Божо Ковачевић је био члан предратног удружења "Слобода или смрт." Као такав сметао је комунистима, и они су са почетком устанка покушали да га убију. Први пут по ноћи на врата од куће су пуцали на њега. Међутим промашили су његовог брата који је изашао умјесто њега. Други пут су исто промашили. Трећи пут док је радио у баштини један партизан је покушао да га убије из пушке. Међутим ниједан метак није хтио да опали. Тада је кренуо пушком на њега. Док су се рвали други партизан који је имао пиштољ је кренуо на њега, али је Божо успио да им побјегне. Послије тога је морао побјећи код Италијана.
Огурлић Милутин, 1945. Нестао у одступању.
Троповић Адама Бошко, убијен 1946. и осуђен на смрт.
Маслан Љубо, 1949. Убијен у Песторића потоку.

Сасовићи

Достинић Мирко, погинуо 1945. у Босни. Био је учитељ у Грбљу прије рата. У бригади је био интендант. По задатку са Жлијеба ухапсио једног гестаповца и спровео га на Жлијебе. Међутим због страха од одмазде мјештани Кута тражили да се ослободи што је и учињено. Повукао се до Грбља. Иако га комунисти зову да се врати одбија, јер га је страх да га не убију што је интелектуалац. Погинуо у Босни.

Зеленика

Вукићевић Љубо, стрељан 28.10 1944. код Форте Маре.
Вукићевић Петар (браћа), стрељан 28.10 1944. код Форте Маре.
Богавац Јагош (из Црне Горе), стрељан 13.11 1944. у Суторини.
Бороjевић Јово (из Баната), стрељан 13.11 1944. у Суторини. Отац и син. Син Јово убијен негдје другдје.?
Васиљевић (Коста) Сретен (1887), осуђен на смрт 1944. Капетан

Мељине

Вучковић Димитрије, стрељан 13.11 44. у Суторини.
Вучковић Митар (браћа), стрељан 13.11 44. у Суторини.
Голина Карла Балзанов (1918), осуђен на смрт 1944.

Игало

Коста, убијен 1941.
Јустина (руски емигранти), убијена 1941.

Доклестић (Јова) Веселин, убијен 30.03 42. Службеник банке. Ухваћен изнад Топле.
Доклестић (Јова) Ратко (1916), стрељан 13.11 1944. Био је националиста. Брат Веселина Доклестића.
Шпијун коме се не зна име познат по надимку "Мераклија"-стоји у извјештају ОК.
Тодор Поличков из Њивица.

Херцег-Нови

Мустур Ђуро, стрељан 28.10 1944. код Форте Маре.
Мустур Мишо, убијен 1.04 1948. Испред куће
Дабетић Раде, стрељан 28.10 1944. код Форте Маре.
Дабетић Драго, стрељан 28.10 1944. код Форте Маре.
Кошиа (Јосипа) Јосип Бепо (1877), стрељан 13.11 1944. у Суторини.
Поруц (Глига) Лидија (1898), стрељана 1944. у Суторини, рођена Вуличевић
Ивковић (капетан), стрељан 28.10 44. код Форте Маре.
Капетан Јоксимовић, убијен 41 или 42.
Генералић Анте, Дошао је код њега један партизан и рекао му да се покварило месо које је сушио у Деспинићима. Пошли су у Деспиниће двојица партизана и он. Анте је ишао први, а ови партизани за њим. Када су били близу Жлијеба, код Антове пећине, партизан га је пиштољем са леђа убио. Пошто је Анте био католик, Жлијебљани страхујући да Италијани запале село у знак одмазде, закопали су тијело. Никад се није сазнало гдје је тијело закопано.
Тарасов (Константина) Евгеније (1895), осуђен на смрт 1944. године. Руски емигрант.

На жалост веома мало се зна за борце Дубровачке бригаде. У почетку је највјероватније припадала Дубровачком корпусу, а касније Требињском корпусу ЈВУО. Командант бригаде је био адвокат, резервни капетан Иван Нино Свилокос. За акције бригаде се мало зна и вјероватно је била оријентисана на обавјештајне и друге мање акције. Тако у Зборницима докумената о НОР-у налазимо податак да је Валтер Менсфилд, први званични представник САД код Драже, евакуисан код Ђилипа ноћу 14./15. фебруара и моторним чамцем стигао у Италију.

Милош Ковач је у својој књизи објавио списак бораца Дубровачке бригаде:
Свилокос Нино, комадант, адвокат и рез. капетан
Тарана Мирко, акт. поручник - интедански
Косовић Нико, морн. официр, командант бојног брода. Побјегао бродом из Боке октобра 44. године.
Митровић Војо, рез. официр
Поповић Раша, рез. официр
Митровић Нешо, рез. официр
Цап Папа, рез. официр
Соч Данило, рез. официр
Томовић _____, рез. официр
Враголов Петар, акт. морнарички официр
Ђорлија Драго, рез. официр
Ујевић _____, рез. официр
Др. Морети, убијен од усташа 1944.
Др. Спавенти Вељко, убијен од усташа 1944.
Барбијери Франо, апотекар
Натошевић Пајо, из Цавтата
Барбијери Благо
Менгола Јошко
Ботица Драго

Морети Вељко и брат му
Штрекељ Антун
Милославић Пепо
Коштре Маринко
Змајић Пино
Ђођо Божо
Штегер Душко
Чејовић Веселин
Милојевић Ђорђо
Скакић Душан
Славковић Миљенко
Враговић Ђорђе
Грбавић Милорад
Милишић Божо
Бабић Дража
Машановић Вања
Куртовић Миро
Митровић Владо
Митровић Бојо, и
Митровић Нешо, ова тројца су браћа, синови протојереја Митровића из Дубровачке бригаде.
Шуљкут Рајко
Шуљкут Душко
Лазинбат Антун
Ферезин Ивица
Ђапић Петар
Синони Влајко
Спавенти _____
Куреш Драшко
Марцело _____, морнарички официр
Медвеш ____
Бегенешић Бранко
Ђук Владо
Настовић Пантелија

Рачета ____
Милошевић Миливоје
Реља Ловорко
Ђоровић Мило
Ђоровић Александ,
Пиндовић Божидар, свештеник, делегат у селу Ба, Равн. Конгрес, јануара 1944.
Кнежевић Иво
Јовановић Стојан
Ласица Петар
Милишић Данило
Рачевић Мата
Јоковић Бранко, са Корчуле
Ферера Баби
Цигановић Бранко, рођен 1921. у Дубровнику, умро 1996. у Дејли Сити, Калифорнија.

Рисан:

Ђеловић Петар - Пешо, дугогодишњи предсједник рисанске општине, убили га комунисти 7. марта 1942. у Баошићима.
Ђатовић др. Митар, убијен у својој кући 1944.
Шпаровић Јово, убијен у Рисну 1944.
Папреница Рашо, убијен у Сарајеву 1944.
Погинули у одступању преко Босне 1945:
Чучковић Богдо
Лазовић Ђ. Гојко
Радовић (Ивов) Јосип
Јововић Аница

Ковач Тома Веселин, погинуо у борби против комуниста 1947.
Ковач Ј. Нељко, убијен 1944.
Ковач Саве Никола (1899), убијен у Словенији 1945.
Илић П. Стево, убили га комунисти 1. маја 1942. у Брезовом долу.
Илић П. Марко, убили га комунисти 1. маја 1942. у Брезовом долу.
Илић П. Вуко, убили га комунисти 2. маја 1942.
Илић Новица - Ново, убили га комунисти 2. маја 1942.
Одаловић Борише Мирко (1900), убијен на Врбању 1942. Мирко је из свог трапа једном Зубчанину натоварио на магаре кртолу и због тога је био стрељан.
Одаловић Саве Илија (1918), погинуо у одступању преко Босне 1945.
Ристелић Николе Веселин (1925), убијен 1946. од комуниста у Кривошијама.
Кокот Митра Васо (1926), погинуо у одступању преко Босне (од комуниста).
Самарџија Л. Јован, активни потпоручник, комунисти га стрељали у Толмину, Словенија, 27. маја 1945.
Вучуровић Перка Мирко (1918), комунисти га стрељали у Словенији 1945.
Ђукановић Мата Саво (1912), погинуо од стране комуниста у Босни 1945.
Самарџић Митра Крсто (1914), погинуо у Кривошијама 1943.
Самарџић Спасоја Мирко (1904), погинуо у борби у Звечави 1944.
Самарџић Митра Ристо (1886), погинуо у борби у Кривошијама 1944.

Самарџић Шпира Симо (1915), погинуо у борби против комуниста 1942.
Самарџић Милована Ђорђије, комунисти га убили 10. децембра 1941.
Самарџић Ђура Јаков, комунисти га убили 10. децембра 1941.
Самарџић Ђ. Стево, комунисти га убили у Грахову 1944.
Самарџић Сима Мато (1896), комунисти га убили у Словенији 1945.
Самарџић Шпира Максим (1892), комунисти га убили у Словенији 1945.
Самарџић Јована Љубо (1916), убијен у Кривошијама 1944.
Самарџић Лазара Јован (1914), убијен у Словенији 1945.
Самарџић Јована Душан, комунисти га стријељали и бацили у јаму на Врбању 1942.
Радојичић Рака Лука (1906), убили га комунисти у Словенији 1945.
Радојичић Рака Ћетко (1908), убили га комунисти у Словенији 1945.
Радојичић Новице Митар (1908), убили га комунисти у Словенији 1945
Радојичић Ђорђија Ћетко (1907), убили га комунисти у Словенији 1945.
Радојичић Ђорђија Недељко (1910), убили га комунисти у Словенији 1945.
Радојичић Николе Шпиро (1905), убили га комунисти у Словенији 1945.
Радојичић Николе Божидар (1912), убили га комунисти у Словенији 1945.
Благојевић Николе Радован (1890), комунисти га убили на граници Италије 1945.
Благојевић Рака Гајо, рођен 1890. Убијен у Словенији од комуниста 1945.

Бојанић Благоја Јово (1919), убили га комунисти у Словенији 1945.
Бојанић Ђ. Илија, рођен 1923. стрељан у Словенији 1945.
Бојанић Благоја Чедо (1924), убили га комунисти у Словенији 1945 или 1943 у Кривошијама?.
Бојанић Благоја Будимир (1922), убили га комунисти у Словенији 1945.
Бојанић Ђ. Радоје, убили га комунисти 1945. у Словенији.
Бојанић Васа Ђуро (1923), убили га комунисти у Словенији 1945.
Бојанић (Видака) Митар, убили га комунисти у Словенији 1945.
Бојанић Јова Благоје (1890), убијен у Словенији 1945.од партизана
Бојанић Благоја Михаило (1927), малољетан - враћен са Зиданог Моста и у путу га убили партизани у Сарајеву.
Бојанић Благоја Обрад (1920), убијен у Словенији 1945 од комуниста.
Симовић Јоша Радосав, рођен 1924. Погинуо у Кривошијама 1944.
Жмукић Новице Периша (1926), комунисти га убили у Словенији 1945.
Самарџић (Крста) Марко, рођен 1894. стрељан у Сутерини 13. новембра 1944. године.
Самарџић Ш. Милош, одступао преко Босне, преживео и умро у Торонту, Канада.
Самарџић (Шћепов) Божо, одступао преко Босне, преживио и умро у Чикагу.
Самарџић Николе Гојко, рођен 1923. убијен у Словенији 1945.
Самарџић Божа Данило, рођен 1914. убијен 1944. г. Заробљен на Кривошијама, одведен и стрељан у Никшићу.

Мориљ

Берберовић Митар убили га комунисти у Залазе 1944. Био је изразито крупан и висок преко 2 м. Није био у четницима. Мучен на најстрашније начине. Кроз стомак су му протурали усијано жељезо.
Милиновић Бранко, не зна се тачно, вероватно су га комунисти убили.
Дабовић Мирко, капетан бојног брода, убили га Њемци октобра 1944. при покушају изласка бродом из залива.
Миловановић Б. Љубо, убили га комунисти 1944.
Радуловић (Вука) Илија Илко рођен 1910. Осуђен на смрт 1944.

Леденице:
Лазовић В. Владимир, убили га комунисти 1944.
Лазовић Р. Гојко, убили га комунисти 1944.
Лазовић К. Драго, убили га комунисти 1944.
Лазовић И. Андрија, убили га комунисти 1944.
Лазовић Н. Вељко, убили га комунисти 1944.
Лазовић Р. Илија, убили га комунисти 1944.
Суботић С. Крсто, убили га комунисти 1944.
Суботић Т. Драго, убили га комунисти 1944.
Суботић Р. Блажо, убили га комунисти 1944.
Суботић П. Лазар, убили га комунисти 1944.
Суботић К. Драго, убили га комунисти 1944.

Пераст
Богдан Матковић, предсједник општине Пераст. Од Италијана био интерниран на Липарска острва. Убијен на путу од Пераста до Котора од комуниста.

Литература и извори:

Архив Херцег-Нови. (АХН)
Архив Завичајног музеја Херцег-Нови. (АЗМ)
Архив манастира Савине (АМС)
Завичајна збирка Градске библиотеке и читаонице, Херцег-Нови.
Милош Ковач, Животни пут Милоша Ковача, Друго допуњено издање, Сакраменто 2001.
Поручник Стево Воиновић, На служби код Дангића, Погледи, Крагујевац 2001.
Драго Филипов Кешељевић, Злочин и злочинци, Грахово 1998.
Ратко Парежанин, Моја мисија у Црној Гори, Нова искра 1991.
Васко Костић, Педесет година касније: Нови подаци о заповједнику подморнице "Небојша", Побједа децембар 1990.
Разговор с Васком Костићем о Бокељској морнарици и другим "незгодним" бокељским темама, разговарао Бранко Чавор, Побједа 29. август-8. септембар 1990.
Васко Костић, Реаговања на наш недавно завршени фељтон "Част и понос на јарболу", Политика експрес 27, 28. април 1983.
Васко Костић, "Душмане не дирај у овај камен", забрањена књига написана 1985.
Васко Костић, Михаило Барбић, Србобран, јун 2003.
Васко Костић, Поводи: Шест деценија од капитулације Италије, Приморске новине 2003.
Лазо Костић, Још о српском карактеру Боке Которске, Додаци и Допуне, Виндзор Канада 1975.
Пакао или комунизам у Црној Гори, фототипско издање Гласа Црногорца.

http://www.pogledi.co.yu/cgcetnici/ Интернет сајт о четницима Црне Горе, Херцеговине и Боке.
Renato Willien, Montenegro '42, Istituto Storico della Resistenza in Valle d' Aosta 1975.
Stefano Gestro, L' armata stracciona L' epopea della Divisione Garibaldi in Montenegro (1943-1945), Tamari editori in Bologna.
Менсур Сеферовић, Ратни дани Манојла Манојловића. Погледи.
Драган Барјактаревић, Злочин без казне, Нова Србија, Београд 1994.
Ненад Антонијевић, Иво Појница, усташки стожерник у Дубровнику 1941. године.
Miloš Janković, Adriatic man, Chicago, 1992.
Јово Секуловић, Раде Радовић, Нови, приредио др Горан Комар, Херцег-Нови 2002.
Јерej Велибор Џомић, Страдање Српске цркве од комуниста, Светигора – Цетиње 2003.
Саво Скоко, Крваво коло херцеговачко 1941-1942, СПКД "Просвјета" Републике Српске, Пале "Планета" - Београд 2000.
Драгољуб Шћекић, Албум црногорских четника 1,2, Ступови.
Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа.
Пали за слободу 1941-1945.
Нељељко Л. Зорић, Робље, не хвала, Београд 1996.
Nikola Milovanović, Pukotine kraljevstva, "Sloboda" - Beograd 1978.
Nikola Milovanović, Dragiša Vasić, Nova knjiga-Beograd 1986.
Radnički pokret narodnooslobodilački rat i revolucija u Boki Kotorskoj, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u

Herceg-Novom 26, 27. i 28. novembra 1981. godine, Herceg-Novi 1983. godine.
Zatvori i logori u Boki Kotorskoj i Bokelji u zatvorima i logorima van Boke 1941-1945. Zbornik radova, Titograd, 1987. godine.

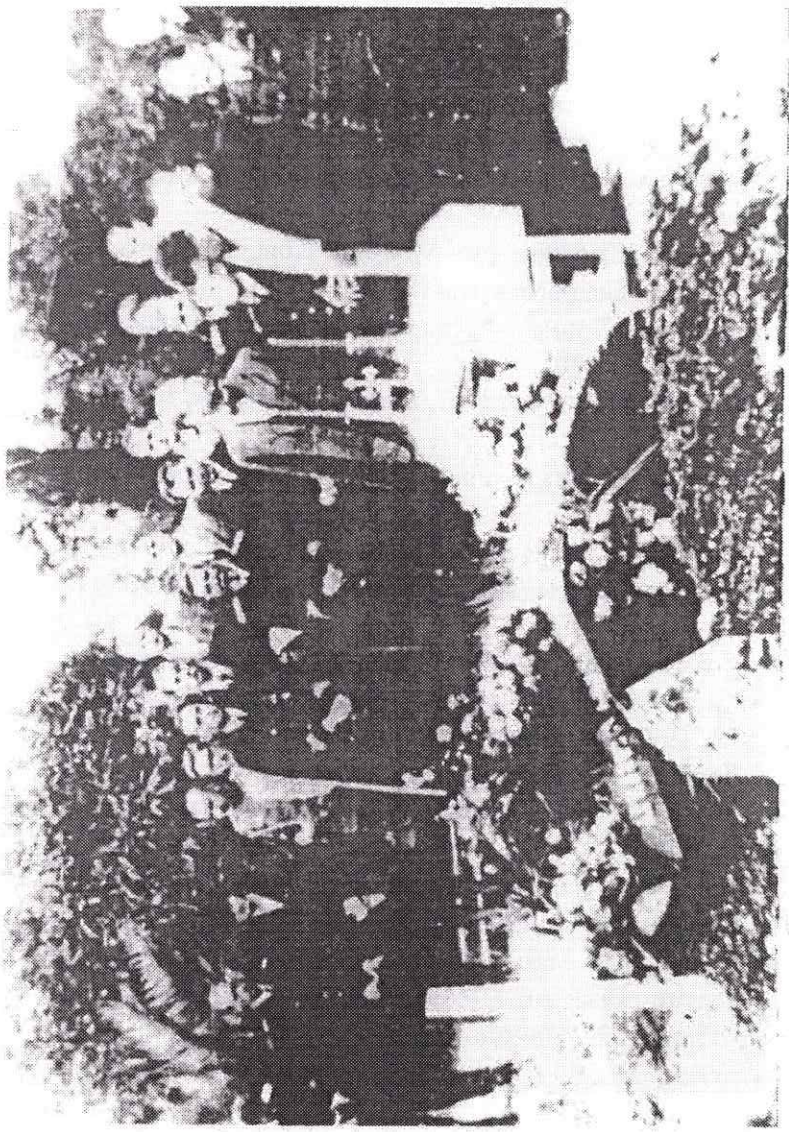

Поп Никола Мандић служи опело Милану Спасићу

Јово Шпира Секуловић

Три кћерке Сима Секуловића Јасна, Вјера и Зоја са својим супрузима Милошем Јанковићем, Јосипом Бепом Чучићем и Бранком Ђекићем

Горњи ред: Сестра Мирка Ђуровића, четник из Дубровника, Живко Песторић, Радивоје Јачеглав, Мирко Ђуровић, на крају Мирко Достинић (без капе). Средњи ред: на крају Сара Песторић и Живко Кнежевић "Милева" (са црном шајкачом). Доњи ред у средини Божо Ђуровић

Горе трећи с лијева Мирко Ђуровић, десети Божо Ђуровић. Доље: Живко Кнежевић, трећи Мирко Достинић, пети Живко Песторић

Живко Песторић

сједе: Јован Самарџић, Милош Ковач, Милош Самарџић. Стоје: Божо Самарџић, Мирко Бојанић, Васо Кокот, Стево Самарџић, Душан Самарџић и Радован Чурлајевић. Испред: Јово Бојанић и Обрад Одаловић

Обрад Одаловић, Јован Самарџић, Мирко Бојанић, Милош Самарџић и Радован Чурлајевић

Рашо Небојша
Ратна збивања у Херцег-Новом
(1941-1949)

Издавачи:
Слободна књига, Београд
Друштво за архиве и повјесницу херцегновску,
Херцег-Нови
Уредник
Владимир Максимовић
E-mail:
rnebojsa@cg.yu

Насловна страна:
Браћа Никола и Драго Вукасовић

Лектор:
Горан Комар

ISBN 86-83727-22-X

Штампа:
Јуниор, Н. Београд, 2003. г.

Тираж:
300